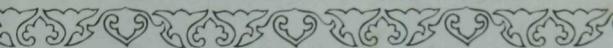

КАЗАН УТЛАРЫ

5.1999

Tatarstan Respublikasъ Prezidentъ UKAZЪ

1999 jыlda Tatarstan Respublikasъnъn
Q. Tuqaj isemendәge dәylәt byläklәren biry turъnda

Әхсән Баянов

Анатоліј Луппов

Tatarstan Respublikasъnъn Q. Tuqaj isemendәge Dәylәt byläge komitetъ tәqdimnәren qaraçannan son, **qarar birәм:**

1999 jыlda Tatarstan Respublikasъnъn Q. Tuqaj isemendәge Dәylәt byläklәren tybәndәge keşelәrgә birergә:

1. Jazucъ **Әхсән Fәtxelbajan ulъ Bayanovqa**, «Urlançan aj» kitabъ өcen (Tatarstan kitap nәşriatъ, 1997 jы);

2. Kompozitor **Анатоліј Борисовіч Лупповqa**, Q. Qutuј roveste buyъnca jazçan «Tapşыrılмаçan xatlar» monooperasъ һәм qыль оркестр өcen jazылçan «Qara urman» isemle çidence simfoniäse өcen.

Tatarstan Respublikasъ
Prezidentъ

М. Ş. ŞӘJMIEF.

Qazan, Kreml'.
1999 jы, 23 april.

Казан утлары Qazan utları

1999

5

(919)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИРЕ

Равил Фәйзуллин

ИДARӘ:

Гариф Ахунов,
Харрас Әюпов,
Хәлим Гайнуллин,
Тәлгат Галиуллин,
Миркасыйм Госманов,
Аяз Гыйләжев,
Алмаз Гыймадиев
(*жаваплы сәргәтип*)
Флүс Латыйфи
(*баш мөхәррир урынбасары*),
Салих Маннапов,
Туфан Миннуллин,
Хатип Миннегулов,
Ринат Мөхәммәдиев,
Нажар Нәжми,
Буллат Солтанбәков,
Ренат Харис,
Розалина Шаһиева.

3

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ, Шамил Маннапов,
Шаһинур Мостафин, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Альбина Әхмәтова, Лилия Гатауллина, Флера Сабилова,
Тәслимә Сибгатуллина, Гөлзadə Фәйзуллина, Төгъзимә Шиһабиева.
Исәп-хисап бүлеге: Асия Рәхимова.

📄 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

📞 Баш мөхәррир — 49-36-60.

Баш мөхәррир урынбасары — 49-36-09.

Жаваплы сәргәтип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 49-36-61,

чәчмә әсәрләр, хатлар, әдәби тәнкыйть — 49-36-63,

гамәли хезмәткәрләр — 49-36-65.

Исәп-хисап бүлеге — 43-56-12.

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧЭЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Ренат ХАРИС. Бүрө күзө. <i>Поэма</i>	5
Флус ЛАТЫЙФИ. Ишелеп төшкөн бөхөт. <i>Роман</i>	12
Фәнис ЯРУЛЛИН. Күклөр сүзсөз, күклөр дәшми. <i>Шигырьләр</i>	59
Ринат МӨХӘММӘДИЕВ. Өчиле базарына сөяхөт. <i>Хикәя</i>	64
Алсу ГАЙФУЛЛИНА. Көзгөдө—ят кеше карашы. <i>Шигырьләр</i>	77
Әхәт САФИУЛЛИН. <i>Хикәяләр</i>	80
Рифә РАХМАН. Тауның башын болыт кисө. <i>Хикәя</i>	80

ЧИТ ИЛЛЭРДЭ ЙӨРӨН ГҮЙБРӨТ АЛ

Дэлхэт СИНУГЫЛ, Басыйр РАФИКОВ, Мөнир ВАФИН, Мөхөммөт ЗАКИРОВ, ИДЕЛБИКЭ,
Фәрит СУФИЯРОВ, Ирек САБИРОВ, Гакыйл СЭГҮЙРОВ. *Шигърьэр* 92

ПУБЛИЦИСТИКА

Фаяз ДУНАЙ, Безнен Раис 110

ЭЛЕБИ ТЭНХЫТЬ

Туфан МИННУЛЛИН. Әхмәт РӘШИТ. Туксанынчы еллар әдәбияты.....	136
Фәрит ХАТЫЙПОВ. Ижат серләре	140

ФЭН

Равил ӘМИРХАН. Максатына тугры Максуди	150
Мәстүд ГАЙНЕТДИН. Тагын бер фараз	161
Салим ГЫЙЛӘЖЕТДИНОВ. Борынгы риваятьләребезгә бер караш.	176

XƏTƏP

Миркасыйм ГОСМАНОВ. Бер күрүтә ни житә яки бер фоторәсем турында 157

СОНГАНЬ

Зәйнап ХӘЙРУЛЛИНА. Опера сәнгате йолдызы	162
Куанычлар да бар, борчулар да житәрлек (жырчы З. Сәнгатуллина белән язучы М. Зарипов әңгәмәсе)	166

KHTAD KYOTU

Гөлзadə БҖЙРҖМОВА. Шәфкәт һәм вәхшәт	181
Раушания ШӘФИГУЛЛИНА. Саф йөрәккә пакь донья кирәк	183
Мансур ВӘЛИ. Гасырлар ярында	187
Укучы сүзе	189

«Проза и поэзия»: поэма Р. ХАРИСА «Волчий глаз»; роман Ф. ЛАТИФИ «Свалившееся счастье»; рассказы Р. МУХАММАДИЕВА, Р. РАХМАН; стихи поэтов Ф. ЯРУЛЛИНА, А. ГАЙФУЛЛИНОЙ; а так же поэтов живущих вне Татарстана А. СИНУГЫЛ, Б. РАФИКОВА, М. ВАФИНА, М. ЗАКИРОВА, ИДЕЛБИКЭ, Ф. СУФИЯРОВА, И. САБИРОВА, Г. САГИРОВА.

«Публицистика»: Ф. ДУНАЙ. «Наш Раис».

«Литературная критика»: «Татарская литература 90-х годов» — статьи Т. МИННУЛЛИНА и А. РАШИТА; статья Ф. ХАТИПОВА «Тайны творчества».

«Наука»: статьи Р. АМИРХАНА «Верный своей цели Максуди», М. ГАЙНУТДИНА «Новая гипотеза», С. ГИЛЯЗЕТДИНОВА «Новый взгляд на древние легенды».

«Память»: статья М. УСМАНОВА «Об истории одного фотоснимка».

«Искусство»: статья З. ХАЙРУЛЛИНОЙ «Звезда оперного искусства»; беседа М. Зарипова с известной певицей З. Сунгатуллиной.

«Книжное обозрение»: Г. БАЙРАМОВА рецензирует новые книги Ф. Сафина.

В номере отмечаются 60 - ление Ф. Шафигуллина и 50 - ление Р. Рахмани.

Слово читателя.

На наших обложках: «Казанский Кремль» — картина художника Рашида Гилязова; писатель и публицист Фаяз Дунай.

IN OUR ISSUE:

“Prose and Poetry”: the poem of R. KHARIS «Wolf's eye», F. LATIFI'S novel «The fallen down happiness»; the stories of R. MUHAMMADIEV, R. RAHMAN, the verses of F. YARRULIN, A. GAIFULLINA and also verses of poet: A. SINUGIL, B. RAFIKOV, M. VAFIN, M. ZAKIROV, IDELBIKA, F. SUFIAROV, I. SABIROV, G. SAGIROV.

“Publicism”: F. DUNAI «Our Rais».

“Literary criticism”: “Tartar literature of 90 th years” article of T. MINNULIN and A. RASHIT; F. KHATIPOV'S article «The mysteries of creative works».

“Science”: R. AMIRKHAN'S article «Maksudi is faithful to his purpose», M. GAINUTDIN'S article «The new hypothesis», S. GILAZETDINOV'S article «The new look to the ancient legends».

“Memory”: M. USMANOV'S article «The story of one photo».

“Art”: Z. KHAIRULLINA'S article «The star of opera art»; M. ZARIPOV'S talk with famous singer Z. SUNGATULLINA.

“Book review”: G. BAIRAMOVA'S review of F. Safin's new book.

“Jubilees”: the 60 th anniversary of F. Shafigullin the 50th anniversary of R. Rahmani.

“Reader's word”

The diary of social and cultural life.

In our covers: “Kazan Kremlin” — the picture of artist Rashid Gilazov; the writer F. Dunai.

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләрни һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 49-36-62 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итергә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзөгәндә җыелды һәм битләргә салынды.

Басарга кул куелды 27.04.99 ел. Офсет ысулы белән басыла. Көгазь форматы 70X108^{1/16}.

Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 9019 Заказ 3-196

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы № 7.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2

© «Казан утлары», 1999 ел.

Ренат
Харис

Бүре күзе

Поэма

... Көтмэгәндә килеп кадалдылар
күзләремә бүре күзләре—
кысып алды тыным, катты сыным,
сыгеап китте тездәрем.
Лып утырдым чаңгым артына мин.
Бозлы юлда чаңгы туктамый.
Менә-менә инде килеп керәм
бүре күзендәге утка мин...

Мин ул чакта—унбер яшьлек малай.
Кукау* мәктәбенә йөримен—
урыс авылында урыс сүзен
татар теле белән «көримен»,
чөнки шулай, бары шулай гына
төшә алган татар тирестән.
Әти куйган максат каты булган,
каты булгач, ... бәлки, дөрес тә.
Салкын яңгыр, буран, язгы ташкын
Шуның өчен миңа чүп кенә!
Ничә баттым, ничә адаштым мин,
үлми калдым хәтта чүт кенә...

Чаңгыларым аерылып китте.
Юлны кырды сырған чалбарым.
Сүзләр белән түгел, күзләр белән
мин бүредән яшәү ялвардым:

*Кукау — Буа районындагы рус авылы.

«зинһар тимә, зинһар исән калдыр—
мин бит әйбәт малай... юаш мин...
сүгенмин дә... әнигә су ташыйм...
инде шигыр язам... кыйнашмыйм...»
Безнең ара—жиде-сигез адым.
Бүре яткан юлга аркылы.
Мин—утырған. Бүре күзе кузлы,
минем жаным бозлы кар тулы.
Мин ялварам... Мин ялынам аңа...
Дога укыйм... Алам үгетләп:
«мин патшаның кече улы кебек—
әйлән инде тизрәк Егеткә!»
Карап алды бүре сәер генә—
ихласлыкны әллә таныды.
Торып китте авыр ғына... Баксам,
бүре яткан жирдә кан иде.

Шуннан, ахры, кырыс тормышымны
әкият белән кушып үрәм мин—
өрми генә үтеп киткән этне
чын Ак бүре итеп күрәмен.
Инде гомер юлларымда аяк
баскан саен ап-ак кыш яна.
Мин әле дә хәвеф-хәтәрләрдән
исән чыгарыма ышанам.

Бу вакыйга онытылган иде,
күмгән иде тормыш өресе.
искә төште, искә төште күргәч
гербтагы чечен бүресен.
Ал аягын алга таба сузып,
ул да яткан юлга аркылы.
Кыяфәттә—таулар горурлыгы,
ә күзләре—канлы зар тулы.
Соңгы баруымда Чечняга мин
таныш язучымны эзләдем...
Магомед² карт исән калган дигәч,
үзем түзем, күзләр түзмәде—
иске «Мерседес»ка утырдык та
иске адресына юл тоттык.
Бакча эчендәге өйдән тирән
чоқыр калган—шуңа юлыктык.
Күршеләрдән сораштырдык. Аны
белә имеш фәлән кешеләр.
Без Грозный буйлап шунда чаптык...
Йә урамнар! Бәлки, төш күрәм?!
Әйтерсең лә тарих дәресләре!
Хәтеремә сөнгән фотолар.
Кырык өченче ел. Сталинград.
Хәрабәләр аунап яталар.
Динозавр, гигант диплодоклар
киргеләч-киргеләч сыртын кабарткан...
Ни аяныч! Фәнле, ямьле жиргә
вәхши дәвер кайткан кабаттан.
Пыяласыз тәрәз—карасыз күз.

1. Татар халык әкиятә «Ак бүре»гә ишарә.

2. Магомед Мусаев—чечен язучысы.

Ватык ишек—тешсез авыздай.
Шушы шыксыз шәһәр ни өчендер
жанда олы хисләр кабыза.
Кыйналганы жәлләү хисе түгел.
Монда нәфрәт, монда соклану,
теләктәшлек һәм «Йә раббым, безне
шушы афәтләрдән сакладың!»
дигән уйлар бергә укмашканнар.
Алар кайный, аңны пешерә...
Ә көйгән аң кабат-кабат миңа
бүрө күзен искә төшерә.
Яралы өй бүрө күзә белән
карый миңа—эчтә боз ката.
Бер хатаны төзәтергә, дисеп,
ясалган ич монда йөз хата!
Яралы өй торып китәр сыман
тузан болытлары кубарып.
Дөнья шаһит булыр шунда—күрер
өй нигезе тулы кан барын.

Эзләп таптык без Магомед картны
ишелмичә калган бер өйдә—
яшәп ята ул эт оясына
бикләп куйган хәлсез бүредәй.
Ята иде ап-ак ятагында.
Мине күргәч калды аптырап.
Сызлануын жиңеп, күзләрендә
моңлы нурлар чәчәк аттылар.
— Ничек таптың? Ничек онытмадың?
Шушы өйдә... монда... бик кысан...
Син гафу ит—тора алмыйм әле—
сул аягым тагын гиҗәстә.
Исеңдәдер—бер сөйләгән идем:
кырык дүрттә, гыйнвар башында,
аягыма ярчык тиде, дисеп...
Һәм быел да менә нәкъ шунда...

Яу кырынан аны госпитальгә,
аннан—Грозныйга, өенә,
сафка бастырырга жибәргәннәр...
Өйгә кайтып төшкән коенә,
кунарга да ирек бирмиенчә,
«телячийга» төяп, йозаклап,
адресы юк якка озатканнар.
Бик еракка һәм бик озакка...
Күзен ачкан саен, таулар күрөп,
кеше булган адәм баласын,
ят булса да, тәмам чит итмәгән
казахларның такыр-даласы.
Күзен ачкан саен бөркет күрөп,
аның рухын канга сеңдергән
чеченнарның жаннарында утны
дала жиле өрөп сүндергән,
дисеп уйлаучылар күп булгандыр...
Әгәрәнки шулай булмаса,
чечен жирен таптар иде микән
сугыш дигән канлы «куляса»?!

Авантюра һәрчак посып яши

кеше жанындамы, илдэме...
Теше кызса, корбан эзлэп китэ,
көтөп тора жае килгэнэн
һәм ташлана аңа бүре булып,
сизми ләкин тозақ торганын.
Ахыр чиктә ул жиңелә—аны
эләктерә үзе корганы.
Авантюра узган жирдә ләкин
янгын эзе кала, кара кан,
харабэләр кала, яра кала,
нәфрәт калка аңа карата.

Әңгәмәбез безнең озын булды,
тема арты тема алышты—
йөз ел югалтышып торганнан соң,
әйтерсең лә яңа табыштык.
— Безнең хәлләр сезне сагалаган
котырыгы тоткан бүредәй...
Кафтаудан да биек тау тапкансыз
язмышыгыз юлын күрергә...
— Туктагызчы, зинһар, сез бүрене
рәнжеттегез кебек тоела—
гербыгызда бүре сурәте ич!
Әллә ничек... күңел кыела...
— Гафу, гафу! Котырган бүрегә
бар халыкта бер үк бәһадыр.
Безнең гербтагы бүре—бөек,
намус билгесе ул, баһадир.
Сау-сәламәт бүре беркайчан да
кешеләргә башлап сикерми.
Дошманының кансызлыгы аңа
дәһшәт өсти, канын сихерли.
Без беләбез төрлө бүреләрне:
Урман явын, дала хужасын;
саванналар, тундралар буйлап
куганнарын тормыш нужасын;
коерыгын бәкегә батырып,
балык тоткан чеп-чи наданын;
киң сыртына царевичны салып,
һәлакәттән чыга алганын;
мультфильмда хәтта куяннан да
бик күп жәбер-жафа күргәнэн;
бөек Римга нигез салучысын;
халыкларга исем биргәнэн...
Без беләбез: кешедә дә хәзер
бүре холкы бик тиз борынлый...
Кайчак хәтта җырлар, шигырьләр дә
бүре булып улый, ырылдый...
Беләсезме, ниңә Чечня гербын
бизи соры бүре сурәте?—
үзеннән зур ерткычларга бары
бүре генә «сабак өйрәтә»!
Безнең бүре—тыныч. Ул янамый.
Ләкин уяу. Ләкин сакта ул...
Башы биек, колаклары текә,
күзәбезгә карап яткан ул.
«Тимәсәгез—тимәм, ләкин яман
ниятәгез булса—сизәрмен,—
шәфкать көтмә шулчак!»—дип кисәтә

Һәм белдерә тешләп өзәрән.
Күз алдына тагын теге бүре
килеп басты—малай чактагы...
Ник
бумады
минә?
Бу сорауга
гомер буге җавап тапмадым.
Яраланган иде бүре, юкса,—
эзләрендә каны өшегән...
Ул ачулы иде дөньясына,
үчле иде, димәк, кешегә!
Өзгәләргә тиеш иде минә—
аңа аткан кавем баласын...
Аңлык кына хәле дә булгандыр.
Алмады ул ләкин аласын...
Магомед карт белән сөйләшкәндә
чатнап китте аңым бер мәлгә:
күзләремдә
янау
булмаганга
явыз бүре миңа тимәгән!

— Бүре монда!—диде Магомед карт,
күкрәгенә куеп ак учын,—
казах далалары уяттылар,
кабарттылар аның ачуын.
Ә болары бүре йөрәгендә
мәңгелек үч уты яктылар!..
Кара әле, Харис, күзләремә—
иниди хисләр анда яктыра?
Күптән күргәнем юк тыныч илдән
безгә килгән тыныч кешенә—
дөрөсөн әйт:
минем күзләрем дә
явыз бүре күзә ишмә?
Балаларың күзләренә кара—
бүре күзендәгә чаткылар
юкмы анда?
Әгәр була калса,
Газраилне тизрәк чакырам—
миңа яшәү кызык булмайчак,
тауларымда шау-шу тынса да.
Без
бүрегә
әйләнмәскә тиеш,
гербыбызда бүре булса да!

Чечен карты күзләренә чумдым—
тау ушкыны булса—түнтәрсен,
диңгез булса, чоңгылына салып,
күбегенә төрөп күтәрсен.
Үзә сорагачтын, тирән чумдым,
уйламадым ничек кайтасын.
Озын мизгел чатнап китте—күрдем
чечен күңеленә тайтасын...
Соры бүре һәм атлы баһадир
сутышалар кара алаңда.
Бүре инде яраларын ялый,

э жайдакның аты таланган.
Чак утыра нярендэ жайдак,
сөңге белэн жиргэ терәлеп.
Хэл алырга ирек бирмиенчэ,
бүре йөри аның тирәли.
Үшәлэнгән ат пошкыра. Кошлар
сый буласын көтеп очалар...
Бүре һаман яраларын ялый—
үз каныннан үзе көч ала.
— Озак йөрдең минем күзләремдә—
нәрсә күрдең? Сөйлә, таныштыр...
— Сөңге тоткан жайдак күрдем. Һәм ул
соры бүре белэн алышты...
— Аждаһасы кая киткән иде?
Күп гасырлар сөңге очында
тота иде. Аяклары күргәч,
канатлыны, димәк, очырган?!
Тора-бара, бәлки, саңаклыга
нәфес сузар, әмма соңыннан,
канатлыдан колак каккан сыман,
колак кагар аяклысыннан.
Каләм, кәгазь тоткан кул арымый.
Сөңге, бирдән тоткан кул арый.
Ләкин каләм, каләм коткарачак
сөңге, мылтык, кылыч колларын!

— Ә сез—бүре!—дип әйтмәкче идем,
әкияткә ясап ишарә,
ләкин, аңламас дип, куркып калдым,
мәжбүр булдым телем тешләргә.
Ә югыйсә, борын заманнарда
төркиләргә бүре улавы
канлы һәлакәттән йолып калган,
ары киткән язмыш олавы.
Бу юлы да, һәлакәт янагач,
улады ич безнең бүребез!..
Нинди язмыш көткән булган икән!
Грозныйга килеп күрегез...

Ә күзләре картның жылы иде,
шыта иде анда бөреләр.
Картларында яшьлек яшһәгәндә,
әверелми халык бүрегә!
Балалары күзләренә багам.
Алар шаян, алар тереләр.
Балалары бала булып калса,
әверелми халык бүрегә!
Хатын-кызлар күзләренә батам—
кырыслык бар, бозлар эрегән.
Хатын-кызлар елмая белгәндә
әверелми халык бүрегә!
Яраланган урамнарда карыйм—
тәрәзләрдә гөлләр күренә.
Матурлыкка сусау яшәгәндә
әверелми халык бүрегә!

Хушлашулар озакка сузылды—
искә төшә ансы... монысы.
Сөйләшәбез, шаяртып алабыз,

э кайчакта килэ елуйсы.
— Сезиң Казан—горур! Ярый әле
күрөп калдым йөрәк тузганчы...
Ә син Грозныйга төзөк чакта
килэ алмый калдың, кызганьч!
Чакырсаңлар, жай тап һәм бар икән!
Мөмкинлеген булса, үзөң дә
жанга якин дусларыңны чакыр.
Сизәсеңме, юллар өзөлә.
Минем өм шундый матур иде
Бирде, ахры, Ходай артыгын—
бомба төштә... Бер китапсыз калдым,
кульязмалар янды, архивым.
Без котырган бүре авызына
килеп кердек бөтен ил белән.
Күпме кеше бүре тешен кайрый,
э шактые аңа бил бөгә...

Күз алдыма гигант бүре килә.
Кавказ тирәсендә авызы,
Ак дингездә бугай колакалары...
Күзә кайда, мие явызың?
Алгы тырнакларын тырпайткан да
кайсы жиргә тора ул басып?
Арткы саны кайсы тарафларга
этләр кебек сала тамгасын?
Россияда, әйе, бүре йөри,
чирен аның тарих аныклар.
Авызыннан Каф тавына тамды
тимер бациллалар—танклар...
... һәм күзләргә минем карап тора
шул бүренең шашкан күзләре.
Үзгәрделәр минем хәрәкәтләр,
сүзләрем дә берәз үзгәрде.
Мин тирестән төшәремне уйлап,
яшьли йөргән изге юлларда
бүре авызына керә яздым.
Ә бу юлы нәрсә уйларга?
Нинди максат барабәренә мин
килеп каптым чирле бүрегә?
Йөгәрәсем килә барын ташлап,
малай чакларыма, кирегә...
Мин ялвармыйм бүре каршысында,
һәм янамыйм аңа үзем дә.
Бүре авызыннан без чигтәрәк,
чагылсак та аның күзендә.
Ул ак булып күренде бит башта...
Һәм куандык—килдә Ак бүре!
Әкият тәмам—халык күз яшеннән
юылып төштә аның акбуры.
Юк, юк! Әверелми соры бүре
беркайчан да батыр Егеткә...
Мин бит хәзер аек акылымын
хисләремнән алда йөгертәм.
Ә шулай да йөрәгемә минем
үтөп керә алмый пошаман.
Мин әле дә хәвеф-хәтәрләрдән
исән чыгарыма ышанам!

ҖАҖМӘ ӘСӘРЛӘР

Ф Л У С
Л а т ы й ф и

ИШЕЛЕП ТӨШКӘН БӘХЕТ

РОМАН

Пролог

Мен тугыз йөз житмеш икенче елнын жәй азагында Казан аһ итте. Хәер, бер Казан гынамы!? Бөтен Татарстанга, татарлар күпләп яши торган Башкортстанга, күрше-тирә өлкәләр—Ульян, Самар, Оренбур, Пермь якларына да бу яңалык радио-телевидение хәбәрләреннән, алардан да битәр чыбыксыз телеграф аша көне-сәгатендә барып ирешкән иде инде. Имеш, американнар Казанда, цирк янындагы майданда галәмәт олы бер күргәзмә ачканнар. Ул күргәзмәнең чатыры циркның оча торган тәлинкә сыман итеп ясалган бинасынан да зуррак икән. Имеш, анда Американың бөтен дөньяда дан казанган, сәгатенә ике йөзәр километр тизлек белән йөри алучы өр-яңа жиңел машиналары, хәтта астронавтлар утырып Айга төшкән, Айда булып кайткан космик корабль дә күрсәтелә, ди. Ир-ат халкы машина тирәсендә әвәрә килсә, хатын-кыз таифәсен йорт кирәк-яраклары тирәсеннән аерып алып булмый, дип сөйлиләр. Әйберләре, чыннан да, искитмәле икән. Савыт-сабаны да машина юып күрсәтә ди анда. Кер юу машиналары, кухня комбайннары, йорт кирәк-яраклары... Берсе дә бездәгечә түгел. Керне саласың ди, машина аны үзе чылата, үзе юа, үзе киптерә, хәтта үзе үтүкләп тә бирә, имеш. Бу хәтлесе үк дөрес булгандырмы-юкмы, хикмәт анда түгел. Тыңлау-чыларны иң гажәпләндергәнә шул булды—күргәзмәдәге барлык хезмәткәрләр диярлек татарлар икән... Барысы да татарча искитмәле шәп, шуның өстенә бер генә урыс сүзе дә кыстырмыйча матур итеп сөйләшәләр. Хәтта электроника, кибернетика кебек иң катлаулы супержиһазлар куелган күргәзмә стендларында да барлык аңлатма язулары, кулланмалар дөп-дөрес иттереп татарча язылган, ди.

Дөресен генә әйткәндә, мона күпләр ышанып та бетмәде. “Америка хәтле Америкадан татарлар килер микән? Килсә дә, алар шулай чиста итеп сөйләшә белер микән?”—дип баш чайкадылар. Язуларның татарча булуы әлләни гажәпләндерми, анысын аның монда да, Казанга килгәч тә, язып бирә алалар. Ә менә дистәгә якын япъ-яшь, берсеннән-берсе чибәр, зифа буйлы егет-кызларның татарча сөйләшүе!.. Монысы башка сыеп бетми иде. Әнә, Казанда гына түгел, бөтен Татарстанында, башка өлкәләргә әйткән дә юк, татар мәктәпләре берсе артыннан берсе ябылып тора, аны куллану даирәсе тарайганнан тарая бара. Татар теле шәһәр

урамнарыннан кухня, каралты-кура тирәсенә кысырыклана. Урысча дәрәс итеп сөйләшү, маржага өйләнәп яисә урыска кияүгә чыгып бөөк халык вәкиленә әйләнү, шулай итеп, эшендә, тормышында булдыра алганча дәрәжәгә ирешү кайбер кемсәләрнен яшерен, әмма татлы хыялына әйләнгән бер заман иде ул. Маржага өйләнү капзәсәска керү белән тин карала торган чор. Шунадырмы, бу күргәзмә шикле иде, әмма кызыксындыра, ымсындыра иде. Шулайдыр... Шулай булмаса, кара таң тишегеннән күргәзмә янына убылып халык жыелмас иде, американ татарларны бер күрер, алар авызыннан әйтелгән тансык һәм газиз бер татар сүзен ишетү өчен эссе кояш астында ике-өч сәгать чират тормас иде.

Август уртасынын бер көнөндә, сәгать икеләр тирәсендә, күргәзмәгә элэгү бәхетә тәтегән кешеләр американ яшьләре белән мондагы бер татар егетенен берәз сәеррәк тоелган сөйләшүенә шаһит булдылар.

Үтүкләп сырлар салынган булса да кат-кат юылганлыгы әллә каян беленеп, тез башлары бүлтәеп торган чалбар, яка читләре кыршыла төшкән соргылт төстәге күлмәк кигән, муенына кызгылт-көрән галстук та тагып жибәргән, чигәләреннән һәм баш түбәсеннән чәче коелып инде пеләшләнә башласа да, гәүдәсә, төс-кыяфәте белән утыз-утыз биш яшьләр тирәсендәге егет күргәзмә хадимәсә—американ кызына сорау артыннан сорау яудыра иде:

—Татар телен сез кайда өйрәндегез?

—Безнең гаиләдә бары тик туган телдә генә сөйләшәләр,—дип җавап бирде кыз жинелчә мишәр акценты белән һәм инсәсенә төшеп торган куе конгырт чәчләрен жинел кул хәрәкәте белән бер якка ыргытты. Аннары берәз көлемсерәп дәвам итте.—Татар гаиләсендә, үзен мөселман санаган гаиләдә башка телдә сөйләшү мөмкин түгелдер дип беләм. Сездә дә шулай түгелмени?

Егет аның соравын җавапсыз калдырды, тагын үзә үк сөаль бирде:

—Сез, чыннан да, чын татармы әллә?

—Әлбәттә!

—Америкада татарларга караш шулай яхшымыни?

—Минем президентым бер телне дә тыймый. Һәр халык үз телен белергә, сөйләшергә, горәф-гадәтен, йолаларын сакларга иреккә, дип саный. Дөнья мәдәнияте шулай гына үсә, тәрәккый итә ала.

—Кем инде ул сезнең президент дигәнегез?

Шуны да белмисенмени, дигәндәй, кыз гажәпләнәп кашларын күтәрде.

—Минем президентым—Америка Кушма Штатлары президенты.

—Кызык... Сез барысын да шулай “минекә” дип сөйләшәсезме?

—Әлбәттә. Минем илем, минем шәһәрәм... Минем гаиләм...

—Сез кайсы шәһәрдә торасыз инде, әгәр сер булмаса...

Кыз көлеп жибәрде:

—Аның нинди сере булсын!? Минем шәһәрәм—Нью-Йорк.

—Ә гаиләгез бармы? Сез... кияүдәме димәкче идем...

Ләкин кызга бу сорауга җавап кайтарырга мөмкинлек бирмәделәр. Аларнын сөйләшүенә колак салып торган кешеләр гел татар апай-агайлары гына түгел икән. Урысча тавыш яңгырады:

—Хватит вам... И нам тоже хочется поговорить!

Кызыксынып тыңлап торган агай-эне берәз шыбырдашып алса да, тавыш кубаручыга каршы күтәреләп сүз әйтүчә табылмады. Ләкин күргәзмә хадимәсә югалып кала торганнардан түгел икән, аның битендәге кояштай елмаю бер генә мизгелгә дә сүрелмәде, дөгъва белдергән кемсәгә карап, шундый ук тыныч тавыш белән саф урыс телендә эндәште:

—Мин тынлыйм сезне. Нәрсә сорамакчы идегез?...—Шул арада кемгәдер кул болгап, инглизчә бер ике сүз дә ташлап өлгерде.—Ildar, come to me, please!*

* Илдар, кил әле монда, зинһар!

Озак та үтми аның янына джинсы чалбар, күкрәгенә Америка әләме төшерелгән ак футболка кигән озын буйлы, күрер күзгә шактый яшъ кыяфәтле чибәр генә егет килеп басты. Ул әле генә булып узган сөйләшүне ишетеп торган ахрысы, бернинди кереш сүзсез-нисез, баш иеп алды һәм сүз кушты:

—Әфәндем, әйдәгез, сөйләшүне минем белән дәвам иттерик,—дип дусларча елмайды ул.—Юкса, сөңлемә, Галиягә вакыт житми. Бөтен кешенен аның белән әңгәмә корасы килә. Күрәм, сез Америка татарларының тормышы белән кызыксынасыз. Шулаймы?

—Әйе,—диде нилектәндер югалып калган татар егете.—Мине ул гына түгел, сездәге күп нәрсә кызыксындыра...

—Әйдәгез, алай булгач, якыннанрак танышыйк,—дип кулын сузды Америка егете һәм тагын бер кат елмаеп куйды. Әмма ул эшкурларга хас дежур елмаю түгел иде инде.—Исемем Илдар. 1938 елда Кытайның Чәнчүн шәһәрәндә дөньяга килгәнмен. Хәзер минем шәһәрәм Нью-Йорк. Шунда торам. Гайләм, нәни углым белән кызым да бар.

—Кызык,—дип куйды татар егете.—Минем дә әтием шул елларда диарлек Кытайда булган. Ялгышмасам, хәтта шул сез әйткән Чәнчүн шәһәрәндә бугай. Кызык...

Американ егетне бу җавап кызыксындырды булса кирәк, ул әңгәмә-дәшенә тагын да якыная төште, күзләре елтырый башлады.

—Ул анда нинди эш белән шөгыльләнгән икән, әйтә алмыйсызмы? Озак булганмы? Бу безнең өчен бик мөһим булырга мөмкин...

—Ул артык күп сөйләми. Икенче дөнья сугышы елларында Кытайны япон самурайларынан азат итүдә катнаштым, ди. Шул гына...

—Һо, безгә сезнен белән һичшиксез очрашырга, бер мөсәхәбә кылып утырырга кирәк икән. Минем әнием дә монда, ана да, сөңлемә дә кызык булып иде. Үзегез белән ныграк таныштырсагыз иде, димме...

—Җаһәп... Мин сездән дүрт яшъкә кечерәк тә икәнмен әле,—дип елмаеп җавап кайтарды татар егете. Йөзәндә бер генә мизгелгә монсулык чагылып алды.—Ә исемем минем Сирин. Татарстанның иң ерак бер авылында, Зәй суы буенда туганмын. Хәзер менә Казанда яшим... Инде тагын бер нәрсәне сорыйсым килә әле. Сез ничек татарча да, урысча да, инглизчә дә бик яхшы сөйләшә аласыз?

—Бер дә җаһәп түгел. Әйткәнәмчә, мин Чәнчүндә туганмын. Ә анда татарлар да, урыслар да, кытайлар да күп иде. Без ул өч телне дә мөкәммәл беләбез.—Америка егете бераз уйланып торды һәм әңгәмәдәшенә кул сузды.—Беләсезме, безне дә бит милләтебез башкаласы Казанда һәм, гомумән, Татарстанда кан-кардәшләрәбезнең ничек яшәве, көнкүреше кызыксындыра, монда яна дуслар, иптәшләр табарбыз, дип тә өметләнәбез. Аралашып, туганлашып яшәүгә ни житә... Әгәр мөмкин булса, сез безне чакырыгыз, без... әгәр яраса, сезгә визит ясар идек, димме? Татарча шулай әйтеләме? Әгәр мөмкин булмаса, башка жирдә бер очрашыйк әле. Мин чын күнелдән әйтәм...

Кинәт Казан егете югалып калды. Тирә-яктагылар аның ничегрәк җавап биргәннен ишетмичә калдылар. Әмма үткенрәк күзле кешеләр бу ике егетнең ни сөйләшкәннен үтә нык иътибар белән тыңлап, сөңдереп баручы өченче берәүне—башындагы салам эшләпәсен күзенә батырып кигән кара күзлекле, юантыграк булса да хәрәкәтчән, елгыр егетне дә абайлаганнар иде.

* * *

Язмыш! Ай-һай җаһәп нәрсә ул язмыш дигәнәң. Шул язмыш дигән нәрсә кайчандыр боларның аталарын очраштырган иде. Алар үзара дошманнар иде, дошманнар булырга мәжбүрләр иде. Алар кемнәр иде, бер-берсенә нинди мөнәсәбәттә иде? Тарихка алар мәгълүмдер. Әмма без үткәнәбездән бихәбәр. Кемнәрдер чарасызлыгы, кемнәрдер

наданлыгы, кемнәрдер рухи ялкаулыгы, кемнәрдер дөнья куу аркасында... Әйдәгез әле, ул ыгы-зыгыдан, тавык чүпләсә дә бетмәслек көндәлек мәшәкәтләрдән безарга арынып торыйк та, үткәнгә жепләр сузыйк, нәселәбезне барлыйк. Беребез дә фани дөньяга мәнгәгә килмәгән, бакый дөньяга барасыбыз да бар. Безгә, бәлки, америка егете кул сузганча, шулай дулашып, аралашып, анлашып яшәргә кирәктер! Аерым кешеләргә генә түгел, милләтләргә, илләргә, дәүләтләргә, кыйтгаларга... Барыбыз да бер Кояш астында, газиз Жир йөзөндә берәү генә, бер булып яратылганбыз. Ләкин кеше дигәнең ялгыз яши алмый. Кем генә булмасын, ул тормыш өчен, бәхет өчен, мәхәббәт һәм дуслык өчен, гаилә кору һәм үзеннән соң яна буын калдыру өчен яратылган.

Беренче кисәк

I

Поезд тәгәрмәчләре ялыктыргыч бер көй белән тыкылдыйлар да тыкылдыйлар. Рельслар тоташкан төшлөрдә вагон салмак кына чайкалып куя. Әйтерсен лә поезд онытылырга, язмыш иркенә бирелергә, бишкәтгә сабын кебек таралып, дөнья мәшәкәтләреннән арынып, изрәп йокларга өнди:

—Йокла, йокла... Тыкы-тыкы-тыкы, тыкы-тыкы-тыкы...

Нәрсә санылар икән тәгәрмәчләр? Бер мен туксан биш көнгә—өч елга сузылачак хәрби хезмәтнең ялыктыргыч агышына исәп шулай башландымы әллә?

Сирин иптәшләреннән аерылып тамбурга чыкты, мангаен салкын тәрәзә пыяласына терәде дә вагон яныннан шуып артка йөгөрүче урман-кырларга, иксез-чиксез кинлекләргә карап уйга чумды. Тимер юл буенда жемелдәшеп озатып калучы семафор утлары гүяки ана күз кысалар, күнелен тошermаскә өңдиләр кебек тоелып ките. Әллә нишләп кенә күнеле тулды. Бу китү, бу аерылу бигрәкләр дә уйламаганда-көтмәгәндә булды, барлык хыяллары, планнары берьюлы чөлпәрәмә килде бит. Бу—аерылу гына түгел, бу—канатлар каерылу. Юкса, Казандагы тормыш ничек матур башланган иде, нинди якты өметләр уяткан иде ул. Хәзер алар барысы да бетте, өч елга артка чигерелде.

Кайчан да булса армия хезмәтенә барып элэгәчәген белә иде Сирин. Ләкин ул болай кинәт-капылт һәм бу рәвешчә булырга тиеш түгел иде. Университет тәмамлаган егетләр бер ел махсус әзерлек үтәләр дә, лейтенант погоннары тагып кайталар иде. Сирин дә күнеленнән шуна өметләнә иде. Ничек болай килеп чыкты соң әле? Ләкин бәгырен телгәлгән сорауларга беркем дә җавап бирә алмый шул инде.

—Сугыш чорында балалар аз туды, егетләр житмидер, шуна күрә сөз бахырларны укып бетерергә дә ирек бирмичә жыеп алалардыр инде,—дигән иде Хәдичә апа озатканда.

Бәлки, аның сүзендә, чыннан да, хаклык бардыр?!

Көнә буге билгесезлектән газәпланган, хәрби комиссариаттагы ыгы-зыгыдан, бергуктаусыз сафка бастырып тикшереп-барлап торулардан гарык булган, арыган егетләр берәм-берәм йокыга талды. Ә Сиринне йокы алмый. Вагон тәгәрмәчләре тыкылдаган көйгә күз алдында берәм-берәм йөгөрешеп узган вакыйгалар жанлана.

Төнге вокзал.

Күз яшыләрен күрсәтмәскә теләп читкә борылган Асия...

Зур бер тантанага жыелгандай көзгә чәчәк бәйләмнәре күтәреп килгән группадаш кызлар...

Сержантларның юныләп хушлашырга да ирек бирмичә вагонга куалап кертүләре...

—Бетте! Гражданке конее!—дип хахылдады алардан берәү.—Хәзер

сез безнең кулда.

Һәркайсы үз мәшәкате белән мәшгуль егетләр ана әлләни игътибар итмәделәр. Юкса, авызыннан арагы исе анкыган сержант кисәген урынына утыртырлык кайнар башлар житәрлек иде.

Тагын яна күренешләр...

* * *

Военкомның сары төк каплаган юан бармаклары өстәл өстендә биеште. Ул сөяк кысалы калын күзлеген мангаена күтәрәп куйды һәм гадәттә казна йортларында гына була торган биек аркалы имән урындыкта атына-атына Сирингә текәлде. Аның бармагындагы шикелле үк сары төкне хәтерләтүче сирәк керфекләре арасыннан төбөлгән сыек зәңгәр күзләреннән салкынлык, үз өстенлеген тоючы урам малайларындагыча мәгънәсез тәкәбберлек бөркелә иде.

Сириннән аркасы чымырдап куйды. Юк, монардан анлау, азмы-күпме шәфкать-миһербан көтү—мәгънәсезлек. Теләгеннә анлатып та, төшендереп тә булмайчак. Үзеннән дәрәжәләрәк түрәләр каршында үрә катып, һәр әмергә “Есть! Так точно!” дип җавап кайтарудан башканы белмәгән бу адәм тормыш юлына кереп кенә килүче яшь егетнең хыялын, үзен доньяда икенче, бөегрәк бер максатка багышларга дигән омтылышын да аңламайчак. Моның тормыш мәсләге—ничек тә булса жан асрау, яшәвенен мәгънәсә дә әмер бирүдән һәм бирелгән әмерне үтәүдән узмый. Уза да алмый торгандыр. Кайчандыр бер-ике мәртәбә колагына чагылып узган “солдафон” сүзенң асыл мәгънәсен Сирин шушында гына бөтен тирәнлегә белән аңлый башлады.

Егетнең үзе хақында нәрсә уйлаганын сизенгәндәй военком күзләре белән Сиринне бораулады да бораулады, әмма тәмәке төтенә белән ысланган сары тешләре арасыннан ник бер сүз сытылып чыксын. Күрәсен, ул каршысындагы егетнең каккан казыктай басып торуыннан тәм таба, аның түземлеген, сабырлыгын сыный иде.

Сирин исә гәүдә авырлыгын әле бер, әле икенче аягына күчәрә-күчәрә военкомның хөкемен көттә. Аяклары ойый башлады, кулларын кая куярга белмичә интекте. Иң аянычы шунда, инде шактый өлкән яшьтөгә шыксыз һәм шөкәтсез бу кешенң бер сүзе, бер ымы аның киләчәк язмышын, уй-планнарын чөлпәрәмә китерә ала иде.

—Һым,—дип тамак кырды, ниһаять, хәрби комиссар. Һәр сүзенә басым ясап, һәр сүзен алтын белән бәйләгәндәй үлчәп, саллы итеп санарга кереште.—Яхшылыкның, игелекнең, үзенә яхшылык теләгәннен кадерен аңламыйсың, егеткәм. Ә бит алдында нинди өметле перспективалар, нинди матур, якты киләчәк ачыласы иде...

—Мин инде үземнекен әйттем, иптәш подполковник,—диде Сирин һәм, фикереннән кире кайтмаячагын белдерергә теләгәндәй, йодрыкларын тәйнәп куйды.

Мона кадар кырыс һәм хәрбиләрчә кырт сөйләшкән военкомны алыштырып куйдылармыни, кинәт аның шакмаклы йөзен елмаю галәмәте биләп алды, тавышындагы боерык бирүчән төсмер юкка чыкты, ул дустанә кинәш бирү, хәл-әхвәл белешү рәвешенә күчте. Әйтерсен лә Сирин каршында аның күптәнге дусты, танышы утыра иде.

—Аңлым, аңлым сине, дускай,—дип гөрелдәде ул.—Армиягә менә шушындый, сүзендә тора белүче төпле егетләр кирәк тә инде...

“Карасана, бу да кешечә сөйләшә белә икән бит”, дип уйлап куярга өлгерде Сирин, гажәпләнүеннән чак кына авып китмәде. Колагында хәрби комиссарның сүзләре зенләде дә зенләде:

—Телисен икән артиллерия, авиация, мотопехота... Беткәнмени жаның теләгән хәрби һөнәр!? Менә дигән училищелар... Матур форма! Чибәр кызлар!.. Барысы да, барысы да синеке буласы. Синең кебек яшь, ыспай офицерларга чәчбикәләр сыланьрга гына тора. Көн саен берсе белән

типтерсән дә йөрөп бетермәле түгел, хәер, яшь чагында анысы килешеп кенә тора анын. Яна гарнизон, яна шәһәр—тагын яна кызлар, яна гүзәлләр. Шәп бит, ә!—Һәм военком, үзенң шулкадәр оста итеп, ымсындыргыч сөйли алу куәсенә сокланып булса кирәк, шаркылдап көлеп жибәрде.—Бу инде сина диплом алам ди-ди иске тулай торакта сөрсеп яту түгел.

—Мин үземнекен әйттем,—дип, бөтен сабырлыгын жыеп кабатлады Сирин.—Үзем сайлап алган язмышка хыянәт итәргә жыенмыйм!

Тыштан Сирингә кеше хәлән андый белми торган шыксыз һәм шөкәтсез бер адәм булып күренсә дә, хәрбилеккә багышланган гомерендә байтакны күрөп өлгөргән военком бу егетнен кичерешләрен яхшы анлый, тирәннән тоемлый иде. Хәтта ул ана сокланып та куйды. “Юк, бу инде синен шикелле кеше кулы белән ут тотарга маташучылардан түгел,—дип ачынып уйлап куйды ул, көннәрдән беркөнне гомердә булмаганча, сәер үтенеч белән килгән “пләмәнникен” исенә төшереп.—Өлкәннәр каршында да үз сүзен кистереп әйтә белүче, чын ирләр холкына ия егет икән. Бер яктан караганда, пләмәнник ялгышмаган, армиягә, чыннан да, нәкъ менә шушындый кыю, үз сүзендә тора белүче асыл егетләр кирәк. Кызганыч, ризалаштырып булмады!” Күз алдына тагын агасынын малае килде. Гаиләдә бердәнбер булып үскән, ни теләсә шуны кыланырга яраткан, яшьли ресторанның типтерегә дә, жинел холыкы урам кызлары белән дә танышырга өлгөргән “тәти” егет агасын сонгы чиккә житкөргән иде инде. Әле ярый быел этеп-төртеп булса да университетка урнаштырдылар. Аз булса да өмет чаткысы кабынды. Юкса, баш бирмәс егетнен кайсы юлдан китәсе ачык түгел иде. Хәер, университет та “гыйфәтле туташлар пансионны” түгел түгелен. Әмма... Әмма... “Үлеп гашыйк булдым, абый. Тик арабызда бер авыл мокрыты. Шуны ничек тә юлдан алып ташый алсан, гомер буге рәхмәт укыр идем. Все! Үткәннәр белән өзәм! Ярдем ит, зинһар! Ничек тә ымсындырып озат шуны армиягә. Барыбер кайчан да бер китәсе бит”,—дип, чын-чынлап, күз яшьләре белән алынган, анын сүзенә колак салмыйча кала алмаган иде. “Нишлисен! Гомер буге шулай булган инде. Кемдер кемгә гашыйк булган, ана икенче берәү аяк чалган. Адәм гомеренен бөтен фажигәсе әнә шул мәхәббәт өчпочмагы дигән нәрсәдән гыйбарәттер дә инде”,—дип уйлап ризалашкан иде ул. Хәзер әнә күрә, көндәш егет, чыннан да, көнләштерерлек икән. Акылы булган кыз, табигый ки, “пләмәнник”не түгел, моны сайлар иде.

Уйларынын арына алмыйча озак утырды әле военком. Ләкин ни уйлаганын егеткә белдерергә ярамый иде, әлбәттә.

—Ала-а-ай,—дип куйды ул ни әйтергә белмәгән кеше шикелле. Йөзенә эшлекле кыяфәт чыкты. Тик пләмәнник турындагы уйларны баштан тиз генә чыгарып атып булмый иде шул. Алар бәйләнчек чебен кебек һаман бер тирәдә чуалдылар да чуалдылар. Әйе, пләмәнник тә жәл. Бәлки, шул кыз белән йөрөп китсә, элеккеге әшнәләре онытылып иде. Ни әйтсән дә, үз нәселең, үз токымың бит. Чиргә сабышкан агай алдында да оят. Шунда да ярдем итә алмадың, диярме? Ни әйтергә белмичә, Сириннен бар икәнән дә оныткандай алдындагы кәгазьләренә актарып белде. Һәм, ниһаят, бер карарга килде.—Ярый, синенчә булсын! Так... Сина хәзер унсигез яшь, шулай бит. Киләсе елда көзен унтугыз тула. Вот! Туган көнендә армиягә повестка көт, энекә-ә-әш,—диде ул битараф тавыш белән. Тавышы төксә иде.—Агачлар саргаеп та өлгөрмәгән булып, өстенә солдат шинеле киярсен. Солдат камытынын ни икәнән белерсен әле. Яхшылыкны аңламаган кеше белән башкача сөйләшөп булмый. Китәргә мөмкин!..

Сирин жинел сулап куйды. Яхшылык теләгән атлы кыланып аны каядыр жир тишегенә, күз күрмәгән, колак ишетмәгән якларга—ниндидер хәрби училищегә олактырырга азапланучы кеше белән аңлашырга тырышу аны төмам туйдырган иде инде. Алар икесе ике телдә сөйләшәләр иде кебек. Анын тизрәк урамга чыгасы, милиция, хөкәмханә, прокуратура, хәрби комиссариат кебек оешмаларда гына була торган рәсми кысанлыктан,

сулышны буучы тарлыктан котыласы килә иде.

Баскычларны сикереп кенә узды һәм парадный ишекне ачып жибөрүгә Асиянын группашы Гыймаев Дамир белән мангайга мангай бәрелешә язды.

—Сине дә чакырдылармыни?—диде ул, сәлам бирергә дә онытып, сабийларча беркатлылык белән.

Ишеккә сыймастай булып атлаган Дамир жавап биреп торуну кирәк тапмадымы, әллә бик ашыга идеме, дәшми генә текә баскычларга таба атлады. Әмма Сириң күрәп өлгерде: танышының ирен читләрендә мыскыллауга охшаш елмая уйнакый иде. Күзләре дә туры карамады, шома стена буйлап шуып кына узды.

“Туган көн кичәсендәгә сөйләшүне онытмаган бу. Онытмаячак та. Үч сакый”, дип уйлап алды Сириң һәм кулын селтәде. Ана барыбер иде. “Үчлеме-юкмы, анда минем ни эшем бар?! Асия аны түгел, мине ярата”... Авылда, бала-чага арасында йөри торган такмаза исенә төште дә үзалдына көлемсерәп шуны эчтән генә кабатлап куйды:

Әнә килә Гыймай,
Ишеккә дә сыймай.
Тәрәздән керер иде,
Балалары
Уклау белән кыйнай.

* * *

Хәрби комиссар “Синенчә булсын!” дип чыгарса да, Сириңгә жәйге каникулга кайтып киткәнче тынычланырга ирек бирмәделәр. Аны нишләптер бертуктаусыз хәрби училищегә кодалыйлар иде. Һәм бу мәгънәсез кодалауның иге-чиге булмас кебек тоела башлаган иде инде. Тагын шунысы үртәлдерә: чакыру-повесткалар һәрвакыт диярлек Асия белән очрашасы көнгә—жомгага туры килә. Әйтерсен, кемдер, үч иткәндәй, бу очрашуларны булдырмаска, аяк чалырга азаплана иде. Сонгы тапкыр чакырган пеләш башлы капитан барысыннан да уздырды:

—Бер сүз әйтүң, ризалыгын житә. Теләсән, бүтән үк имтихансыз-нисез теләсә кайсы... иң яхшы училищегә урнаштырам,—диде ул сусыл яшькелт күзләрен хәйләкәр елтыратып.—Әйт кенә... Неужели, өстенә ишелеп төшкән бәхеттән баш тартырсын? Их, синен урынында мин булсам!..

Сириңнән үртәлүе бер мәлгә онытылды, хәтта көләсе килеп китте. Шәп әйтә бит: “Ишелеп төшкән бәхет!” Һәм кинәт миендә яшен булып яна фикер кабынды. Чыннан да, болар минем бәхетемне ишәп төшерергә маташалар түгелме сон? Тик нигә? Ник кирәк мин боларга?”

Аның уйларын сизгәндәй, капитан тагын сөйли башлады. Бу юлы инде ул бөтенләй икенче яктан суктырды:

—Совет власте, партия сина бөтен мөмкинлекләр тудырган. Үстергән, тәрбияләгән, белем биргән. Туган партиябезгә, ватаныбызга бурычлы икәнненне бер генә минутка да онытырга хакын юк синен. Ватанга хезмәт итү һәр совет кешесенен изге бурычы! Андыйсыңмы шуны?

—Аңыйм, бик яхшы аңыйм,—диде Сириң.—Ләкин ватанга хезмәт итү өчен бөтен кеше берьюлы армиягә чыгып чабарга диелмәгән, ватанга гражданкада да хезмәт итеп була.

Бер генә мизгелгә капитанның ирен читләре тартышып куйды, ул ике кулының имән бармаклары белән ике чигәсен угалап алды һәм, үзе уйлаганча, рәсми кырыс тавыш белән иң кәттә соравын бирде:

—Комсомолмы син?

—Әйе!

—Пионер сафларында да тәрбияләнгәнсен, димәк...

—Әйе...

—Коммунистлар партиясә эше өчен көрәшкә һәрвакыт әзер!—дип

гомерлектә тантаналы вәгдә биргәннен дә хәтерлисендер...

—Мин инде пионер түгел. Ә пионерга кәргәндә сафка тезеп бирдергән вәгдә бик еракта, балачакта калды, иптәш капитан,—диде Сирин күптән уйлап йөргән яшерен уйларынын шулай һич кәтмәгәндә, жинел генә теленнән ычкынуына үзе дә аптырап.

—Менә ничек?—Капитан сөзгәк үгез кебек акрын гына урыныннан күтәрелде һәм, ике кулы белән өстәл читенә таянып, кан баскан күзләрен Сирингә текәде.—Әле син шулай сөйләшә дә беләсенмени? Хәзер ул вәгдәннән... кире кайтмакчы буласыңмы?

—Нинди вәгдә бит...—диде Сирин тыныч булырга тырышып. Сүз сөрешенә әллә нинди ярамаган бер якка кереп киткәннен ул үзе дә чамалый башлаган иде инде.—Ул чакта безне “Ленин-Сталин эше өчен көрәшкә һәрвакыт әзер бул!”—дип ант иттергәннәр иде. Хәзер... Сталинның шәхес култы фашистлар... Белмим... Нинди эшкә ант иткәнбездер...

Ничек тиз кабарынган булса, эченнән һавасы чыгарылган каз куыгын хәтерләтеп, капитан бик тиз шинде дә. Әмма Сирин күрәп, ишетеп торды: хәрби мундирга тыгызлап тутырылган гәүдәнен һәр мускулы калтырана, ачуыннан кысылган тешләре әле һаман да шыгырдый иде.

—Ярар, бүгәнгә бетерик,—диде ул кинәт карлыккан тавыш белән.—Димәк, баш тартасың?..

—Әйттем бит инде... Училищегә керү “һәр совет кешесенә мактаулы бурычы” түгелдер ләбаса!

—Пашифист булу өстенә... демагог та икәнсең син, Сабиров...—Капитан теше сызлагандай йөзен чытты, кысылган иреннәре арасыннан сытылып чыккан сүзләренә сүгенү ләһжәләре дә мулдан аралашкан иде.—Армиядә хезмәт итү—мәжбүри. Яшен генә житсен. Әнисе итәгеннән аерыла алмаган синен ише мәмкәләр белән болай матавыкланып тормыйбыз без. Повестка в зубы и пошел,—диде ул шушы манка малайны күндәрә, ышандыра алмавына үртәлеп.—Ә хәзер, кем әйтмешли, пшел вон!

Анын сүгенүеннән Сирингә хәтта рәхәт булып китте. Бу “дүрт ягын кыйбла” дигәнне аңлата иде һәм ул сөенеп көлемсерәвен сиздермәскә тырышып ишеккә таба атлады.

* * *

Хәрби комиссар сүзендә торды. Жәйге каникулдан килгәндә Хәдичә апа өендә аны повестка көтә иде инде. Бу юлы үгетләү дә, совет Армиясендәге мөмкинлекләр, хәрби хезмәтнен мактаулы һәм данлы эш икәнлегә, чыныгу, үсү өчен искиткеч яхшы шартлар тудырылуы хакында сүз куертулар булмады. Үзе кебек үк югалып калган, аптыраштагы егетләр белән Сирин дә хәрби комиссиянен аяусыз конвейерына кереп китте.

Әле моннан бер-ике атна элек кенә булып узган вакыйгаларны күздән кичереп, Сирин ирексездән елмаеп куйганын сизмичә дә калды.

Хәрби комиссариатта медицина комиссиясе үтәлә иде. Егетләрне бишәр-бишәр кешедән торган төркемнәргә бүлеп, анан тума чишенергә куштылар. Буйларын, авырлыкларын үлчәделәр, баш, аяк, өс киёмнәренә үлчәмнәрен язып алдылар һәм тагын бишәрләп хирург бүлмәсенә кертеп тә жибәрделәр. Ак пәрдаләр белән капланган киң тәрәзәлә якты бүлмәгә килеп керүгә оялудан, читенсенүдән Сириннән тәнәндә бала йоннары кабарды. Калын гәүдәлә ир-ат табиб белән янәшә өстәл янында ап-ак халат кигән япъ-япъ кызлар нәрсәдер язып утыра иде. Ишек ачылуа алар, ниндидер әмергә буйсынгандай, барысы да берьюлы башларын күтәрделәр һәм... арадан берсе кинәт пырхылдап жибәрде. Урынсыз көлүен сиздермәс өченме, битен кәгазь белән каплады, оялгандай башын аска иде. Анын нәрсәдәндер бик көләсе килгәннен чамалап алган иде инде Сирин. Хәтта ачуы килеп китте. Тычканга үлем, мәчегә көлкә,

дигэндэй, монда бер дэ көлөр нэрсэ юк лабаса. Ирекседән үзә дэ ул караган якка күз төшердә һәм иренен теһлэргә мәжбүр булды. Иа хода! Шушылай оятка калудан саклый күр! Аның янындагы озын буйлы, чегән төслә кара, чандыр егетнен “чыпчыгы” уянган икән. Колакларына хәтлә чөгөндөрдәй кызарган, ни кылырга, кая кереп качарга белмәгән егет үзен оятка калдырып сугышчан кыяфәт алган “чыпчык”ны бер файдасызга ике куллап томаларга маташа иде.

Барысын да күрәп утырган карт хирург аның хәлен аңладымы, кырыс тавыш белән иң беренче итеп шул егеткә эндәште:

—Фамилияң?

—Ко-ко... Комаров,—диде тәмам югалып калган егет тотлыга-тотлыга.

—Бар, Комаров, башын салкын суга тык,—диде хирург янәшәдәге культюгычка ымлап.

Комаров кызларга арты белән борылып, яны белән культюгыч ягына таба теркелдәдә һәм чәче кырылганлыктан кыярга охшап калган башын чажлап аккан су астына тыкты. Берәздән аның “О-ох!” дип пошкырып куйганы ишетелде.

—Үз башынны димәгән идем мин,—дип гөрелдәдә хирург. Аның шушы сүзә житә калды, бүлмәдәге киеренкелекне кул белән алып ташладылармыни... Врач та, шәфкать туташлары һәм үзләре дә Комаров хәлендә калудан шүрлөгән, бөтен игътибар-ихтиярлары шуна юнәлгән егетләр онытылып, рәхәтләнәп көләп жибәрделәр.

Сириннен күз алдына тагын Асия килде. Вокзалдагыча күз яшьләрен тыярга маташучы, күз яшьләре аша елмаерга тырышучы кыз түгел иде ул. Мәнә имеш кулына жинел сумкасын тоткан да очына-очына Черек күл бакчасы янындагы трамвай тукталышыннан университетка таба менеп килә. Жилкәсенә төшкән кие кара чәчләрен жил тарата. Ул аларны үзенә генә хас нәфис хәрәкәт белән төзәтеп куя да алга омтыла. Хәрәкәтләре жинел. Әйтерсен лә аның тал чыбыгыдай зифа, жинел гәүдәсе биек үкчәлә түфлиләре өстендә очып уйнакый иде.

Аннары Казан егете Дамирның ачулы, төксе йөзә пәйда булды. Ул кыска бармаклы кулларын йодрыкка төйнәгән дә һаман бер үк сүзләргә кабатлый да кабатлай имеш:

—Иртә сөөнәсен, Сирин, иртә!.. Асия барыбер минеке булачак. Әйтте, диярсен... Әйтте, диярсен...

Хатирәләргә чумган Сириннен башыннан янә бер уй чагылып үтте. “Нишләп Дамирны да алмадылар икән? Юкса, миннән бер яшькә олырак та түгелме соң әле ул!” Әмма бу уйны башка хатирәләр, башка төрлө уйлар күмеп китте. Хәер, ана Сирин әлләни әһәмият тә бирмәде. Бүгән алмасалар, иртәгә алырлар. Егет кешегә армиядән котылу юк! Военкомат бусагаларын шактый таптаган Сирин моңа чын күнеленнән ышана иде.

* * *

Вагон тәгәрмәчләре тыкылдый да тыкылдый. Алар үзләре генә белгән көйне, үзләренә салынган ритмны туктата алмыйлар, кабатлайлар да кабатлайлар.

—Тыкы-тыкы-тыкы... Тыкы-тыкы-тыкы...

Әйтерсен лә вагон тәгәрмәчләре һәркемгә үзенә язмышын тәкрарлай. Шулайдыр... Әнә, әле генә “тыкы-тыкы-тыкы...” дип барган тәгәрмәчләр көйләрен үзгәрттеләр. Авыр сулап куйдылар, пошкырып алдылар һәм, Сириннен уйларын сизгәндәй, “Язмышың шул, язмышың шул” дип пышылдарга керештеләр.

Әй, язмыш! Бу поезд аларны кая алып бара? Очсыз-кырыйсыз өч ел—бер мең дэ туксан биш көн кайсы тарафларда үтәчәк? Алда аларны нэрсә көтә? Берсе дэ билгеле түгел. Хәрби комиссариаттан сафларга тезеп алып чыкканда да, поездга утырганда да аларга бу хакта ләм-мим

сүз айтмәделәр. Егетләреннә кайда, ничек хезмәт итәчәкләрә хәрби сер иде булса кирәк. Сорашканнарға җавап бер булды:

—Баргач күрәрсез!

Вагон түшәмендәге дежур уттан сирпелгән сүрән яктылыкта Сирин хәрби билетына теркәлгән язуны алып карады. Гаскәриләрчә кырыс итеп, хәрәфләрне уеп куйгандай кистереп, утыртып язылган сүзләр серле, анлаешсыз иде: “Артиллерия для школ”. Нәрсә дигән сүз соң бу? Мәктәпләр өчен артиллериягәме, әллә артиллериягә мәктәпләр өченме? Күпме уйласа да мәгънәсен аңламады. Күрәсен, хәрбиләр кеше аңламасын өчен шулай шифр белән яза торганнардыр. Без бит “пушка ите”. Безнен аңлау мәҗбүри түгел. Текәлеп озак карап торудан күзләре әлҗе-мәлҗе килә башлады. Хәрби билеттагы хәрәфләр сикерешергә тотынды. Сирин күзләрен йомып башын чайкап алды һәм тагын язмага күз төшерде. Әле генә укылган сүзләр башка рәвешкә кергәннәр, акка кара белән “Ит комбинатына сугымлык өчен” дип язылган иде.

—Фу!—дип куйды Сирин үзәлди. —Әллә саташа башладым инде. Житте... Йокларга кирәк. Юкса...

Вагондагы барлык урыннар алынып беткән иде. Сирин озак уйланып тормады. Йока ястык теләмәс, дип, матраслар куяр өчен түшәмгә терәп диярлек ясалган киштәгә үрмәләде. Баш астына капчыгын ыргытты да күзләрен йомды.

Янәшәдәге киштәдә кемдер кымшанып куйды, Комаровның йокылы-уяулы тавышы ишетелде:

—Кем бар анда?

—Бу мин... Сабиров...

—Ә-ә студент! Давай, йоклык. Иртәгә кайда уянасыбызны уйлап баш әйләндермик әле. Жан биргәнгә жүн биргән, ди.

Комаров үзәлди тагын нәрсәдер мыгырданып куйды да аркасына борылып ятты. Берәздән аның әкрән генә борыны сызгырганы ишетелә башлады.

II

Асия белән очрашу, танышу бигрәкләр дә сәер һәм мәзәк килеп чыкты. Хәер, ул вакытта Сирин аның Асия исемле икәнлеген дә, үзе кебек үк ерак бер авылдан килеп янәшәдә генә, бер үк университетта, тарих бүлегендә укып йөрүен дә белми иде әле.

Апрель урталары. Табигать кышкы йокысыннан айнап, уянып килгән чак. Агачларның шау чәчәккә, дөньяның яшеллеккә төренер көннәрен тансыклаган, күнелләреннән тылсымлы изрәүгә чумган иләс-миләс чагы. Кеше дигәннән шулай бит. Һәр язны ул яшерен бер өмет, ышаныч белән көтөп ала. Язлар белән бергә үзенен дә яшәрүен тоя; хисләренен янаруын, йөрәгеннән дәрт-дәрман ташкыны ургылуын табигатьнең шушы фасылына бәйли.

Кояш көннән-көн яктырак елмая, көләчрәк була бара. Аның жылы нурлары әйтәрсен дә зәһәрлир суыкларда күнелдә оешып каткан ниндидер бер тунлыкны, салкынлыкны эретә. Тамырларындагы кан язгы гөрләвектәй житез һәм йөгәреккә әйләнә. Кайнар сүл бөтен әгъзаларын буенча чан кагып уза: “Уян! Дөньяга яз килде! Ач күзәнне, соклан, сөен! Бу матурлык, бу гүзәллек синең өчен!”

Боздан әле яна гына арчылган Идел ягыннан уйнаклап талгын жил исә. Язгы, жылы жи! Ул калын боз катламы астыннан иреккә чыккан мәгърур елганың әйтеп аңлатып булмый торган язгы исен—күтәле дулкын булып тибрәлүче сафлык, чисталык рухын алып килә. Күкрәкләрне тутырып, иркәләп сулайсы, жил канатларында күтәрелеп еракка, бик еракка, сине көтөп сагынган, сине генә көткәндер сыман тоелган кинлекләргә очасы килә башлый.

...Ул көнне сонгы дәрес Кремльнен Спасс манарасы каршындагы бинада, хәзер студентлар телендә “бегемот” дип йөртелүче, кайчандыр исә Казанның сәүдә үзәге булган Гостиный двор бинасында иде. Аның астындагы ике катында тарих музейе булып, өченче каты тулысы белән университетка бирелгән, булачак математиклар да кайбер лекцияләрне шушы бинада тыңлыйлар иде.

Дәрестән чыккач, кайберәүләр Кремль янындагы автобус тукталышына юнәлдә, кемнәрдер Бауман урамына төшеп китте. Төштән соң китапханәгә кереп утырырга, инде сузар чамасы калмаган, тиздән тапшырырга тиешле курс эшен язып бетерергә ниятләгән Сирин исә акрын гына Ленин урамы буйлап атлады. Кемгә ничектер, әмма ана шушы урам, тротуар читенә юкәләр утыртылган, адым саен зреле-вакылы кибетләр шыплап тутырылган борынгы урам күбрәк ошый иде. Монда минут саен дөбершатыр килеп, кынгырауларын шалтыратып, гудокларын чинатып трамвай-троллейбуслар узып тормый, жинел машиналар да артык күп түгел. Монда жәяүлеләр патшалыгы. Монда, кемнәндер жинел кулыннан “Казан Бродвее” исеме алган Бауман урамындагыча, ашыгып чабуламыйлар, кабаланмыйлар. Кибеттән-кибеткә йөгереп дефицит товар эзлөөчеләр юк. Монда яшъләр, монда студентлар.

Жир шарының теләсә кайсы кыйтгасында үзен-үзе хөрмәт иткән, дөньяга азым-күпмә танылган һәр шәһәрнен йөзен билгеләүче урам була. Әйтик, Нью-Йоркта Уолл-стрит, Мәскәүдә Горький урамы, Ленинградта Нева проспекты, Одессада һәр кешегә мәгълүм Дерибасовская, Берлинда Унтер ден Линден, ягъни “Юкәләр астында” дигән урам... Ленин урамы исә Казанның мактанычы, аның горурлыгы. Ул—шәһәр бизәге.

Яздан, жылы кояшның, талгын жилнең назлавыннан изрәгән, үз дә анламаган әллә нинди күнел күтәрәнкелеге кичергән Сирин геофак каршындагы ашханә янына килеп житкәнән сизми дә калды. Фатиры урамның каршы ягында гына иде юкса. Әмма Хәдичә апаны борчып йорисе килмәде, ашханәгә керәсе итте. Безаз гына капкалап чыгарга да, китапханәгә! Курс эшен бетерәсе бар, алда күпме сынау, имтихан! Аларга да әзерләнгән башларга вакыттыр... Шуның өстенә, кесә ягы артык калын булмаган Сирингә университетныкы саналучы бу ашханәдә аш-сунның төрлелеге, арзанлыгы, шуның өстенә пешекче кызларның яшь, көләк һәм ягымлы булуы да ошый иде. Ипи бушлай! Иртәрәк керсән, ак күмәчкә, шәһәр жирендә аталганча, батонга өлгерәсен. Ике порция туралган яшелчә, ягъни мәсәлән, винегрет, манный ботка, ике стакан чәй һәм ярты батон белән ашказанында улаган бүреләрне бер-ике сәгатькә тынычландырып була. Мәйлен! Шулай итик әле!.. Әйдә, булачак даһи математик, яшь Лобачевский, алга! Сине жәмәгәт туклануы өлкәсендә яна батырлыктар көтә... Сириннен, нишләптер, бүтән шаярасы, уйныйсы, кемнәдер шаяртасы килә иде.

Үзенң уйларыннан, аңлаешсыз шушы халәтәннән көлемсерәп, Сирин ашханәгә атлады.

...Кеше артык күп түгел иде. Керде, чиратка басты, тирә-якка күз салды... һәм кинәт телсез кала язды. Йөрәген татлы сулкылдау кисеп узды. Бу—*Уа* иде! Әйе, әйе, ялгышырга мөмкин түгел! *Уа!* Нәкъ үзе! Егет буларак үзен белә башлаганнан бирле төнлә төшләрненә кереп саташтыручы, әрнеткеч газапка да, татлы ләззәткә дә салып инрәтүче, хыялында тудырган илаһи зат—гап-гади бер ашханәдә, гап-гади бер пластик өстәл янында төгәм жыеп утыра иде.

Кайсы гына егет хыялында үзенә тин буласы кызның беркемгә дә охшамаган, бары тик ана дип төгәенләнгән, аның өчен генә яратылган гүзәл сурәтен тудырмый икән. Әбисенә кайчандыр сөйләгәнә бар иде: имеш, адәм баласы дөньяга ярты гына булып туа икән. Бербөтен булып өчен ул гомер буге үзенң икенче яртысын эзләргә тиеш ди. Тапса—бәхете, тапмаса—дөньялыкта бәхетсезлегә дә шуннан, ди. Төрле хорафат-

ларны, юрауларны өнөп бетермәсә дә, Сирин монысына чын күнеленнән ышана, хәтта бер көррә шик астына алмыйча, тулаем инана иде. Анын да бәхетле буласы килмимени?!

Анын да яшерен хыялы, күнел сандыгынын ин төбөндә кадерлөп саклаган өмете бар. Ул да үзенә тин булыр өчен дөньяга килгән затны кайчан да бер очратыр. Еллар үтәр, әмма ул аны барыбер табар. Болар әле бик ерактагы, томан арасындагы хыяллар гына иде. Һәм менә... бөтенләй көтмөгәндә...

Сирин тәрәзә кырыендагы өстәл янына утырырга ярата. Кыз да нәкъ шунда иде, хәтта ул утырасы урында иде. Анын һәр хәрәкәтен, йөзенен һәр чалымын сихерләнеп күзәтте егет. Калын пыяла аша кәргән кояш нурлары кызның дүлкынлы калын кара чәчләрендә уйнады, озын керфекләренә кунып иркәләнде.

Хыялындагы сурәтнен кинәт кенә, бөтенләй көтмөгәндә чынбарлыкка әверелүеннән сихерләнгән егетнен башында мен төрле уй бәргәләне. Анын белән ничек итеп танышырга икән сон? Ничек итеп сүз кушарга? Әллә әрсезләнеп янына ук барып утырыргамы?! Башка вакытта, башка кешеләр белән жинел генә танышып китә, аралаша белгән Сирин югалды да калды. Тагын икенче бер уйдан кинәт бөтен тәне эсселе-суыкы булды. Әгәр дә Сирин ашарга алып маташкан арада кыз чыгып китсә?.. Янадан аны очратып булырмы?! Бу бит салам эскертендә энә эзләү белән бер. Чират коточкыч акрын кыймылдый сыман тоела башлады. Үзеннән алдагыларның сайлануына, витринада алларына куелган ризыкны алмыйча, аш бүлүче хатыннан янасын, кайнарын салдырып маташуларына ачуы килде. Базарда сөтле сыер сайлап сатулашалармыни, валлаһи! Ярамаганмы бер тапкыр капкалап алыр өчен. Чиратны ташлап чыгарга да талпынып карады. Ләкин инде ул ике яктан да кай арада гына кереп тулган кеше агымы белән кысырыкланып, тар аралыкта бикләнеп калган иде. Әллә подносны ташлап, аш-су бүлә торган жирне залдан аерып торучы биек тимер култыксаны сикереп чыгыйм микән, дип тә уйлап куйды. Шулай эшләргә җыенган да иде. Ләкин тыелып калды. Анын киртәгә сыймаган бу кылангышын чираттагылар гына түгел, залдагылар да күрәчәк, ашханә хезмәткәрләренен тавыш чыгаруы да ихтимал. Әй, аларына кул да селтәр иде... Моны бит ул да күрәчәк. Ул ни уйлар? Бу нинди хулиган, нинди тәртипсез, әдәпсез, мәнсез бәндә, диярме? Шуннан соң анын янына барып кара инде син... Теләсә дә, теләмәсә дә Сирингә чират эчендә бәргәләнәргә калды. Подносына кирәк хәтлесең салды да алдагыларны ашыктырырга кереште.

—Сайланмагыз инде ул хәлдә, ни бирсәләр шул ярамаганмы? Тизрәк кыймылдап булмыймы?—дип мыгырданды ул теш арасынан.

Әмма чираттагы кешеләрнен—үзе кебек студент халкынын тиресе калын иде. Берсе дә ул кыбырсыз дип подносын тотып чыгып йөгәрмәде. Әле житмәсә үзеннән көлеп тә куйдылар:

—Нәрсә, әллә сөйгәнәң белән күрешүгә сонга каласынмы?—дип хихылдады арадан берсе.—Андый очрашуга барасы булса ашап та торма с идем әле мин...

Сирин телен тешләде. Дәшми калуын хәерлерәк иде. Мондый чакта урынсыз әйтелгән бер сүзен тагын да зәһәррәк ун жавапка сәбәп буласын, һич югында үзен көлкөгә калдырырлык жай бирәсен ул яхшы белә иде инде.

Бәхете бар идеме әллә язмышында шулай язылганмы—кыз ашыкмады. Анын акрын гына чөмчөнен, нәрсәдер уйлый-уйлый тәрәзәгә карап утыруын күрөп, Сириннән эченә жылы йөгәрде. Сокланып та, тәшвишләнеп тә аны күзәтүен дәвам итте.

Кызның тәрәзәгә карап-карап алуыннан эченә шик тә йөгәрде әле: әллә берәрсен көтәме икән? Мондый уйдан бөтен тәне чымырдап куйды. Юк! Юктыр ла, дип үз-үзен тынычландырырга тырышты. Ничек кенә булса да, нинди сәбәп табып булса да кыз белән һичьюгы бер-ике

кәлимә сүз алышырга, танышырга кирәк. Күнеленә шуны беркетеп куюга тозакка эләккән кошчыктай тыпырчынуучы йөрәге тынычланып калды, үзенә ышанычы артты.

Уф, ниһаять! Аласыларын алып, кассага акчасын түләп, кайтарып биргән вак акчаны кесәсенә шудырып чыкканда кыз әле өстәл янында иде. Әнә башланмаган компоты, коржигы бар. Димәк, өлгерәчәк, ул назланып маташканчы Сирин тагын шуның хәтле ике нигъмәтне дә каплап кына куячак. Аягы кыз ягына тартты, әмма миә аларга икенче якка барырга боерык биреп өлгергән иде инде. Ул ике нәрсәдән—теләк һәм боерыктан урталыкны сайлады: аның янәшәсендәге өстәл янына барып утырды. Кашыгы күз ияремәс тизлектә авыз белән тәлинкә арасында йөрергә кереште. Ашыкканын, кабаланганын сиздерәсе килмәсә дә, куллары ана буйсынмый иде шул инде.

Күп булса өч-дүрт минут үткәндер, башын күтәрәп карауга йөрәге дерт итте. Кыздан жилләр искән иде. “Аһ, бирән! Капкорсак! Бер нәфесенә тыя белмәдең”,—дип тиргәде ул үзен эчтән генә. Әмма соң иде инде. Терсәк якын да, тешләп булмый, диләр бит. Өстәлдәге пычрак савыт-сабаны подноскиа ничек сыдырып кына төшергәнән, китапларын куенына кыстырып ничек сикереп торганын да хәтерләми Сирин. “Тизрәк, тизрәк урамга! Ерак китеп өлгермәгәндер әле!” Аның бөтен барлыгын шушы теләк биләп алган иде.

Иа, Хода! Бу нинди бәхет! Гардероб янында яшьләр арасында бик модный саналган кызыл төстәге кыска плащын киеп алган кызыккай да ишеккә якынлашып килә иде. Үзенә бөтен галантлыгын, егетләргә илтифатлыгын күрсәтергә ашыкынган Сирин дә пыйла ишеккә ташланды. Кызга ишекне үзә ачасы, “Рәхим итегез, сенелкәш!” дипме, башкачамы ана сүз кушып өлгерергә дә иде нияте. Шул мизгелдә кызның күз карашы белән очрашты. Күе, озын кара керфекләр арасына яшеренгән чаткылы яшыкелт күзләрдә көлемсерәүгә охшаш әллә нинди сәер очкыннар биешә иде кебек. Колагына исә аңлаешсыз сүзләр килеп керде, һәрхәлдә Сирин аларны аңлар хәлдә түгел иде.

—Әллә хәзер ашагач савыт-сабаны ашханәдән биреп чыгаралар инде...

“Иа, Аллаһ! Тавышы да бәрхет кебек йомшак, чишмә челтерәведәй назлы икән бит”,—дип уйлап куярга өлгерде Сирин һәм битенә жәлгән елмаюын яшерә алмыйча кызга туп-туры карап катты да калды. Кызның да күзе Сириндә иде. Ишек янында бер-берсенә карашып басып тора бирделәр. Ни кыз чыгып китми, ни Сирин ишекне ачмый иде әле. Һәм шунда гына кызның үзәлдиңа гына әйтеп куйгандай тоелган сүзләренән мәгънәсе миенә барып житте. Колаклары, бите, муены кып-кызыл булды, әллә каян борын очына тир бәрәп чыкты. Хыялында туган, хәзер исә чынбарлыкка әйләнеп каршына килеп чыккан фәрештә алдында пычрак савыт-саба төялгән поднос тотып торуын ул хәзер генә аңлап алган иде.

—Менә... үз-үзенә хезмәт күрсәтү монда... Тәлинкәләрне илтеп куймакчы идем,—дип борын астыннан мыгырданды ул тәмам хур булуын, әллә нинди бер мескен хәлдә калуын абайлап.

Житмәсә, кирәкле сүзләре дә табылмады. Берәр төрле шаяртуга, мазәккә борып булмый идемени инде. Эчтән генә үз-үзен битәрләп, тиргәп, изеп, юкка чыгарып дәрәжәгә житте Сирин. Ана гына хас жорлык, телгә үткенлек, шаянлык дигән нәрсәләр гомер бакый булмаганча эреп юкка чыкканнар иде.

Инде беттем, өметләр сүнде дигәндә генә кыз үзә ярдәм кулы сузды:

—Савыт-саба юу бүлмәсенен урамда икәнән белми идем әле мин,—диде ул житди булырга тырышып.

Әмма Сирин күрдә, кыз кычкырып көлеп жибәрүдән чак кына тыелып тора. Аның чаткылы яшыкелт күзләренә әйтерсәң лә нәни генә сары аю баласы кереп оялаган да күз иясен кытыкылапмы кытыкый иде. Бу кытыклауга түзәрлек түгел иде һәм кинәт алар икесе бергә кычкырып көлеп жибәрделәр. Шул ук мизгелдә Сирингә элеккеге жорлыгы әйләнеп

кайтты, анкавына ябышып каткан теле бәйдән ычкынды.

—Шулай онытылып китә торган гадәтем бар инде минем,—диде Сирин көлүеннән туктый алмыйча.—Берәр нәрсә белән мавыксам, бөтен дөньямны онытам.

—Бүген нәрсә белән мавыккан идегез соң? Минем белән түгелдер ич...

Кыз сүзгә кесәгә керә торганның түгел икән. Сирин тагын бит очларынын, колакларынын кызара башлаганын тойды. “Әй, беткән баш беткән инде”, дип уйлап куйды ул һәм белепме-белмичә кыз үзе башлап жибәргән шаян сөйләшүне дәвам иттерергә булды.

—Нәкъ өстенә бастыгыз,—диде ул һәм беренче мәртәбә кызын күзләренә карап елмайды.

Бу юлы инде кызару чираты кызыккайга күчте.

Сүз иярә сүз чыкты. Сүзләреннән һәм бер-берсеннән аерылырга теләмәгән егет белән кыз үзләрен кая барганны да белмичә урам буйлап атладылар. Танышуның шулай көтөлмәгәнчә сәер килеп чыгуын алар икесе дә язмышның оста шаяруына юрадылар. Сирин исә ана үзенчә фәлсәфи нигез дә салып куйды әле:

—Бер университетта укып, бер үк сукмакларда йөрөп, без кайчан да бер очрашмый калмаган булыр идек анысы,—диде ул уйчан гына.—Без очрашырга, танышырга тиеш булганбыз. Ә бәлки...

—Әйтеп бетер инде... “Ә бәлки”ен белән нәрсә әйтмәкчесен?

—Ә бәлки... безнең очрашуга зар-интизар язмыш галижәнаблары һаман да күрешә алмый йөрүбезгә үртәлеп шулай ашыктыргандыр. Юкса пычрак тәлинкәләремне тотып сиңең артыннан ташланьрга мәжбүр итмәгән булыр иде,—дип шаяртты Сирин. Чөнки “ә бәлки” дип нәрсә әйтергә теләгәннен ул үзе дә белми иде.

—Алай икән.... Шулай да, нәрсәдер әйтергә теләгән идең бугай.

—Юк ла, болай гына, телдән ычкынган сүз генә...

—Теленнән еш ычкынамы соң андый сүзләр?—дип шаяртты кыз.—Кызлар күргән саен “ә бәлки” дип артларынан йөгөрүче түгелсендер шәт. Андыйлар да күп хәзер.

—Мин андыйлардан түгел,—дип кырт кисте Сирин.—Сине ашханәдә... күрдем дә...

Ләкин кыз әйтеп бетерергә ирек бирмәде, керфек астыннан гына елмайды һәм әйтеп куйды:

—Мин дә бит сине ашханәгә кәргәч үк күргән идем. Дөресен әйтим, минем янга килеп утырасына иманым камил иде. Чөнки чиста урыннар минем янда гына иде. Ә син... үч иткәндәй иң пычрак өстәл янына, житмәсә, минем күршегә килеп утырдың да кырык көн ризык күрмәгән кешедәй винегретына ташландың. Әйтерсен, Әсгать Жһаншин.

Аның күзләрендә тагын шаян аю балалары пәйда булды. Алар озын керфекләр арасына качып егетне үчеклиләр кебек иде.

Сирин бу минутларда аны кочагына алырга әзер иде. Иреннәре исә һаман бер үк сүзләргә кабатлады:

—Чынлапмы? Чынлап әйтәсәңме?

—Әлбәттә, чын!.. Әллә мин ялган сөйли торган кешегә охшаганмы?

Бу юлы инде Сирингә гажәпләнеп авызын ачарга туры килде.

III

Иртән егетләргә вагондагыларның тыела алмый шаркылдавы уятты. Өченче киштәдә яткан Сирин белән Комаров икесе берьюлы күзләрен ачтылар.

—Нәрсә булган анда?—диде Комаров күзләрен угалап һәм киштәдән башын аска салындырды. Шуңа ук минутта үзе дә күкәй салган тавык тавышлары чыгарып кыткылдый-кыткылдый, сгылып төшүдән дә курык-

мыйча, урынында аунарга тотынды.—Уф, үлөм! Ну бизэп тә караганныр... Цирк, билләһи, цирк!..

Вагонда туган мәхшәрдә, әллә нинди тыелгысыз тоташ бер хахылдауга әйләнгән ыгы-зыгыда егетләргә танырлык түгел иде. Кемгәдер итек чистарта торган ялтыравык кара вакса белән гусарларча бөтөрелгән мыскыллылар ясаганныр, кемнәреннәр әле бритва күрүп тә өлгөрмәгән очлы ияген сакал сурәте баскан. Кайсыберләреннән күзләрен хәтта вагон түшәменнән сирпелгән сүрән яктылыкта да ялык-йолык килүче кара божра уратып алган иде.

Сирин тиз генә кулы белән битен, борын астын, ияген сыпырып карады. Бармак чиста калды, димәк, бөхетенә, аңа “грим” салып өлгөрмәгәннәр икән әле.

Аның хәрәкәтләрен күрүп алган Комаров үзенен битенә ымлады. Күз карашыннан “Мине дә буямаганнырмы?” дигән сорау ачык аңлашыла иде.

Сирин “Юк!” дигәнне белдереп баш чайкады.

Әллә аларның сүзсез аңлашканын күрүп, күнеленә шик корты кердеме, чиртсәң каны чәчрәп чыгардай симез бит очларына ике алма сурәте төшерелгән озын буйлы, мускуллары иске бушлат жиннәрен ертып чыгардай булып кабарып торган таза егет бала башы кадәрле йодрыкларын уйнатып, әле Сирингә, әле Комаровка карап үкереп жибәрде:

—Кем ясады? Б... Үтерәм! Ананны... Яхшы чакта әйтегез, кем ясады? Суям...

Көтмәгәндә можжиза гына килеп чыкмаса, буялганныр белән буялмаганныр арасында ахыры ни белән бетсә нәмәгүлүм жәнжал кубасы көн кебек ачык иде. Бер сәбәпсезгә алардан шикләнгән, шиген раслардай бер ым, бер ялгыш сүз ычкынуын көткән егетнең котырынуын күрүп, Сирин чарасызлыктан тавышсыз гына тешләрен шыгырдатып куйды. Күзләре белән кичә вагонга гына сыя алмыйча масаеп йөргән сержантларны эзләде. Ләкин ике баштагы ике ишеге дә йозакка бикләнгән вагонда командир затыннан беркем дә юк иде.

Сирин күрдә, сиздә: әзмәвердәй таза егетнең күзләрен кан баскан, ул беренче булып бөйләнергә жай эзли, арадан тагын кемнәдер күзли иде. “Шәп башлана бу армия тормышы!”—дип уйлап куйды ул эчтән генә. Дөрес, әзмәвергә ялгызы кара-каршы чыкса, аңа бирешмәячәген, киресенчә, әле университетның бокс секциясендә соңгы вакытта гына өйрәнәп алган берничә яңа алым белән аны бик тиз аяктан егачагын да белә иде. Әмма моны күнелә теләми. Сугышырга, көч сынашырга бер сәбәп тә юк иде. Ә нахакка сугышу, көчәнне күрсәтү—чын спортчы әхлагына сыя торган нәрсә түгел! Ул монысын да бик яхшы белә иде шул.

Аның мәгънәсез бу ыгы-зыгыны ташлап каядыр чыгып качасы, дөньяның бөтен мәшәкатләрен онытып, иркен болыннарда туйганчы алаңаяк йөгәрәсе килә башлады. Вагондагы тарлык, кысанлык аның рухын буа башлаган иде. Ә тимер вагоннан кая китәсен?! Ике аяктагы ишек тә биклә, тәрәзәләр тимер белән ныгытылган. Поезд тәгәрмәкләре исә бернәрсәгә дә карамый элеккегә көйләрен көйлиләр дә көйлиләр, рельслар тоташкан жөйләргә саный бирәләр.

Нилшәргә? Бу мәгънәсез бәрелешне, менә-менә кабынып китәргә торган тарткалашны булдырмый калу өчен нәрсә эшләргә? Йодрыкка йодрык килгән егетләр аннан соң ничек бер вагонга сыешып, янәшә барырлар, ничек итеп бергә хезмәт итәрләр? Бер көн белән, бер аңлашу белән дөнья тәмамланмый лабаса! Башында мең төрле сорау, мең төрле уй бөргәләнә. Ләкин мондый матавыкларны күрүп гадәтләнмәгән, бөтен вагонында таянырдай юнәлеш-рәтләр танышы-белеше булмаган кичгә авыл малае сорауларының берсенә дә җавап таба алмады. Аптырап, инде нишлибез, дигәндәй, күршесендәгә Комаровка сораулы караш ташлады.

Бер тамчы судай чегән малаена охшаган күршесә исә көтмәгәндә куе керфекләре арасыннан чаткыландырып күз кысып алды, ирен чите

белән генә елмаеп куйды да өченче каттан жинел гәүдәсен тар аралыкка, әзмәвер каршысына ыргытты. Вагонда бер мизгел эчендә үле тынлык урнашты. Барысы да кыл кебек тартылган киеренке халәттә калды: менә-менә хәзер ике арада тигезсез, мәгънәсез сугыш башланачак. Уеннан уймак шулай чыгадыр...

Комаров исә бернәрсә булмагандай әзмәвергә карап тагын бер кат күз кысты һәм үрелеп аның колагына нәрсәләр пышылдады. Ул нәрсә әйткәндер, анысы Сирингә дә, язмыш ихтияры белән вагондашларга әйләнгән егетләргә дә билгесез калды, әмма әле генә бөтен вагонны кырып жимерердәй кыланган егет тынды, йөзөндөгә ачу баштарак аптырау галәмәте белән алышынды, сонра ана елмаюга охшаш чаткы кунды.

Комаров инде үзенә алган рольгә кереп өлгөргән иде, ул жонглер житезлегә белән әллә каян гына бер банка крем тартып чыгарды һәм кабарынкы иреннәре өстенә бөтерә-бөтерә бик кәттә тырпайган мыек сурәте төшереп куйды, ирләрчә кырыс ияк чокрыннан янакларына таба нечкә сызык үткәрдә, чигәсеннән аска таба бакенбардлар сузды. Чәчен кырып алдырганлыктан кыярга охшап калган, колаклары гына тырпаеп торган шәрә башның кыяфәте бер мизгелдә клоунныкына әйләнде дә куйды.

—Армиядә беренче көнебез, о хөрмәтле вә гыйззәтле галижәнаб гусарлар, поручиклар, подпоручиклар, есауллар, совет армиясенен шанлы вә данлы гаскәриләре!...—дип кычкырды ул шаян тавыш белән.—Борынгылар әйткән: беренче көннең ничек үтсә, башкалары да шундый булыр, дигән. Сөз шуны теләмисезме? Ә бүген безнең маскарад, уен, көлкә, кем әйтмешли, шан-шәүкәтле гаскәриләр балы... Бирсен ходай, өч елыбыз шушы бер көн кебек уен-көлкәдә, шатлыкта үтсә, өстебезгә ишелеп бөхет төшсен!

Пәке-фәлән тимәгән чиста, каратут йөзле чандыр егетнең кулларына күз иярми, теле телгә йокмый иде:

—Иә, тагын кемнәрнең гусар буласы килә? Илтифатлы вә чибәр гусарлар килгәндә урамдагы гүзәлкәйләр һушларын жуеп, берсе уңга, берсе сулга авып калыр имди... Рәхим итегез, король галижәнаблары уналтынчы Людовикның мушкетерлар полкы чәчтарашы сезнең карамакта!

Вагонда кыл кебек тартылган киеренкелекне кул белән алып ташладылармыни, кемдер жинел сулап куйды, кемдер янадан көлүенә буылды, тагын кемнәрдер күзләрен зур ачып алларында пәйда булган “клоун”ның яна мәзәкләрен көтте.

Комаровның сүзә бетмәгән икән әле. Ул ике кулын өскә күтөрәп болгады да шау-шуны күмеп, буена хас булмаган калын тавыш чыгарып аваз салды:

—Самозванцев нам не надо, начальником буду я. Безгә инде командирларыбыздан рәхим-шәфкать көтеп торасы юк! Чакыру кагазыләрегездә, хәрбиләр әйтмешли, повесткаларыгызда әйтелгән “өч көнлек ризык, янә һәм дәхи кашык-кружка”ларыгызны онытмадыгызмы? Онытмасагыз, иртәнгә аш мәжлесең ачык дип белдерәм. Кемнең нәрсәсә бар—уртак өстәлгә. Полундра!

Киндер капчыклардан, турист рюкзакларынан, фанер чемоданнардан купе өстәлләренә колбаса, пешкән тавык, йомырка, дунгыз мае, перәннек-печенье, сохари, конфет, чәк-чәк, бөккән, алма, жиләк-жимеш коелды. Моннан берничә минут элек кенә йодрыкка йодрык, мангайга мангай бәрелешергә әзер егетләр, тылсымчы әмеренә буйсынгандай, кинәт кенә тату бер гайләгә әйләнделәр дә куйдылар.

Күршесенә туры килгән, борынгы гаскәри терминнарны белеп тә, белмичә дә мулдан сибүче егетнең жор теленә, киеренке халәтне уен-көлкәгә әйләндерә алу осталыгына, үткенлегенә, холкының жинеллегенә сокланды Сирин. “Тыштан бик сәдә-гади күренсә дә, доньяның ачысын-төчесен шактый татыган, шомарган егет ахрысы”, дип уйлап куйды. Һәм үзенен дә ана охшыйсы, аның шикелле буласы килеп китте. Комаров

холкындагы хасиятләр армиядә генә түгел, тормышта да бик тә ярап куяр иде әле.

Тамак ялгап алудан бигрәк тату һәм шаян гаиләдә үзара сыйлашуны хәтерләткән иртәнге аш тәмамланып килгәндә генә йозаклар чылтырады, ишекләр шыгырлап ачылды, аякларын каты итеп, хужаларча басып вагонга сержантлар белән “рикрут”лар төркеменә баш итеп билгеләнгән лейтенант килеп керде. Ул күзләренә ышанмагандай башын чайкап куйды. Егетләренң бу кыяфәтәннән көлөргә дә, ачуланьрга да белмичә аптыраганлыгы йөзөнә чыккан иде. Ул мондый да татулыкны, бердәмлекне көтмәгән иде булса кирәк. Ахырдә командирлык хисе жинде, үзенен боларга баш итеп билгеләнгәнлегә, ул ни кушса, аларнын шуны берсүзсез үтөргә тиешлегә исенә төште, тавышына боерык биргәндөгечә катылык чыгарып, күкрәк тавышы белән сөрән салды:

—Бусы нинди ат кәмите әле тагы?

Иртәнге матавыкны күнелле уенга әйләндөргән һәм әле һаман да шул шаян-шук хис шаукумыннан айнырга өлгөрмәгән егетләр берничә жирдән жавап кайтарды:

—Нәкъ шулай, иптәш лейтенант, ат кәмите!

—Армиядәге беренче хезмәт көненә багышланган бал-маскарад...

—Әйдәгез, безнең табынга, лейтенант. Рәхим итегез!

—Бары—бергә, югы—уртак!..

Өйләрендә нинди иске-москы бар, ярышкандай өсләренә шуларны: тузган бишмәт, сусарган бушлат, кыршылган пальто, фуфайка кигән, барысы бердәй кырган башлы, битләрендә чем-кара сакал-мыйек ялтыраган егетләр, чыннан да, киноларда гына күрсәтелгән башкисәр пиратларны—дингез юлбасарларын хәтерләтәләр иде.

Лейтенант “Тавыгыгыз-чебешегез, өелешеп... өелегез” дигән шикелле кул селтәде дә, көзгедәй ялтыратылган хром итегенен дагалы үкчәләрендә кырт борылып, ишеккә таба юнәлде. Ишек янына житәрәк, хәрбиләр әйтмешли, үз күчәре тирәсендә тагын йөз сиксән градуслы әйләнеш ясады, йөзөнә олы миһербанлык эшләгән кеше кыяфәте чыкты.

—Киләсе станциядә кайнар ботка белән чәй булачак. Алып керергә өч кеше билгеләгез!—диде. Һәм өстәп куюны да кирәк тапты.—Теләсәгез, әлбәттә...

Армиягә төрлесе төрле жирдән алынган, бер-берсе белән таныш булмаган егетләр төягән вагоннарда, гадәттә, эчү, сүгенү, елаш, сугыш була торган иде. Мондый бердәмлекне, татулыкны, хәтта туган жирдән, күнәгелгән ирекле дөньядан аерылуны уен-көлкөгә әйләндөргәннән күргәнә юк иде әле аның. “Во, татары дают!” дип уйлап куйды ул. Аныңча, Казаннан алынган егетләр барысы да татар. Ул шулай фаразлый иде. Кулын селтәде дә ишеккә таба атлады. Ана каз артыннан тезелешкән сары бәбкәләр шикелле ана шундый ук сары киемле сержантлар иярде.

Ашап-эчеп алгач, вагонда янадан тынлык урнашты. Яна көн белән бергә һәркемнен үз уйлары, үз борчулары әйләнеп кайтты. Якыннарыннан, туганнарыннан, әти-әниләреннән һәм сөйгәннәннән аерылырга мәжбүр ителгән яшьләренң һәркайсы үз дөньясына чумды.

Иртәнге вакыйгалар хакында кат-кат уйланган Сирин катгый бер фикергә килгән иде инде. “Монда бердәмлек, татулык кирәк. Бергә булсан, командирлар да, кем әйтмешли, карт солдатлар, ягъни “стариклар” да куркыныч булмайчак. Иң мөһиме—алтын урталык. Әтисе кайчандыр “Усал булсан асарлар, юаш булсан, басарлар” дигән иде. Дөрөс әйткән... Әйе, дөнья шулай өйрәтә ул!” Уйларына бирелгән егет үзенен янына шыпырт кына Комаров килеп чүмәшкәнне дә сизми калган икән. Колагы янында гына ярымпышылдап татарча әйтелгән сүзләрдән сискәнәп китә язды. Аның эчендә айкалган уйларын сизгән, диярсен:

—Бу безнең беренче жинү,—дип елмаеп күз кысты Комаров. Алтын йөгертелгән, коронка кигертелгән бер теше иреннәре арасында ялтырап алды.—Командирларны жиндек без бүген, жинмәсәк тә, һичьюгы аларга

үзөбезне таныттык, егетләр белән уртаҡ тел таптык, үзөбезчә берләштерә алдыҡ димме. Бергә булмасаҡ, бер-беребезне якламасаҡ, сыталар, изәләр безне. Һо, Казанның нинди атаман малайлары бар монда. Беләм мин...—Һәм дусларча кулын сузды.—Танышыҫыҡ, бергә-бергә хеҙмәт итәһе бит... Барасы жир ерак, хеҙмәт еллари озын...

Урыс малаеның кинәт татарча сөйли башлауына бер ғажәпләнсә, аның фикерләренән дә нәкъ үҙенекә төслә булуына ике ғажәпләнгән Сирин сузылған кулны каты итеп кысмыйча булдыра алмады.

—Мин—Сабиров... Исемем Сирин булыр.

—Анысын беләм. Медкомиссиядә хәтерләп калдым...

—Мин дә сине хәтерләдем...—дип көлөмсәрәде Сирин.

Аның ирен читләренә кунған елмаюны комиссиядә мәзәгрәк килеп чыккан хәлгә кинәйә дип аңладымы, Комаровның йөзөнә бер генә мизгелгә кызыллык йөгөрөп алды, аннары ул ап-ак теһләрен күрсәтеп көлөп жиберде:

—Анысы булды инде, яраһ... Жан бит... Жанлы нәрсә тырпылдыһ инде ул. Егет башы белән ат башы ниләр генә күрмәһ, ди торған иде безнең бабай. Анысын оныт! Кыскаһы, Комаров Илья. Дөрөһөн генә әйткәндә, Ильяһ мин. Малайлар Илья дигәч, Илья булып йөрим инде...

Сирин кызыкһынуың жинә алмады:

—Фамилияңнен дә шундый берәр сере юкмы?—диде ул көлөмсәрәүләп таралған иреннәрен жыярга тырышып.

—Һы! Татарлардан син беренче булып кызыкһындың әле,—диде кинәт уйчанланып калған Ильяһ.—Күһесе аны шул үчөкләүдән, урыһын “комар” сүзеннән дип уйлай. Татарда нинди “комар” булһын ди инде. Чынлыкта безнең фамилия Камәретдинов булһар тиеш. “Этдин”ен алып ташлаганнар да, “Камәр” килеп чыккан. Шуннан инде Камәров, урыһча Комаров була. Безнең нәһәл Пенза якларынан бит. Пенза миһәрләре аны уйлап торғанмы? Комаровмы—Комаров! Тағың ни кирәк? Әйтергә дә унай, урыһча да яңғырыһ. Беҙдә бит иһем-фамилияне урыһча ничегрәк яңғыраһ икән дип уйлап куялар. Шулай бит?!

—Әйе,—дип килешергә мәжбүр булды Сирин. Дөрөһөн генә әйткәндә, аның бу хакта чынлап торып уйлаганы да юк иде әле.—Кызык!—дип дөһәм итте ул.—Үзөң Казан малае, үзөң татарчаны миннән дә шәбрәк беләһөн кебек...

—Белмини! Мин бит сикһәнәнче мәктәпне бетердем. Тутаннан бирле Яна Бистәдә, татар арасында... Потомственный елгачылар без. Армиягә алмасаһар бер-ике елдан чын дингезче буласы иһем. Шайтан!...Ильяһ теһ арасынан чертләтеп төкереп куйды.—Дингез флотына барам, дип әйттем, яһындым, хәтта. Тәки шуны эһләмәделәр. Аларға барыбер түгел иһемени инде?..

—Алар аны эһли алмый бит,—дип каршы төһте Сирин.—Аларға да өһтән план төһә. Ә анда бөтөнөһә күрсәтелгән: фәләң һислота фәләң кешене чик буена, фәләң кешене пехотаға, авиациягә, фәләң кешене танк гаскәренә... Көтү итеп куып йөртелгән халыҡ арасында һинен яһмышың аларны кызыкһындырамыни. Көтү белән эһ итү жайлыраҡ бит! Мин үзем студент иһем,—диде уйчан ғына Сирин.—Математик... Хәҙер инде кем булырбыһ, аныһы, кем әйтмешли, командирлар куһында.

—О-о! Нинди кешеләр икән монда,—дип шатланғандай әйтөп куйды Ильяһ.—Кем булһаң да... күрәм бит мин... Ертгачлығың, өрсәһәтең юк! Син миһа оһыйһын. Вахлак түгел икәнөн һизлә. Даһай, дус булайык! Бергә-бергә күнелләрәк тә, жинелрәк тә булыр!..

—Рәхәтләһөп,—дип тағың куһын сузды Сирин.

Үткән телле, чөтөреккә хәлдән чыгу юһын оһта таба белгән жор егетнең дуслыҡ төһдөһи итүе Сирингә яһшы фал булып төһлды. Күпмө дөһәм итәһе билгесез яһтыктыргыч юл мәрәкәһәндә, әлегә оһы да, кырые да күрөнмәгән армия хеҙмәтендә дуһларһыз яһәп буһмаячак. Моһы ул күптән күнеләнә беркетөп куйған иде инде.

* * *

Поезднын туктарга исәбендә дә юк. Тәгәрмәчләр бер көйгә талгын гына тыкылдыйлар да тыкылдыйлар. Вагон тәрәзәсеннән күренеп калган таныш шәһәр, станция исемнәре күнелне сулкылдап-сулкылдап куярга мәжбүр итә, эчкә жылы йөгәрә. Шумерля, Канаш, Арзамас... Әһә, димәк, Мәскәүгә таба барабыз. Мәскәүдә хезмәт итү тормыштан сызылып ташланырга тиешле елларга яна мәгънә бирәчәк, хәтта шушы югалтуны капларлык бер өстенлек тә иде әле. Мәскәү—ил башкаласы. Музейлар, театрлар, кино-концерт заллары... Күренекле кешеләр! Бөтен дөньяга мәшһүр жир асты юллары—метро станцияләре, открыткаларда гына күрәп сокланган борынгы Кремль, Кызыл мәйдан... Һай, увольнениегә чыккан яшь егеткә Мәскәүдә кызыгырлык, кызыксынырлык нәрсәләр бетәрмени!?. Боларны уйлау алыктыргыч сәяхәткә, вагонда бикләнәп баруга үзенә күрә бер ямь, яшерен өметләр дә ести иде әле. Күбесе урта белемле, шактыйлары исә Сирин кебек үк югары уку йортларыннан алынган егетләр үзләренәң гади бер частька эләкмәячәкләрен дә чамалыйлар иде, әлбәттә. Белемнәрен кат-кат тикшереп, юкка гына берәмләп, сайлап жыймаганнардыр!..

—Ну, егетләр, Мәскәүгә барып эләксәк, хезмәт итеп карар идек анысы,—диде кемдер хыяллары белән кинәнүен яшерә алмыйча.—И-их!—диде ул кулларын йодрыклап.—Шунда бер Мәскәү чәтнәбиен дә кулга ияләштереп өлгәрсәң... Ә-ә! Башкала кияве булып... Туйлап!..

—Ирен читеннә сөрт, селәгәң ага,—дип булдерде аны Комаров ачусыз гына.—Эрләмәгән, сукмаган, менә сина ыштанлык, дигәндәй, башта барып жит әле син... Аннары хыялланырсын. Һы, Мәскәү кияве!..

Егетләр рәхәтләнеп көлештеләр.

—И-их! Анлыйсызмыни сез,—дип уфтанды егет.—Ак томаннар артындагы зәңгәр хыялым бит ул минем!..

Күпме генә көлешмәсеннәр, һәркайсының хыялында Мәскәүгә, анда хезмәт итүгә өмет кузысы пыскый иде.

Ләкин икенче көнне үк хыяллар чөлпәрәмә килде. Ниндидер кечкенә генә станциядә алар утырган вагонны поезддан аерып алдылар, озак кына запас юлларда төгәрәтеп йөрткәч, икенче бер поездның койрыгына чәпәп тә куйдылар. Буферлар шалтырады, калай кружкалардагы алюмин кашыклар бер-берсенә бәрелеп зенгелдәште. Зенләү егетләренң күнелендәге өмет кылының тавышсыз гына өзелүен дә аңлата иде кебек.

Тәрәзә аныннан таныш түгел авыллар, разъездлар, станцияләр бер-бер артлы артка шуыша торды. Әлегәчә һәрберсә үзе генә белгән, уенда үзе өчен генә корган хыялтый матурлыктан аерылу сәбәп булдымы, егетләр бердән тынып калды. Тәрәзәдән күренеп калган таныш түгел исемнәр имәнеч билгесезлек шаукымының беренче чалымнары булып тоела башлаган иде.

Хак тәгаләненң нәрсә кылса да ирке бар.

Урыс Микитинның Казанда циркы бар.

Нишләптер, Сириннәң исенә Тукайның шушы юллары төште. Әйе, хәзер без барыбыз да кемнендер иркенә буйсынган, үз ихтиярыбыз белән ни дә кыла алмаучы мәхлук затлар. Хәрби билеттагы язманың күз алдында үзгәрүе, үзгә рәвеш алучы хәрәфләрнен сикерешүе янаргандай булды: “Ит комбинатына, сугымлыкка! Ит комбинатына, сугымлыкка!”

IV

И яшьлекнен бәхетле мизгелләре!

Урам буйлап бер егет килә. Анын аяк астындагы жирне тоймагандай очынып атлавында да, әбиләр чуагының жылы кояшы нурларына

рәхәтләнәп, күлмәк изүләрен ычкындырып куюында да, дулкынсыман конгырт чәчләренән жилдә жилфердәп баруында да яшылекнән үзә төслә үк талпыну, атлыгу сизеләп тора. Юлында очраган яшь кызларга бер сәбәпсез елмаеп китүе, авыр букча күтәргән әби-чәбиләргә ярдам тәкъдим итеп узуы исә бу егетнән ниндидер олы бер шатлыгы барлыгын, моны кем беләндер уртаклашасы килүен тәгаенләргә мөмкинлек бирә. Һәм бу, чыннан да, шулай иде.

Сирин өчен дөнья әле бары тик шатлык-куанычлардан гына тора. Алда әле башланмаган очсыз-кырыйсыз гомер юлы. Анын чиге дә, ахыры да булмастыр кебек... Тормыш дәфтәренән битләре ап-ак, чип-чиста. Ана ни язасы, ничек языласы—барысы да синең кулында. Үз кулында ич!

Сирин тирә-яктагы көзгә хозурлыкка, урам кырыена тип-тигез итеп, бер рәткә тезеп утыртылган юкәләрен алтынга манчылган яфракларына, икешәр-өчәр катлы борынгы йортларның мәһабәтлегенә соклана-соклана почтамытка килеп житкәнән сизми дә калды. Анда кәргәнче урамга тагын бер кат күз саласы итте. Көне генә түгел, бөтен дөньясы бигрәкләр дә матур иде шул. Көне, дөнья-жиһаны гына түгел, кешеләр дә матур, чибәр иде. Яшь кызларның нәфислегә, биек үкчәләре белән асфальтка шак-шок басып үтүләре дисенме! Егетләреннән үзләрен бәйсез һәм иркен тотып ашыкмыйча, үз дәрәжәләрен беләп атлаулары дисенме! Картларында да ниндидер олпатлык, өлкәннәрдә генә була торган затлылык сизеләп тора иде. Алар барысы да Сирингә анын шатлыгын беләләрдер, алар да Сирин укыйсы белем йортына бәйле кешеләрдер сыман тоела баштый. Шулай булмаса, шундый горур кыяфәт белән бу урамда йөрер иделәрмени?!

Сирин тагын бер кат тирә-ягына күз салды да почтамытның калын имән ишекләрен ачты. Иөзенә эссе җәй көннәрендә калын стеналы таш биналарда гына була торган салкынча һава килеп бәрелде, тирләгән гәүдәсенә жиләс рәхәтлек кунды. Үл үзенә кирәкле жирне эзләп зур иркен залга, анын буеннан буена сузылган пыяла тәрәзәчәкләргә күз йөгертәп чыкты. Бәхетенә, “Сорап алганчыга кадәр” дигән, әллә нинди тылсымлы тоелган сүзләр язылган тәрәзәчек янында беркем дә юк иде.

Үл паспортын тәрәзәгә сузды, иреннәре-тырнаклары бердәй ал төскә буялган сары чәчле кызга шаяртып эндәшсә итте:

—Сенлем, кара әле, мина ерак илләрдән, күз күрмәгән жирләрдән берәр хат-мазар килмәгәнме?

Туташ тәрәзәгә башын сузган егеткә буяп озайтылган керфекләре арасынан бер генә күз сирнеп алды да төрле төстәге конвертлар тутырылган агач тартмачыкта казына башлады. Берәздән Сириннән үзә кебек үк шаяртып җавап кайтарды:

—Берәү генә дә түгел, энекәш. Берьюлы ике кыйтгадан ике хат,—диде.—Берсе ерак илләрдәге Алабугадан, икенчесе күз күрмәгән Балтамактан...

Анын бу шат күнелле, көләч егет белән сүз куертуны дәвам иттерәсе килгәнлегә дә, шаяртуны андый белүе дә сизеләп тора иде. Сирин кызның ирен читенә кунаклаган елмаюын күрмәмешкә салышты. Ниндидер бер кылтык чәтнәби почтабикәнән кыланмышына карап торыр чак түгел. Ике хат та нәкъ үл көткән жирләрдән иде бит. Адресларын да карап тормыйча хатларның икесен дә түш кесәсенә шудырды һәм урамга ашыкты.

Башта университетта укыган, сонра анын ректоры булган, нәзвклид геометриясенә нигез салган боек математик Лобачевскийга куелган һәйкәл янындагы бакчага кереп утырды да тансык хатларны кесәсеннән чыгарды. Ялгышмаган! Чыннан да, аларның берсе авылдан—әтисеннән, икенчесе Алабугага укырга киткән сабакташынан иде.

Беренче иттереп әтисеннән килгән хатны ачасы итте. Сагынылган иде. Әнисенен, әтисенен, энесе белән сенлесенен генә түгел, хәтта балачактагы тутры юлдашы—Сизгер кушаматлы эт белән Патый атлы мәченен дә хәлләрен беләсе килә иде.

Барча туган-тумачадан, күрше-күләннән, авылдашлардан күптин-

күп, чуктин-чук сәлам тезгәннән соң, әтисе үзе аңлаганча бераз нәсихәт укуны да кирәк тапкан иде:

“Инде син, улым, институт кына түгел, университет хәтле университетка керү бәхетенә ирештең. Безне бик куандырдың. Әниң белән ятканда да, торганда да синең хакта сөйләшәбез, борчылабыз. Вакытында ашый микән, көзләр житеп килә, өстенә юкарак киеп йөрми микән, дип борчылабыз. Авылда да гел синең хакта сөйлиләр. Башлы малай, диләр. Беләдерик аны, шулай буласын, диләр. Көнләшеп куючылар да бардыр инде. Түлке син анысына карама. Укуыңны бел. Тырыш! Ату, сабакларыңны белмәсәң, үзеңне университетта озак тотмаслар. Хәер, монысын сүз өчен генә язам. Без сиңа ышанабыз, бик өметләнәбез, улым. Авылдан беренче икәнсәң, университетыңда да төшеп калмассың... Яхшы укы, алдыңгылар рәтендә булырга тырыш. Нәселебезгә тап төшермә. Нәселебезне беләсәң, бер дә чит-ятлар алдында хур булган жүк иде. Иншалла, алга таба да шулай булыр!”

Әтисенен башын кыек салып, шәмәхә карандашны төкерекли-төкерекли хат язып утыруын күз алдына китереп, Сирин яратып көлемсерәде. Әтисе әле һаман аңа мәктәп баласына караган кебек карый икән бит!

Хәер, әтисе хаклы. Татарстанның иң ерак бер төбәге саналган Зәй буендагы авылдан Казан университетына укырга кERGән беренче егет ул. Дөрес, мона каләр дә авылдан укырга китүчеләр күп иде. Ләкин, ни сәбәптәндер, Балтамакта Алабуга пединститутын, Минзәлә, Чистай техникумнарын өстенрәк күрәләр, күпләр шуларга барып урнаша иде. Бер яктан, Алабуганың, бу шәһәрләрнең якынлыгы өстенлек бирсә, икенче яктан, аларда укырга керүе дә жинелрәктер кебек тоела иде бугай. Хәер, бәлки, чыннан да, шулайдыр. Әле монача тәвәккәлләп аларга киткән бер генә егет-кызның да кире борылып кайтканы юк бит. Ә инде Казан университеты, кайчандыр Ленин, Лобачевский, Толстой кебек мәшһүр затлар белем алган уку йорты күпләр өчен бик ерактагы, яктысы киел күренсә дә, жылысы киел житмәгән, балкып ымсындырган, әмма хыялдагына калган йолдыз сыман иде.

Анда гади авыл баласы керә аламыни?!

Казан университетына әллә кайлардан, иге-чиге булмаган СССРның төрле якларыннан, хәтта чит илләрдән килергә дә ашкынып торалар ди ич.

Кадрле утыл-кызларын Алабугага жибәргәндә, авыл агайлары, бәлки, шулай дип тә фикер йөртә торганнардыр әле.

Әмма, ничек кенә булмасын, Сириннен университет хәтле университетка укырга керүе, аның үзен әйтсә дә юк, әти-әниләре, карт укытучылары өчен дә, укыган мәктәбе өчен дә, гомумән, бөтен авыл өчен дә зур дәрәжә, олы мактаныч иде.

Әтисе хат беткәннән соң да уйланып утырган ахрысы, аскарак төшереп тагын өстәп куйган иде:

“Улым, миңа заманыңда ун класснан артык укырга насыйп булмады, каһәр суккан сугыш комачаулады. Инде син минем өчен дә укы, минем өчен дә тырыш. Балаларымның олы кеше булганын күрәсем килә, бик күрәсем килә. Әниң белән шундый фикердә калабыз. Тагын бер кат сәлам күндереп—әтиң, әниң һәм барча туганнарың”.

V

Мәскәүдә һәм Берлинда жинү залплары яңгыраганга да инде берничә ай вакыт узды. Дүрт ел буе үлем белән күзгә-күз очрашып торган, тәмугның нинди булуын жир йөзгәндә үк үз күзләре белән күргән, утлы жәһәннәм газәпларын үз сыртларында татыган солдатларга инде берни дә куркыныч

түгөл. Күпме дуслар, якыннар яу кырында ятып калды! Уйласан, чәчләрән үрә торырлык. Бүген булмаса, иртәгә өйгә кайтарып жибәрәләр, дип хыялланган сугышчыларның телендә бер генә нәрсә—туган ил, туган жир, сагыну, сагыш, жирсү... Дүрт ел буге зарыгып, саргаеп көткән очрашу, кавышу мизгелләре. Әле алар һаман да мондый олы гарасаттан, коточкыч мәхшәрдән исән-имин чыкканнарына ышанып житә алмыйлар иде.

Әмма Украина һәм Польша жирләрен үтөп фашистлар оясына ук килеп житкән полкны тиз генә таратып жибәрергә ашыкмадылар. Берлиннан ерак түгел, исемен айткәндә генә дә телен сынарлык ниндидер кечкенә бер шәһәрчеккә урнаштырдылар да тындылар. Әйтерсен, тормыш булап калды. Полкны гүяки оныттылар. Баштарак әле кечкенә төркөмнәр белән көнбатышка үтәргә маташучы гитлерчылар тынгы бирми иде. Төннәрен, сонга таба хәтта көпә-көндөз дә алар капкынга эләккән, күзләрен кан баскан ерткыч шикелле берни белән исәпләшмичә, турыга ыргылып маташтылар. Ләкин утны-суны кичкән солдатларның уяулыклары югалтмаганлыгын белгәч, тынычрак, яшеренрәк юллар таптылар булса кирәк. Инде алар да күрәнмәс булды. Солдатлар арасында имеш-мимеш йөрдә. Янәсе, полк азат ителгән герман жирендә тәртип саклау өчен калдырыла, картлар кайтарып жибәрелә, алар урынына яшыләр киләсе, имеш. Яшрәк солдатларның әле тагын күпме хезмәт итәсе дә билгесез, ди.

Инде тиздән өйгә кайтырга дип хыялланган, таң атканда да, кич житкәндә дә шул бер уй белән яшәгән Хафиз өчен моннан да яман хәбәр булуы мөмкин түгел иде. Сугышны башыннан ахырына кадәр үтсә дә, туган елы буенча яшыләрдән исәпләнүче егет үзенә карата ниндидер берәр ташлама ясалыр дип өмет итә алмый иде, әлбәттә.

Имеш-мимеш, чыннан да, дәрәскә чыкты бугай. Инде август урталары житеп килә, ә полкта бернинди генә үзгәреш тә юк. Баштарак күптән инде чын ир заты күрмәгән немец маржаларының күнелен күрүдән тәм тапкан, дөньясына төкереп биргәндәй кыланган яшрәк солдатлар да пошаманга төште. Кайчан да бер моның чиге булырга тиеш иде инде ләбаса.

Дөрәс, штабта, аның да әле бик зәһәр, сүзе теләсә-кайсы жирдә үтә торган бүлегендә—СМЕРШта якташы, майор Гыймаев бар барын. Ул, теләсә, Хафизны бүген үк кайтарып жибәрә алыр иде. Әмма, урыс-улак арасында үзенә татарлыгын бик үк сиздерергә теләмәгән адәмнән миһербанлык көтү үзе бер мәгънәсезлек булыр иде. Моңысын да яхшы аңлый Хафиз. Әмма, өметсез—шайтан диләр бит. Егет жаен табып Гыймаев янына кереп чыгарга кирәклеген күнеленә беркетеп куйды. Бер жае чыкмый калмас. Ни генә булмасын, ул да бер татар баласы лабаса. Туган илдән еракта, читтә, туган ук булмаса да, ул да бер кардәш кебек тоела иде. Аның да моннан еракта, бик еракта калган Казанда ата-анасы, туганнары, балалары бардыр. Ул да аның кебек үк сагына торгандыр. Эчәндә жаны булган кеше өзгәләнеп сорауга, якташының үтенеченә колак салмый калмас. Кайтучылар исеMLEгенә бер фамилияне өстәтә алмыймыни ул? Моннан аңа ни була? Командир аларның һөммәсен үзе тикшереп тормый лабаса. Тикшерсә дә, СМЕРШка каршы килмәс иде әле. Солдатларның гына түгел, штабтагыларның да бу оешманы бик үк яратып бетермәвен дә яхшы белә Хафиз. Әмма бик авырга килсә, кем айтмешли, шайтанга да абыем диярсен, ди бит.

Авыр уйларына чумган Хафиз казармага әйләндерелгән мәктәпнең—калын стөналы бинаның қояшлы ягына чыгып утырды да кесәсеннән сизгезгә бөкләп тыккан гәзит чыгарды. Фронт гәзите жинүле язмалар белән тулы иде. Аларны инде ятлап диярлек бетергән Хафиз симез хәрәфләр белән басылган “Тиздән өйгә, Ватанга!” дигән сүзләргә карап ирен чите белән генә елмаеп куйды: “Кайтырсын, бар, нибуч. Болай

СМЕРШ—смерть шпионам. “Особый отдел”ны солдатлар шулай дип йөрткән.

булса, көзгә хәтле немец туфрагын ашларга туры килмәгәе әле". Гәзиттән кечкенә генә кисәк ертып алды да, чалбар кесәсеннән янчыгын чыгарып, бер чөмөтөм тәмәкенә ашыкмыйча гына төрөргә кереште. Ирен читенә куеп кәгазь кырыен акрын гына төкерекләп ябыштырды, тыгызлап, баш-башларын бoryп куйды һәм трофей зажигалкадан үт элдәреп жиберде. Полышадан үткәндә тиенгән тәмәке ярап куйды тагы. Поляк картлары тәмәкенә әйбәт үстерәләр, кирәгенчә ваклый да беләләр икән. Күрше авыл маржаларыныкыннан бер дә ким түгел. Артык булмаса әле.

Хуш исле каты тәмәке йоткылык буйлап үпкәләренә төшөп китте, аның ачылыгыннан хәтта күзләренә яшь бөрөп чыкты. Каты тәмәке туган жирен үлөп сагынган, үзе сугышка алынганнан соң дөньяга килгән нәни улын бер күрергә тилмергән, өйгә кайту уеннан бер генә минутка да аерылмаган солдат өчен бердәнбер юаныч иде шул. Күп тә үтми аның янына күрше взводтан Михалыч чыгып чүгәләде.

—Тартабызмы?—диде ул башка сүзә булмаганга гына әйткәндәй иттереп.

Хафиз җавап биреп тормады, башын гына селкеп куйды.

—Сыйламассынмы, дигән идем. Үземнән запаслар бетеп торган чак әле,—дип сүзен дәвам итте карт солдат. Кырыктан узганнар сугышчылар арасында карт исәпләнәләр һәм аларга хәзер, тыныч көннәрдә, игътибар аеруча арткан иде. Артмыйча! Алар һәрхәлдә беренче булып туган илгә кайтып китәчәк. Алар өчен сугыш та, хәрби хезмәт тә бетте!

—Теләгән кадәр ал,—диде Хафиз һәм кесәсеннән янчыгын чыгарды.

Михалыч тәмәке төтененнән саргайган калын бармакларын янчыкка батырды.

—Запаслы егет икәнсең, молодец,—диде ул. Күз читендә генә хәйләкәр елмаю күрсенеп китте. Җае чыккач тагын биш-алты төрерлек тәмәкенә уч төбенә салган картның сөйләшәсе килгәнә, сүз югыннан сүз эзләгәнә сизелеп тора иде. Ул кәжә тоягын авызына капты, кармаланып кесәсеннән шырпы чыгарды, якынланып янып киткән тәмәкесен тирән итеп бер суырды да:—Шул немец зәхмәтенә ияләшә алмыйм инде,—диде Хафиз кулындагы зажигалкага ымлап.—Тәмәкедән бензин исә килгән кебек тоела башлый.—Аның авызыннан, борын тишекләреннән ургылып куе төтен чыкты.—Хәер... зажигалкасына гына түгел, немец жиренә дә, авыллары-шәһәрләренә дә. Бездәгечә кинлек, хөрлек житми монда. Безнән Төмән якларында бер авыл белән икенчесе арасы йөзәр чакрым. Ерып чыккысыз урманнар, елга-күлләр... Аларда мыжлап торган жанвар-киек, балык...—Һәм кинәт үз сүзенә үз каршы төшкәндәй өстәп куйды.—И-и-и! Без дә яшибез дип яшибез инде... Мондагы байлык, төзеклек, бөтенлек бездә булсамы?.. Ә-ә... Ниём житмәгән инде бу Гитлерга?.. Тыныч кына, үз өендә генә яшәп булмый идеме!?

СССР чикләрен чыкканнан бирле гажәпләнүдән туймаган солдатлар ялгыз калган чакта еш кына бу хакта гәп куертып ала торганнар иде. Бу юлы да шулай булды. Герман жиленен төзеклеге, авылларының шәһәрләрдән аерып булгысызлыгы, пияла кебек тигез таш юллар, елларга түгел, гасырларга исәп тотып салынган таш пулатлар—барысы да гажәпләндерә, шаккаттыра иде.

—Сугыш беткәч, бездә дә шулай булыр, килдек, күрдөк, ничек эшләргә икәннән беләбез,—дип куйды Хафиз карт солдат белән килешкәндәй иттереп. Күз алдына кайсы салам, кайсы камыш түбәле кыйшайган йортлар, язын-көзен хәтта трактор белән үтә алмаслык баткак юллар килде. Әмма бәхәскә кереп торасы килмәде.—Инде без дә элеккечә яши алмабыздыр шәт,—дип кую белән чикләнде.

—Ай-һай,—диде Михалыч көрсенеп.—Рәсәйдә мондый юллар төзү өчен тагын кимендә йөз ел кирәк булыр әле. Йөз ел гына житсә...

—Хәзер бөтен Герман байлыгы безнән кулда. Булыр, алла боерса,—диде Хафиз.—Болар, әнә, төзөгән бит!..

Аларга сүзләрен дәвам иттерергә ирек бирмәделәр. Штабан—

казармадан илле метрлап читтәрәк урнашкан, элек мәктәп директоры яшәгән чирәп түбәле өч катлы таш йорттан—кулына ниндидер кәгазьләр тоткан дневальный чабып чыкты, ниндидер офицерларның тыз-быз йорентгәне күренде. Бу гадәти хәл түгел иде. Нәрсәдер булган. Тагын кораллы немец төркөмнәре килеп чыкканмы, башка хәбәрме—һәрхәлдә, тыныч кына көн итеп яткан полкта чабулый башлау яхшыга түгел иде. Икесе дә күзләрен дневальныйга текәп сүзсез калдылар. Ә ул килгән унайга кәгазенә күз төшерде һәм сөенче алырга йөгөргән авыл малаедай Хафизга таба кул болгап кычкырып жибәрде:

—Сабиrow! Эйберләрен белән штабка! Жыеныр өчен ярты сәгать вакыт сина.

—Нәрсәгә икән? Бел-бел-мәденме?

Көтелмәгән хәбәрдән Хафизның авызында теле әүшәләнде.

Әмма бу минутта дневальный инде казармага кереп китеп бара иде.

Михалыч кына:

—Ай-һай, нәрсә куыралар икән тагын,—дип үзалдына сөйләнеп куйды.

Аның ни әйткәнен колагына да элмәгән Хафизның миеннән кайнар дулкын булып бер уй йөгереп узды: “Әллә, чыннан да, сөенеч микән? Әллә өйгә кайтырга приказ килгәнме!” Башы әйләнеп китте. Тик торганда куллары калтырый башлады. Мондый да шатлыклы хәбәргә ышану мөмкин түгел иде. Тәмәкесен дагалы табаны астына салып изеп сүндерде дә казармага ашыкты. Тизрәк бөтен нәрсәне биштәргә дөңгечләргә! Авылга алып кайтырга дип күчтәнәккә, бүләккә жыйган әйберләр инде күптән трофей чөмөдәндә, алар өчен кайгырасы юк. Ә солдатның көндәлек кирәк-ярагы, ачуым килмәгәе, бер янчыкка сыеп бетмәле. Тиз генә юыну әйберләрен, тумбочкадан бритвасын, сабынын-пумаласын биштәргә юл капчыгына эшереп төшерде, ашыга-кабалана стенадагы көзгә кыйпылчыгына күз салды. Аннан аңа қояшта каралган, инде мангаена сырлар чыга башлаган, кабарынкы мыеклы ир-егет карап тора иде. Сугыш үз эзен шактый мулдан салган. Көзгедәге талчыккан чырайлы адәмгә һич кенә дә егерме жиде яшь бирерлек түгел иде. Бары тик чаткылы көрәнсу күзләрендә генә яшылек чалымнары, яшьләрчә дәрт һәм өмет елтырый.

Герман жирендә урнашканнан бирле беренче тыныч һәм ыгы-зыгысыз үтөп баручы көннән тормышында иң шатлыклы көнгә дә әйләнүе ихтимал бит! Дүрт ел буена салкын окопларда аунатан, дошманның ут яңгыры астында дистәләргә, йөзләргә тапкыр атакага барган, сугыш кырларында мөмкин булган барлык миһнәт-газапларның барысын да диярлек үз жикәсендә татыган егет өчен моннан да олы бәхетнен булуы мөмкин түгел. Аның күнеле тулы өмет, шатлык, сөенеч-куаныч иде.

Штаб янында аның шикелле жыенып килгән солдатлар кайнаша иде. Безраздан СМЕРШ вәкиле майор Гыймаев күренде. Йөзә чыгык, иреннәре кысылган иде. Ул күзгә ташлануга ук сафтагы һәр солдатның йөрәге чымырдап куйды. Ләкин моны беркем дә сиздермәде. Гыймаевның баш булып, команда биреп йөрүе әлегә бер генә күнелле яналык та вәгъдә итми иде.

Гыймаев каш астыннан гына солдатларга карап алды һәм янындагы яшь лейтенантка—урыс егете Кузнецовка нәрсәдер әйтте. Тегесе кырыс тавыш белән кычкырып команда бирде:

—Тезеләргә!

Кайсысы чөмөдән тоткан, кайсысы аркасына трофей рюкзак аскан, төрле роталардан һәм төрле взводлардан жыйлан солдатлар, сержантлар, старшиналар беренче мәлгә аптырап калган кебек булдылар. Майорның чыраенда да, лейтенантның тавышында да алар өчен күнелле яналык, шатлык кебек тоелырдай нәрсә төсмерләнми иде.

Саф алдына Гыймаев үзе чыгып басты. Ләкин ни дә булса аңлатуны кирәк тапмады ахрысы, сафка күз генә йөгертөп чыкты да кулындагы кәгазьләргә лейтенантка тоттырды:

—Барлап чык. Барысы да мондамы?

Лейтенант яңгыравык үсмер тавышы белән берәм-берәм фамилияләр кычкырырга тотынды:

—Старшина Әпсәләмов.

—Мин.

—Ефрейтор Кадыйров.

—Мин.

—Рядовой Миңнуллин.

—Мин.

—Сержант Сабиров.

Үз фамилиясен ишеткәч күнегелгән гадәт белән Хафиз да кычкырып жавап бирде:

—Мин!

Шул вакытта башына күсәк белән ордылармыни, әллә нинди шик йөрәген яндырып алды. Бөтен полк буенча жыелган унбишләп сугышчының барысы да татар фамилияле, барысы да диарлек Хафизның азым-күпме аралашып йөргән, утны-суны бергә кичкән коралдашлары иде. Арада Татарстан һәм Башкортстаннан гына түгел, Чувашиядән, Киров, Куйбышев, Оренбург, хәтта Төмән өлкәләреннән алынган солдатлар да бар иде. Бу ниндидер шикле гамәл иде. Ни өчен әле нәкъ менә татарларны гына аерып жыеп алганнар? Башында мен төрле сорау бәргәләнде. Әмма сафта сөйләшсәргә дә, сорашырга да ярамый. Күз кырые белән генә сафташларына карап алды. Йөз кыяфәтләренә караганда, алар да ниндидер көтелмәгән бу жыелуның сәбәпләрен аңларга тырышып баш ваталар иде булса кирәк.

Уйларынан Гыймаевның командасы бүлде.

—Әйберләрегез белән машинага!

Шөбһәле уйларында буталган солдатлар шунда гына штабтан ерак түгел туктаган өстә бөркәүле “Студебеккер” машинасын абайлап алдылар. Сугыш азагында гына Америкадан китерелә башлаган өчәр күчәрле бу күәтле машиналар солдатлар өчен баштарак мөмкинчә сыман тоелган иде. Теләсә нинди сазлыкны, баткакны, ташлы-таулы юлларны сизмәгәндәй жилдереп кенә үтә торган көчле машина, баксан, инде моторын кабызган, аларны көтеп гөрләп эшләп утыра икән бит. Иң гажәбе шунда, трофей пикапта кукраеп йөрергә яраткан Гыймаев лейтенантка салкын гына кул биреп хушлашты һәм үзе дә “Студебеккер”ның кабинасына үрмәләде.

Солдатлар утырышып бетүгә машина кискен ыргылып кузгалып та китте. Фронт юлларында теләсә нинди билгесезлеккә күнегеп беткән карт сугышчылар да аптырашта иде. Инде сугыш бетте. Инде тыныч тормыш килде. Инде өйгә—туган жиргә кайтабыз, дип торганда гына. Күнелләрендә кузы булып көннән-көн көчләрәк пыскаган өмет чөпкән килде түгелме соң? Машина кузгалуга сүз буасы erylды да китте.

—Берәрегез белмиме, кая барабыз, нигә нәкъ менә безне—татарларны гына жыеп алдылар икән?—дип куйды сугышка Чувашиянең мәшһүр Шыгырдан авылыннан алынган мишәр егете.—Бер-бер этлек юкмы икән монда?

—Авызынны үлчәбрәк ач, туган,—дип жавап кайтарды түргә үк кунаклаган карт солдатларның берсе. СМЕРШ йокламый. Үзе кабинада булса да, машина әржәсендә дә аның колаклары булырга мөмкин...

—Төкерәм мин синен СМЕРШларына...—Мишәрнең тавышы ачулы иде.—Дүрт ел буга кан түгеп, дүрт мәртәбә яраланып, теләмдәгенә әйтергә дә куркып ятыйммы? Ник безнең белән качышлы уйнылар? Кая алып баруларын гына булса да әйтә алалар иде бит... Дары исе иснәмәгән яшь бүлтерекләр түгел. Аңлар идек. Кирәген эшләмәс идекме?...

Ана жавап бирүче табылмады.

Сугыш зилзиләсе узуга карамастан, Германиянең таш жәелгән, агач ябалдашлары астына яшерелгән юллары әйбәт сакланган. Моторын гүләтеп машина алга, каядыр билгесезлеккә таба ыргыла. Тәгәрмәчләр чакрымнарны, сәгать телләре минутларны саный. Автоматларын тезләренә кысқан

солдатларның иреннәре кысылган, күзләре бер ноктада. Аларның үз исәпләре, аларның йөрәгенә, миенә меннәрчә чакрымга сузылган юллардагы дөһшәтләр бөрелешләр, югалту ачысы һәм күз яшьләре канлы тамгалар белән мөңгә онытылмаслык итеп язылган.

Хәер, алар гына да түгел. Һәр солдатның йөрәк түрендә саклый торган онытылмас башка хатирәләре дә бар. Алары тыныч еллар. Беренче мәхәббәт, беренче озату... Туган яклардагы калган иң газиз кешеләр, сөйгән ярлар, балалар, әти-әниләр, туганнар, дуслар!..

Хафизның күз алдынан берәм-берәм туган як күренешләре узды.

Әй, матур да чаклар булган икән!

VI

Сирин бу минутларда уйлары белән авылда, яшәтешләре, классташлары арасында иде. Мәктәп еллары сизелмичә очып кына үткән икән ләбаса!

Яшылекнен үзе кебек үк канатлы, офыklar көннән-көн яктырак, ачыграк балкыган чаклар иде ул. Сириннен тормышында гына түгел, авылында, илендә шулай иде. Халыклар атасы дип йөртелгән, бөтен дөнья хезмәт ияләренен бөек юлбашчысы исемен алган Иосиф Сталин чорындагы кырыс суыклыктан соң кешеләр күнелендә бозлар эри, язгы гөрлөкләр чөлтери башлаган көннәр иде. Яшә, хыяллан, эшлә, теләгәнәңә иреш! Барысы да синен өчен, синен киләчәген өчен.

Әллә каян гына монарчы күз күрмәгән, колак ишетмәгән дистәләрчә яна исемнәр пәйда булды, әдәбиятка Муса Жәлил, Галимжан Ибраһимов, Кәрим Тинчурин, Дәрмәнд кебек бөек шәхесләр кайтты. Есенин, Бунин, Марина Цветаева, Мәндельштам, Анна Ахматова... Даһиларның үткән зәвыкы әсәрләре алар яшәгән, ижат иткән чорның кайнар сулышын алып кайтты. Аларның тетрәндергеч язмышларыннан кайбер мәгълүматлар килеп житте. Бүтәнгә чынбарлыкка инде икенче күз белән карарга, башкача, яңача яшәргә кирәк иде. Болар барысы да яшыләрне, үсмерләргә тетрәтсә, өлкәннәргә исә авыр сулап куярга һәм еракта калган, курку һәм шик пәрәвезендә чуалып беткән яшылекләрен уйлап, сагынып көрсенергә мәжбүр итә иде.

Һәм болар инде барысы да артта калды, бетте. Тарих чоңгылларында алар шомлы сәхифәләр булып теркәлгән. Күлләр хәтта мона ышанырга теләмәде. Мондый хәлнен булуы мөмкин түгел кебек иде.

Сирин боларны әле анык кына аңлап бетерми, әмма кәефе күтәренке чакларда улы белән гәпләшәп утырырга яраткан әтисе сүзләреннән, "Яшә математик" түтәрәгендәгә бәхәсләрдән соң аны аерып алып, аерым сөйләшүдән тәм таба белгән карт укучы Әкрам абыйның сәер әңгәмәләреннән чамалый иде.

Һәм Сирин өчен ин гажәбе шунда, алар бу яктылыкка, бөтен дөньясына гарасат булып килеп кәргән яналыкка шикләнәп карыйлар. Яшә егет исә аларның шөбһәләнгән картларга хас шикчеллек, саклык хисе дип бәяли. Алар һәр нәрсәгә иске күзлектән карыйлар, яналыкны аңлап бетерә алмыйлар кебек тоела иде.

Нишләптер күз алдына Сталин үлгән көн килде. Мәктәптә матәм жыелышы. Бер-берсеннән, балалардан оялмыйча күз яшьләренә буылган укучылар... Аларга карап елаучы балалар... Ләкин Сирин елый алмаган иде, никадәр генә тырышмасын, күзеннән яшә чыкмаган иде.

Кайткач әтисенә әйтте:

—Мәктәптә укучылар да, балалар да—бөтенесе дә елады, мин елый алмадым, күзгә төкерек буяп йөрдем шунда,—диде.—Әллә мин бик начар кеше микән?

Әтисе дүртенче класста укып йөрүче малаенның башыннан сыйпады.

—Юк, улым. Кеше елаганга карап кына еларга ярамый. Үз күнеленә

колак сала белергә, аның ни әйткәнен анлый белергә кирәк,—диде әтисе һәм нишләптер жиңел сулап куйды.—Еламавың әйбәт тә булгандыр... Хәзер, шөкер, тормыш, бәлки, яхшыга таба үзгәрер...

Әтисе ялгышмаган. Үсә барган саен шуны аңлады Сирин. Тормыш, чыннан да, яна эзгә төште, яна яклары белән ачыла башлады. Яшьләр тормышына ярсулы ташкын булып яна көйләр, дөртләр биоләр, яна китаплар килеп керде. Коргаксыган тавышлы патефонны көчле радиолалар алыштырды, клубта өчлө, дүртлө, сигезлө кебек биоләрне, тыйнак вальсны, тангоны һәм фокстротны чарльстон, сонра рок-н-рол кебек яна биоләр кысырыклап чыгарды. Аларны институтларда укучы кызлар, егетләр алып кайтты. Һәм болар барысы да яна илләр күрергә, яна кешеләр белән аралашырга омтылган, тормышын шаулап-гөрләп торган яңартаудай итеп күрергә теләгән Сирингә гажәп тоелмый, киресенчә, ул моны нәкъ шулай булырга тиешле табигый бер нәрсә итеп саный иде.

Сириннән сонгы көннәрдә бөтен тормышы тоташ бәйрәмгә, бетмәс-төкәнмәс шатлыкка, сөнеч-куанычларга бәйлә кебек иде. Һәм ул моның шулай дәвам итәчәгенә, шулай бара чагына жаны-тәне, бөтен күнелә белән ышана иде.

Һәм моның сәбәбе укырга керүдә генә дә түгел. Юк, түгел! Уку—уку инде ул. Сонгы вакытта Сириннән күнелен, бөтен барлыгын биләп алган икенчә бер нәрсә—яна тойгы, күнел бәйрәмә дә бар. Аның исемен телгә алуға ук егетнән бөтен күнелә талгын рәхәтлеккә йотыла.

Уйларынан бүлөп ишектә кыңгырау чылтырады.

—Хәзер, хәзер,—дип кычкырды ул һәм кызган үтүкне юка жәймә жәелгән өстәл янындагы калайга куеп ишек янына ашыкты.—Хәзер ачам...

Кибеткә чыгып киткән Хәдичә апа уфылдый-уфылдый кайтып керде дә чөлтәр букчасыннан әйберләрен бушатырга тотынды. Сырлы батон, бер кап чәй, нәни мендәрчөккә хәтерлөтүчә кәнфит, кефир һәм үпкә-бавырдан ясала торган арзанлы колбасаны тезеп куйгач, Сирингә эндәште:

—Самавыр куймагансыңдыр, улым?.. Тамагым кипте. Әнә, син сораган нәрсәләрен дә алдым. Чөйләп алыяк, булмаса...

—Куйдым, куйдым, Хәдичә апа. Хәзер менә чалбарны гына үтүкләп бетерәм дә... Рәхәтләнеп чөйлибез аны,—диде Сирин һәм марля кисәген чалбар өстенә жәеп мул итеп су бөркеде.

Бу чалбар Сириннән яшерен мактанычы да, куанычы да. Ничек итсә итте, теләгәнәнә иреште бит! Каникулга кайткан студентлар үзләре белән шул еллардагы моданың сонгы казанышын, кем әйтмешли, ин яна “чыйкылдавын” да алып кайттылар. Монарчы ак күлмәк белән кара чалбарны ин затлы киенү дип белгән, еллар буге шушы мода үзгәрмәс дип уйлаган һәм киенүгә артык игътибар да бирмәгән егетләреннән өстендә ак төймәле, погонлы кара күлмәк, балагы тарайтылган яшел чалбар, аякларында калын табанлы туфли иде. Кызлар исә кыңгырау сыман итеп тегелгән аллы-гөлле юбка, кайсы чигүлө, кайсы чөлтәрлө ап-ак кофта киеп фарсит иттеләр. Фарсит итү дигән сүз үзә дә яна иде, сөер яңгырашы белән жөлеп итә иде. Һәрхәлдә, ул авылга студентларга ияреп кайтты. Мәгънәсә—яхшы киенеп йөрү, модаль булу дигәннә аңлата булса кирәк. Сирин аны шулайрак аңлады. Аларга ияреп үк телгә стилияга сүзә дә килеп керде. Мәктәп комсомол оешмаларында, укучылар арасында аларны буржуазия тәэсире, череп таркалучы капитализм йогынтысына бирелгән бозык яшьләр дип аңлатырга тырышалар иде. Әле дә хәтерләндә, “районыбыз мактанычы, район шагыйрә” дип дан алган, теләсә нинди митингларда, жыйылышларда ялкынлы сүзә белән чыгыш ясарга бик маһир берәү район гәзитендә “Стилияга” дигән шигырь дә бастырган иде.

Тутый коштай өс киеме,
Жаны да чуар аның.
Киләчөгә юк бу илдә
Хәсис стилияның.

Сирин ирексездән үзалдына көлөмсөрөп куйды. Чөнки укыгучылар, комсомол вожаклары жае чыкса да, чыкмаса да түбәнсетеп күрсәтергә теләгән бу яшыләрне ул бик яхшы белә, алар белән якыннан аралаша иде. Яшереп кенә үзе дә шигырләр азып азапланучы, әмма аларны әле кемгә дә күрсәтергә базмаучы Сирин кешеләрдә ин элек белемгә омтылуны, кин күнеллекне, эрудияне бәяли белә иде инде. Ә “стиляга” студентлар нәкъ шундый егетләр иде. Алар белән аралашу рәхәт, аларнын үзара сүз көрәштерүен, бәхәсләшүен тынлау монарчы таныш булмаган өр-яна доньяга алып керә. Баштарак тынлап тору белән генә канәгәтлән-гән Сирин сонга таба алар сүзенә кушыла башлады, үзенң уй-фикерләренен, фаразларынын дөреслеген сынап карагандай, әле андый, әле мондый бәхәскә сәбәп чыгарырга тырышты. Унынчы классны тәмамла-ганда мәктәпнекен генә түгел, ә балалар һәм өлкәннәр китапханәсендәге китапларнын күбесен укып чыгарга өлгергән Сирин өчен студентлар сөйләгәннәрнен күбесе таныш, аңлаешлы иде. Баштарак араларына керергә тырышкан үсмер егетне берәз читкәрәк кагарга тырышсалар да, анын үз яше өчен шактый мәгълүматлы һәм белемле икәннен күреп, тиннәрәдәй шикелле кабул итә башладылар. Ә киём, мода мәсәләсенә килгәндә, стилигалык ул Сталин чорыннан калган бертөрлелеккә, унификацияләш-терүгә, ягъни киёмдә дә, уй-фикердә дә бертөрлелеккә мәжбүр ителгәнлек-кә каршы юнәлдерелгән бунт, үзенә күрә бәйсезлеккә, хөрлеккә омтылу да иде. Юкса, бер жирдән килере булмаган, стипендиягә генә яшәп яткан студентлар югын бар итеп, буш вакытларында вагон, баржа бушатып, дворниклыкка ялланып, тагын әллә нинди эшләр табып тар чалбар, кара күлмәк, калын табанылы туфли юнәтергә тырышмалар иде.

Зәй буенда кызынып ятканда күрше егете кызык итеп сөйләгән иде.

—Бүлмәдәш малай бер төзелеш оешмасында вагон бушатырга сөйләшеп кайткан. Цемент. Анын бер капчыгы ярты центнер гына,— диде ул кояшта янган мускулларын уйнатып.—Безгә, арыш капчыгы белән бәрәнгә төяп, бушатып үскән малайларга чутмы, бер-ике сәгатьтә ыргытып бетерәбез аны, дип уйлыйм инде. Машиналары гына вакытында килеп торсын. Бу мина бер тренировка гына булыр янәсе... Киттек.—Егетнең күзләре хәйләкәр елмаеп куйды.—Барса-а-ак... Цемент капчыксыз-нисез вагонга шыппап тугырылган. Өстән сикереп тә төштөк, билдән цементка кереп тә баттык. Цемент су кебек икән ул. Бер карасан, жинел дә кебек, ага да кебек. Ну, парин, бушата башлагач белдек инде анын хикмәтләрен. Кире китеп булмый. Авансы алынган. Ә без аны, үзегез беләсез, бер көндә юк иткән идек инде. Шул... Көрәк белән бушатырга туры килде. Ярар, анысын сөйләп тормыйм. Шуннан соң, ышанасызмы-юкмы, ике атна буге тамак кырсам да, төчкерсәм дә бөтен жиремнән шкатурка коелып йөрдә. Колактан, борын тишегеннән дисенме... Кыскасы, тугыз тишегеннән тугызыннан да, билдәһи... Хәтта күздән... Ну, акчасын да алдык алуын. Шуннан соң цемент бушату дисәләр, бер чакрымнан урап уза башладым.

Студентларга кушылып Сирин дә рәхәтләнеп көлдә.

Хәер, читтән караган кешегә көлке тоелырга да мөмкин. Бертөрле-лектән качарга, һәрнәрсәдә яналык табарга омтылган бу яшыләр үзләре дә сизмәстән бөтенесе бертөрле киенә иде. Әмма бу бертөрлелектән дә аерым мәгънәсе бар—анысы исә, без бергә, без искелеккә, сезнең чордагы рухи торгынлыкка бергә каршы чыгабыз, дигәнне аңлата иде.

...Сирин авыз эченнән “Чарльстон”нын таныш моннарын көйли-көйли чалбарын үтүкләп бетерде һәм кычкырып жырлап жибәргәннен сизми дә калды:

Бабушка, не надо сильно злиться,
Заведи старый свой граммофон!
Для тебя я все сделать готова,
Научи танцевать чарльстон.

Ул бәхетле иде. Ул, ниһаять, бүгөн аның янына үзе теләгәнчә, авылчалыгынан оялмыйча, шәһәр малайларының борынына чиртерлек киенеп бара. Һәм аның бу очрашуны бик озакка сузасы, шул ук вакытта канатланып очасы килә иде. Монарчы чүпрәк-чапракка әлләни исе китмәгән Сирин бөтен рәвешен китереп киенде, муенына әле быел ғына модага кергән галстук—тимер аеллы ак шнурны да бәйләп куярга онытмады.

Сөенмәслек, горуланмаслык та түгел. Каникулга кайткан башка егетләр Зәй буенда кызынып ятканда, жәйге кичләрен тансыда йөрөп уздырганда, Сирин урман кисте. Кыш буге каләм-кәгазь тотып, китапханәләрдә казынып утырган егеткә баштарак авыррак иде. Колач житмәслек юан каен агачлары, әйтерсең, аның көчен сынарга теләгәндәй, бирешергә уйламадылар. Кичләрен бөтен тәне сулкылдап авырта, иртән аяк-кулларны кыймылдатып булмас сыман тоела иде. Әмма яшылек—яшылек инде ул. Берәз черем итеп алуға барысы да онытыла, кояш нурлары куе ябалдашларны аралап куыш ишегенә төшүгә егетләр тагын сикереп торалар. Якында ғына, яр астында, челтерәп аккан чишмә суы егетләрнең кояшта янган тыгыз төннөрөнә янадан сафлык өсти, көчләрен кайтара.

Учак өстендәге чиләктә чәй кайнап чыкканчы инде алар берничә төп агачны аударып, ботакларыннан чистартып, турап салырга да өлгерәләр иде. Чәйне эчеп бетерүгә райпотребсоюзның калтырча ЗИСы килеп житә. Аны төяп озаталар, яна машиналар килгәнче тагын жиде-сигез кубометр агач әзер була.

Әйе, жәен шәп эшләнде, нык эшләнде. Сентябрьдә укырга килгәндә Сириннән һәм иптәшләренән кесәсендә өр-яңа йөзлекләр шыгырды иде. Һәм Сирин уку елын, үзе уйлаганча, шактый ук яхшы экипировка белән каршы алды.

Бүлмә түрәндәге борыңгы зур көзгедә чагылган кыяфәтенә тагын бер кат күз төшерде һәм чиста битен сыйлап уйга калды. Әле пәке тимәгән ирен өстендә бала йоннары каралып, кабарып килә икән. Озакамый кырына башларга да кирәк булып, дип уйлап алды Сирин һәм үзалдына канәгать елмаеп куйды.

Егетнен кош тоткандай кыланыуын, киенүен-ясануын күзәтеп торган Хәдичә апа түзмәде, көлеп жибәрде:

—Улым, син әллә туйга әзерләнәсең инде,—дип төрттергән сыман әйтеп куйды.—Чәй әзер, әйдә, аштан өстен булырга ярамый.

—Чәйлибез лә аны,—дип елмаеп җавап бирде Сирин һәм орчыктай жинел карчыкны иннөрәннән көчөп вальс ритмына бер түгәрәк әйләндереп чыгарды.—Чәйлибез, чәйлибез...

Көтмәгәндә Хәдичә апа аның кулыннан ычкынды да кулларын жәеп каршына килеп басты һәм егетне төмаман шаккатырып, авыз эченнән “Чарльстон”ны көйли-көйли үкчәләрен ике якка ыргытып би башлады.

—Хәзер сез шушылай биисез бугай,—диде ул еш-еш сулап.—Яшь чагында мин дә бик ярата идем аны... Син аякларыңны менә болайрак иттереп ыргыт. Шулай матуррак чыга...

—Бәй, ул яңа бию түгелмени?—диде гажәпләнүен яшерә алмаган Сирин.

—И балакаем, һәр яналык—искелекнең янадан әйләнеп кайтуы ғына. Сез дә шул без үткәннәргә яңа бер баскычта кабатлыйсыз. Барысы да кабатлана...

Кайчандыр җыр-бию ансамбленең танылган биючесе булган, инде күптән пенсиягә чыккан һәм такта белән бүленгән бер бүлмәсендә студентлар тоту исәбенә очын очка ялгап баручы Хәдичә апа Сиринне аеруча үз иткән, яратып өлгергән иде. Ул егетнең бу очынуын, бу кыланышын үзенчә аңлады... һәм ялгышмый иде. Биеюеннән туктады да биючеләргә генә хас нәзакәтле хәрәкәт асап, өстәл янына чакырды:

—Рәхим ит, кияү егет! Табында оҗмах нигъмәләре. Житешегез...

Өстәлдәге кефир шешәсенә, маргаринда телемләп кыздырылган

ливерлы колбасага, пияла вазага тау итеп өөлгөн мендәр кәнфитләргә карап икесе дә көлөп жибәрделәр.

Сирин Хәдичә апанын менә шушы ягын, үзе әйтмешли, илгәзәклеген, аралашуда жинеллеген һәм, монысы да сонгы сәбәп түгел, юмартлыгын, ачык күнеллеген яратса, бөтен гомерен гастрольләрдә үткәргән, кеше белән аралашуга, кемнелер игътибарына мохтаж Хәдичә апа исә егетнең шаярта белүен, шаяруны аңлавын, аны олы итеп, өлкән кеше итеп танып та, яштышларенә хас мөнәсәбәттә булуын ошата иде. Ничек кенә булмасын, Сирин белән бергә бу өйгә ямь керде, нур инде кебек тоела Хәдичә апага. Элек торган студентларга хас кысмырлык юк иде егеттә.

Университетның геология факультеты ишегалдында, кайчандыр Казанга Рәсәй патшасы Беренче Петр килү хөрмәтенә салынган чиркәүнен таш коймасына сыланган бер катлы йортның олы ғына бер бүлмәсен биләгән карт биюче, үзе дә сизмәстән, фатирда торучы егетнең мәнфәгатьләре белән, аның тормышы белән яши башлаган иде. Хәер, Сирин дә бу игътибарга, хөрмәткә битараф түгел, ул да Хәдичә апанын халәтен аңлагандай, тиндәшедәй күрәп, ана еш кына эч серләрен бушатып сала. Үзара аңлашып яшәү дә шуннан башланды бугай. Һәрхәлдә, Сирин Хәдичә апаны туган әбисе кебек якын күрә башлаган иде инде. Шунлыктан, тулай торакта урын булса да, анда күчәргә ашыкмады. Һәм жыенмый да иде. Укыйм дигән кешегә Ленин урамында унайлыктар хәттин ашкан. Университетныкы да, республика китапханәсе дә кул сузымында ғына, янәшәдә генә Пассаж. "Пионер" кинотеатры. Бауман урамы. Театрлар, кибетләр, китапханәләр... Шунның өстенә, Сирин шырып кабыдай утыртып куелган өйләренә, шыксыз яна урамнарны яратмый. Ә монда һәр таш бөөк һәм мәшһүр затларны хәтерли, монда аларның аяк эзләре саклана, алар рухы хөкем сөрә. Һәр йорт саен диярлек истәлек тактасы. Монда Лобачевский яшәгән, монда Толстой эзләре. Бу йортның диварлары Шамил Усмановны, Фәтхи Бурнашны, Кави Нәжмине хәтерли. Монда борынгылык белән заманчалык янәшә.

Әйтерен бармы, кадерен белгән кешегә Сирин яшәгән йорт үзе бер хәзинә иде. Дөрес, унайлыктары тышта анысы. Әмма шәһәр нәзбереклегенә күнекмәгән егет өчен алары вак нәрсә иде.

Өстәл янына утырыштылар. Үзе белән бергә картайган, гаять затлы булганлыктары әле дә беренче караудан күзгә ташланган Кытай чынаякларына чәй коя-коя Хәдичә апа хәйләкәр елмайды:

—Их, боргаланасың егет, күнелен үз урынында түгел. Сизәм, беләм— бер нечкәбил башынны әйләндөргән. Ярар, әйләнсә әйләнсен, тик югалта ғына күрмә,—диде ул күзлек астыннан карап. Ирен читләренә хәйләкәр елмаю кунды. —Гомер озын, баш берәү...

Дөресен генә әйткәндә, әле балалыгыннан чыгып бетмәгән Сирин колакларына кадәр кызарып чыкты. Алар гайләсендә, нишләптер, егеткыз мөнәсәбәтләрен болай уртага сөйләп сөйләү гадәте юк иде. Хәер, иң өлкән угыл егет булып жигтем дигәндә генә өйдән китеп баргач, шулай булмый хәле дә юктыр. Ләкин Хәдичә апа белепме-белмиме, кем әйтмешли, нәкъ өстенә баскан иде. Егетнең нишләптер иреннәре китеп, ни әйтергә белмичә, чынаягы төбөндә нәрсәдер күргәндәй күзләрен бер ноктага терәп уйга калды. Күп нәрсәне уртага салып сөйләшәргә күнексәләр дә, бу очрашу хакында ул Хәдичә апага ләм-мим сүз катмаган иде шул әле. Һәм, дөресен генә әйткәндә, сөйләргә уйламаган да иде. Чөнки ул үзенчә төштә түгел, ә өндә яшәсә дә, әллә нинди тылсымлы бер халәттә икәнлеген аңлый һәм үтә нәзберек тойгыларның, хисләрен кемнелер теленә кереп чөлпәрәмә килүеннән шикләнә иде.

Аның телсез калуын Хәдичә апа үзенчә яхшылыкка, егетнең тыйнак-лыгына юрады.

—Ярый, ярый, сөйләсен килмәсә, сөйләмә. Яшь чагында барыбыз да шулай, оялабыз, кыенсынабыз... Яшергән булабыз. Әйтерсен, мондый хисләр безгә генә мәгълүм дә, башкалар мәхрүм,—диде һәм нигәдер

авыр гына көрсенеп куйды.—Дөньяда кеше өчен мәхәббәттән дә кадерле нәрсә юк. Тик, аның чыны, мәңге-мәңге кабатланмасы кешегә бер генә тапкыр биреләдер. Тормышта икенче мәртәбә яшәп булмаган кебек, андый мәхәббәт тә икенче тапкыр килми инде ул. Аны аклый да, саклый да белергә кирәк. Менә мин заманында саклый алмадым, ялгыштым... Дөнья киң, гомер озын—тагын табармын әле дидем.—Ул тагын уфтанып куйды.—Көнче теллөргә дә ышандым бугай инде. Ышанасы булмаган икән шул. Менә шуна күрә хәзер бер ялгызым яшәп ятам...

Хәдичә апа берәз гына уйланып торды да акрын гына көйләп жибәрде:

Менә сина ике алма,
Берсен ал, берсен алма.
Абын, егыл, тор да йөгөр,
Сөйгән ярыңнан калма.

—Халык жырындагыдан да яхшырак итеп әйтәп булмый инде аны, әйме?—дип сорап куйды ул Сирингә карап.

Сирин дөшмәде, ризалыгын белдергәндәй башын какты. Хәдичә апа күз яшьләре аша рәхәтләнеп кеткелдәде, ак сөлге белән күзләрен сөрткәч, тагын бер кат көрсенде:

—Сезнең шундый чагыгыз инде... Мәхәббәттенә тапканга сөен. Урам-нарга, урманнарга, кырларга-басуларга чыгып кычкырсаң да ярый. Әйттем инде, чын мәхәббәт кешегә бер генә тапкыр килә. Яратуы булыр, ә мәхәббәт инде кабатланмас.

Ике арада инде күптән сер булмаса да, Хәдичә апага бу хакта сөйләгәнә юк иде. Тагын бер нәрсә Сиринне үтә дә гажәпләндерде. Үзенчә бик карт санаган, инде жиденче дистәсен тугызырга жыенып йөрүче Хәдичә апа нәкъ ул уйлаганча уйлый, ул анлаганча фикер йөртә иде. Хәер алай гына да түгел, аның соңгы сүзе Сиринне шактый уйга калдырды. Ничек диде әле? “Яратуы булыр, ә мәхәббәт кабатланмас” дидеме? Сәер, ярату белән мәхәббәт аерыла микәнни? Бардыр, күрәсен. Этне, песине, авылны, туганнарны яратып була. Ләкин ул хисләр мәхәббәт түгелдер бит! Һы, уйлансаң уйлар әйбер житәрлек икән, дип нәтижә чыгарды ул үзенчә.

Ләкин боларны кычкырып әйтмәде, күзләрен зур ачып Хәдичә апага карап утыруын белде һәм кинәт беләгендәге сәгатенә күз төшерде һәм сикереп урыныннан кузгалды.

—Ай, Хәдичә апа, соңга калам икән бит! Ачуланма инде, мин китим,— диде. Гәрчә әле университет тулай торагына барып житәргә бер сәгәтләр вакыт бар иде.

—Нигә ачуланыйм, ди. Сез—яшьләр, сезнеке яшьләрчә булыр,—дип көлемсерәде карт биочә.—Шуны гына әйтим дигән идем, миңа да бер алып килеп күрсәт әле йөргән кызыңны, димме... Әллә нишләп яшь чакларым искә төшәп китте. Оялма!.. Ояла торган нәрсә түгел...

—Әй,—дип кинәт шаяруга күчте Сирин.—Өй алырлык акчам булса, күптән алган булыр идем инде.

Һәм Хәдичә апаны ялгыз калдырып урамга ашыкты.

VII

Америка прерияләрендә, юлсыз далаларда йөрер өчен жайлаштырылган өч көпчәклә куәтле машина баштарак ниндидер борылмалы, сикәлтәле юллардан чайкала-чайкала барды да тагын такыр юлга чыкты булса кирәк, тигез генә гөрелдәп алга ыргылды. Билгесезлектән жәфа чиккән солдатлар да инде сөйләшми, бер ноктага текәлгәннәр дә телләрән йоткандай сүзсез калганнар, һәркайсының үз уе, үз борчуы. Әйтмәсәләр дә анлашыла, һәркайсының күнелен

сыкрандырып яман бер сизенү, шик-шөбһә боргычлый.

Һәм, ниһаять, машина сонгы тапкыр гөрелдәп алды да туктап калды, мотор сүнде. Алда кабина ишегенен ачылып ябылганы ишетелде. Берездан майор Гыймаевның боевык тавышы да янгырады:

—Машиналардан төшәргә, тезелергә!

Автоматларын тотып жиргә сикергән солдатлар тезелгәнчә иң беренче эш итеп тирә-якка күз салдылар. Сугыш елларында сизелер-сизелмәс, гади кеше игътибар да итмәслек юк кына бер чалымнан да үзләрен ни көткәнән чамаларга өйрәнгән хәрбиләр аптырашта калды. Берлин янындагы хәрби аэродромнарның берсе иде бу. Бер читтәрәк һава карчыгалары—истребительләреннән, Берлинны бомбага тоткан дөһшәтләр бомбардировщикларның шомлы күлгәләре шәйләнә. Ә алардан ерак та түгел ике моторлы Ли-2 пассажир самолеты. Аның янында очучылар, техниклар кайнаша. Эңә ягулык төягән бензовоз да килеп жипте. Солдатлар сүзсез генә бер-берсенә караштылар. Самолетның аларны төяп китәргә әзерләнүе шиксез иде.

Солдатлар тезелгән арада каяндыр машина артыннан юан гәүдәле, чиртсәң чәчрәп кан чыгарлык кызыл чырайлы полковник һәм аның симезлеген тагын да аерыбрак, калкурак итеп күрсәтү өчен махсус сайланган шикелле озын буйлы, таяктай нечкә, туры гәүдәле капитан килеп чыкты. Полковник капитан кулыннан алып майор Гыймаевка катыргы папкалар тоттырды, колагына пышылдап нәрсәдер әйтте.

Сафка тезелгән солдатлар алдына да беренче булып шул полковник чыгып басты, дөртләр тавыш белән сәлам бирде:

—Исәнмесез, сугышчы иптәшләр!

Озын-озак сугыш елларында мондый ясалма эндәшү-мөрәжәгатьтән бизә башлаган солдатлар, яшылекләрен искә төшерделәр булса кирәк, аэродром өстендә аларның бертөвүштан чыккан калын тавышы янгырады:

—Сәламәтлек телибез, иптәш полковник!

Полковник исә шундый ук көр тавыш белән дәвам итте:

—Сезгә, бөркетләр, мактаулы һәм совет командованиеһе өчен бик мөһим сугышчан бурыч йөкләнә,—диде ул.—Һәм сез, гитлерчыларны үз оясында тар-мар китергән тәҗрибәле сугышчылар, бу заданиегә үтәгәндә дә батырлык, кыюлык, куркусызлык күрсәтәрсез, югары командованиеның ышанычын акарсыз дип ышанам. Сугышчан бурычны сезгә майор Гыймаев аңлатыр. Бу задание сезнең туган илгә, иптәш Сталинга, партиягә бирелгәнлегегезне, ватанга тугрылыгыгызны сынау да булачак. Һәм вәгъдә биреп әйтәм, бу задание үтәлгәннән соң сезне туган илгә озатачакбыз. Кыскасы, демобилизация! Сезне, жинүчеләрне, туган илдә көтәләр.

Хафиз түзмәде, янында басып торган Шыгырдан мишәрәнә башын бормыйча гына эндәште:

—Сизәм, йомшак жәеп катыга утыртмакчы булалар, ахрысы. Юкса, бу кадәр үк теленә салынмас иде...

Мишәрәгә дә шулай ук шыпырт кына җавап кайтарды:

—Күңеләмдәгәнә өзеп әйттең. Тагын нәрсә сайрарлар икән...

Полковник сөйләп бетергәч, “Вольно!” командасы янгырады. Саф алдына СМЕРШ вәкиле майор Гыймаев чыгып басты.

—Заданиеңен үтә катлаулы икәнән чамалагансыздыр,—дип башлады ул кереш сүз-фәлән ясап тормастан.—Аның ни өчен нәкъ менә сезгә—утны-суны кичкән татар егетләренә тапшырылуын хәзер аңларсыз. Бу олы дәрәжә, олы ышаныч. Иптәш Сталин, верховное командование татар егетләренен сугышта күрсәткән батырлыгын, куркусызлыгын югары бәяли. Һәм тутандаш Кытай халкына ярдәм кулы сузуда авангард роле сезгә тапшырыла.—Майор бер генә минутка тын калып уйланып торды.—Задание үтә катлаулы. Кыскасы... Без хәзер ике төркемгә бүленеп Кытайга—Харбин һәм Чөнчүн шәһәрләренә очачакбыз. Япония милитаристларының Маньчжоу-Го дип аталган курчак дәүләте башкаласында татар милләтчеләр, фашист иярченнәре оя корган. Үз алларына СССРны

таркату, аның Идел-Урал өлөшөн аерып алып Япония кул астында, яманаты чыккан вәхиш Алтын Урда шикелле татар дәүләте төзү максаты куйган бу этрәк-әләмнәр бөөк урыс халкына карата пычрак уйдырмалар тараталар. Бөөк Ватаныбыз ирешкән унышларны күрмәмешкә салышып, алар фашистлар һәм япон сугыш чукмарлары тегермәнөнә су коялар. Менә шул козгыннар оясын тарату—безгә сугышчан бурыч итеп йөкләнә. Милләтчеләрнең атаманы, аны башкача атарга телем әйләнми, совет властеның кара дошманы—Гаяз Исхакый дигән бәндә. Безнең разведка мәгълүматлары буенча ул хәзер Харбинда яисә Чәнчүндә булырга мөмкин. Үтә хәйләкәр һәм мәкерле бу адәм бер үк вакытта Германия һәм Япония файдасына эшләүче азау ярган шпион, корткыч. Ул теләсә нинди кыяфәт алып качарга мөмкин. Сөзгә аның рәсеме таратылып. Совет властена аеруча куркыныч милләтчеләрнең адреслары бирелер, жыела торган урыннары күрсәтелер. Кем дә кем Исхакыйны таный һәм тот ала—мин командование исемнән ышандырып әйтәм, шул ук көнне орденга тәкъдим ителәчәк. Сугышчан орденга! Анлашылдымы? Сораулар бармы?

Хафизның милләтчеләр, кулак калдыклары, япон шпионнары турында байтак ишеткәне бар иде инде. Утыз жиденче-утыз сигезенче еларда авылда күп кешегә шундый гаеп тагылды. Хәзер аларның кайда икәнлекләре дә, исәнме-юкмы икәнлекләре дә билгеле түгел. Ләкин сиземли, төемлей Хафиз, район үзегә булган гап-гади авылдагы гап-гади укытучының, еллар буге ин ерак дигәндә дә Бөгелмә белән Азнакайдан ары чыгып йөрмәгән авыл агаеның япон шпионы булуы шикле иде. Әмма ул елларда бу хакта сөйләшмиләр, сөйләшүен, фикер алышуын үзе икенче көнне үк тиешле органнарга барып житәргә мөмкин. Моны олысы-кечесе бик яхшы үзләштергән иде инде. “Тагын татарны татар кулы белән юк итәләр икән”,—дип уйлап куйды ул эчтән генә. Әмма моны кемгә дә әйтергә базмады. СМЕРШ заданиесен үтәргә куелгансын икән, авызың йозакта булу хәерле. Заманына күрә әйбәт кенә мәдрәсә белеме алган, авылда укымышлылардан исәпләнүче әтисеннән ишетеп белә иде Хафиз, татарнын бик олы язучысы, фикер иясә Гаяз Исхакый дигән кеше булган. Әсәрләре революциягә чаклы һәр өйдә диярлек кулдан кулга йөртеп укылган. Тукайлар, Гафурилар белән рәттән йөргән, хәтта алардан өстенрәк тә саналган, диләр. Хәзер аның кайда икәнлеген беркем дә белми икән. Әллә кулга алып юк иткәннәр, әллә Совет власте белән, большевиклар белән килешмичә чит илгә чыгып качкан. Бу милләтче Исхакый дигәннәрә шул түгел микән. Әмма моны да сорарга базмады. Белгән атлы булып Гаяз Исхакыйның исемен генә телгә алу да особый отдел кешеләрөндә шик уятырга мөмкин иде. Монысын да Хафиз бик антый иде.

Мишәр егете генә түзмәде, сорыйсы итте:

—Мин бер нәрсәне анлап бетермәдем әле,—диде ул тамак кырып.—Без бит сөз әйткән Чәнчүнне дә, Харбинны да белмибез. Минем, мәсәлән, хәтта беренче тапкыр ишетүем. Анда без ул адресларны ничек табарбыз сөң?

—Анысы сиңең кайгын түгел,—диде майор Гыймаев.—Анда юл күрсәтүчесе дә, әйтүчесе дә булып. Ин мөһиме—сөзен татарча белүгез. Татарча белгән, татарча сөйләшкән бер генә кеше дә Чәнчүндә яисә Харбинда калырга тиеш түгел. Без япон кул астында жәфа чигүче тугандаш кытай халкын явыз милләтчеләрдән коткарырга, кытай жирен йогышлы чирдән чистартырга барабыз. Жир йөзөндәгә көрән чуманы себереп түккән Кызыл армиянен мона гына көче житәр. Әллә мин ялгышаммы?

—Юк, юк, иптәш майор. Мин заданиене ачыграк күз алдына китерү өчен генә сорадым. Безнең кулга гына эләксеннәр, кирәкләрен бирәбез ул халык дошманнарының!—диде мишәр егете кабаланып.

Майорнын башында ни булганын каян белеп бетермәк кирәк. Үзенне дә шул килмешәк эмигрантлар белән бергә озатырга да күп сорамас. Закон алар кулында...

—Бүтән сораулар юкмы?

Сафтагы солдатлар эндәшмәде.

Майор тамак кырып тагын дәвам итте:

—Күрсәтелгән адреслар буенча халык дошманнарын кулга алу һәм тентү үткәрү өчен бишәр кешелек төркемнәр төзелә. Аларның икесе сөз — татар солдатлары. Сөзгә ярдәмгә махсус НКВД солдатлары биреләчәк. Анлашылдымы? Йә, тагын сораулар юкмы?

НКВД сүзен ишетүгә күнелләреннән кара күлэгә йөгереп үткән сугышчылардан күтәрелеп сорау бирүче табылмады.

—Булмаса, таралырга мөмкин. Хәзер сөзгә Исхакыйның рәсеме һәм Чәнчүн, Харбин шәһәрләренен карта-схемасы бирелер. Хәтерегезгә сәңдерез. Исхакыйны эләктергән кешегә—орден!

НКВДның һәм СМЕРШның операциягә ныклап һәм алдан уйлап әзерләнгәнә сизелеп тора иде. Сугышчыларга, үзләре уйлаганча, жәһәннәм тишегендә—төнъяк-көнчыгыш Кытайда урнашкан Чәнчүн һәм Харбин шәһәрләренен хәтта аерым йортлары, урамнары күрсәтелгән карталарын тараттылар. Алардагы кайбер нокталарга кызыл каләм белән тәре тамгасы сугылган иде. Болары—татар сугышчылары кулга төшерәсе объектлар, тентү үткәрәсе йортлар, кулга алынасы кешеләр яши торган өйләр икән. Боларын да һич иренмичә аңлаттылар, төшендерделәр.

Бары тик Исхакыйның янарак фотосын гына таба алмаганнар. Открытка рәвешендә эшләнгән рәсемнән калын купшы мыеклы, кабарынкы чәчле, мәгърур кыяфәтле, күрер күзгә әле шактый яшь бер зыялы карап тора иде. Анын кара костюмы, муенына галстук урынына тагылган күбәләге, рәсем астында элекке урыс алфавитында йөргән “ь” билгесе куелган “Гаязь Исхаки” дигән язма исә бу фотоның бик күптән, әле октябрь революциясенә кадәр үк алынганлыгы турында сөйли иде.

Күп тә үтмәде, тагын команда янгырады:

—Самолетларга!

Моторларын кабызып көтеп торган Ли-2 сугышчылар утырып бетүгә үк очу полосасына чыкты һәм күккә, болытлар арасына ыргылды. Курс—Ерак Көнчыгыш, төнъяк-көнчыгыш Кытай. Чәнчүн каласы. Моңысы хәзер сугышчылардан сер түгел иде инде.

VIII

Юлда узган вакыт—заяга узган вакыт. Ныклабрак уйлап карасаң, ул тормыш агымының тукталып торуына тин. Юлдагы кеше әле үткәннән аерылып өлгермәгән, максатына—барасы жиренә исә әле барып житмәгән. Ул—юлда, димәк, ике аралыкта. Ә инде кая барганын белмәгән кеше өчен юл газабыннан да алыктыргычрак нәрсә юк.

Үзен алда ни көткәнән юньләп белмәгән Сирин, табигый ки, үткәннәр белән яши иде. Гәүдәсе, тәне поезд вагонында, жаны күнеле—Казанда, Асия янында.

Күз алдына Асия белән бергә үткәргән сонгы төн килде. Бер-берсе белән аңлашкан, вәгдәләр бирешкән, искә төшергән саен буыннарын рәхәт талгынлык бирә торган тансык хатирә иде ул. Ә алда очсыз-кырыйсыз өч ел! Өч кенә ай түгел! Асия аны көтәрме? Сирин кайтканда инде ул бишенче курста булып. Бишенче курс һәм янадан икенче курска кайтып кергән солдат егет...

Өлкән курс студентлары белән аралашканда ул белеп, ишетеп өлгергән иде инде. Кызлар, гадәттә, иң соң дигәндә дә дүртенче, бишенче курстан да калмыйлар, ди, кайсы кая князүгә чыгып бетәләр, ди. Тарих-филология факультеты ул әле бөтен университетка гына түгел, техник вузларда укучыларга да менә дигән кәләш базары, ди. Бөтен Казан институтларында укучы егетләр өлкән курсларга житәрәк университетның тарих-филология

факультетына, пединститука чаба башлый икән. Монысы шәп түгел инде. Тик Асия теләсә кемгә кияүгә чыкмас, ул вәгдәле кыз, ул сүзендә торыр. Белә бит Сирин, күрә бит. Асия бары тик аны гына көтәчәк. Көтәчәк!..

Миен икенче бер шик-шөбһә дә яндырып үтте. Ә көтмәсә? Казанда тасма телле, теләсә кайсы кызның башын әйләндерерлек шома егетләр беткәнмени?! Әнә бит, Дамир ничек өтәләнеп йөри. Ул исенә төшүгә Сириннән бөтен тәне эсселе-суыклы булып китте. Йөрәген үкенеч хисе кысып алды. Теге вакытта юкка аны тел белән жайлап маташканмын! Йодрык төмен татып караган булса, бәлки Асия янында чуалырга базмас иде. Ирексездән куллары йодрыкка төйнәлде. Әмма... Әмма барысы да бик еракта калган шул инде. Ничек тә түзәргә, бирешмәскә кирәк!

Сагыну, югалту, юксыну хисеннән арыну өчен Казан күренешләрен, Асия белән бергә булган татлы мизгелләргә ничек кенә күз алдыннан куарга тырышмасын, алар аның ихтыярына буйсынмый, хәтерендә бер-бер артлы яңаралар, ымсындыралар, чакыралар, уйландыралар иде. Ләкин анлаешсыз шөбһә, шом тудырып шул татлы хатирәләргә, нишләптер, Дамирның үз-үзеннән канәгать чырае килә дә керә, килә дә керә иде. Һәм ин гажәбе шунда, Дамир үз-үзеннән канәгать, тук чырайлы, ыспай булып гәүдәләнә. Аның конгырт-кара күзләреннән өстенлек, мин-минлек бөркелгәндәй тоела. “Мона кәдәр аның күзләренә игътибар иткәнем юк иде бит. Каян килеп керә бу?” дип аптырады Сирин. Һәм сискәнеп китте. Юк, Дамир ул уйлаганча беркатлы да, куркак та түгел. Ә үз дигәнәнә ирешү өчен теләсә нинди ашәкелеккә, мәкергә бара торган зат. Шулайдыр! Шулайдыр!..

Күз алдында тагын Дамирның мыскыллы күз карашы яңарды. Бу юлы инде ул күзләрдә соңгы очрашудагы кебек мескенлек, ялвару юк иде. Ничек элек игътибар ителмәде икән?! Ул бит нәрсәдер аңлатырга, татулашырга, ризалашырга маташа иде түгелме сон? Мәхәббәттән, бәхеттән исергән Сирин ул вакытта аның сүзләренә әлләни әһәмият бирмәгән иде. Ә хәзер әнә шул күренеш бөтен тулылыгы белән хәтерендә яңарды. Әйе, әйе, алар арасында сәеррәк бер сөйләшү булып алган иде бит. Ул әле хәзер дә Сирин өчен чышмәлгән табышмак.

Көннәрнен берендә университет каршындагы Лобачевский бакчасын-да очраштылар алар.

—Сирый, тукта әле, синен белән аңлашасы бар иде,—дип туктатты аны Дамир.

Икесе ике факультетта укыганлыктан аның белән гомумән дә сирәк күрешә торган Сирин аптырап калды. Ин беренче булып, исемен бозганга ачуы килде, ләкин сиздермәскә тырышты:

—Мин Сирый түгел, Сирин,—диде ул тыныч кына.—Ата-анам кушкан исеменне бозмавынны сорар идем.

Башка вакыт булса бер сүзгә ике белән җавап кайтара торган Дамирны алыштырып куйганнар диярсен, ул дустанә елмаеп шунда ук ризалашты:

—Ярый, гафу... Мин Казан малайларынчарак жибәрдем бугай. Тагын бер тапкыр гафу,—диде ул ничектер унайсызланганрак кыяфәттә.

—Тыңлыйм,—диде Сирин тыныч күренергә тырышып.

Гәрчә аның үзенә көндәш бу егет янында басып торасы да, сөйләшсә дә килми иде.

—Бәлки, берәр жиргә кереп утырырбыз...

—Сөйләшсәк, шушында сөйләшәбез,—дип кырт кисте Сирин.

—Яхшы. Алайсаң, менә нәрсә...—дип кискен бер карарга килде Дамир һәм һәр сүзен кистереп сөйли башлады.—Әлегә соң түгел. Беләм, син дә Асияны ошатасын, мин дә аны ы-ы... яратам. Вот шул. Бер тәкъдимем бар... Әгәр аның белән бүтән очрашмасаң... очрашмаска сүз бирсән, мин синен өчен бер изгелек эшли алам. Анла, ул бер вак-төяк изгелек түгел, ә тормышында бик мөһим бер эш буласы. Андыйсыңмы? Бик мөһим...

Сирин хэтта аптырап калды, ләкин сорамайча да булдыра алмады:

—Нинди изгелек инде ул?

—Анысы сер булып калсын, әмма үкенмәячәксен... Син башта ризалыгыңны бир. Җәм әйтмешли, башта— товар, аннары соң—акча...

—Карале, Дамир, мин мәхәббәт белән сату итә торган затлардан түгел. Һәм аны сатып алырга теләүчеләр белән дә сөйләшәргә теләим. Анлашылдымы?

—Монда беркем дә синнән мәхәббәт сатып алырга җыенмый,—диде телләрән кысып Дамир.—Анысын аның бары тик Асия гына хәл итә ала...

—Безнең инде хәл ителгән, Дамир. Давай, килешик, безне дә, үзенне дә йончытма. Борчыма Асияны... Егетләрчә әйтәм...

—Их,—диде Дамир йодрыгын йодрыкка сугып.—Аңламадың син мине... Мин бит башкача да эшли ала идем. Монда минем паханнар житәрлек. Тимәдем, тигертмәдем... Асия хакына гына... Ярый, синенчә булсын! Әмма әле син үкенәчәксен, нык үкенәчәксен. Белеп тор!

Сөйләшү шуның белән тәмамланган иде. Дамирның ни әйтергә, ана нинди изгелек эшләргә теләгәнлеге шулай сер килеш калды. Хәер, Сириннең мана әлләни исе дә китмәде. Беткәнмени шәһәр малайларындагы этлек! Ул аны эшләргә теләгән булса күптән эшләгән булыр иде инде...

Егет башын айкаган хатирәләрдән янадан бүгенге халәтенә—армия хезмәтенә әйләнеп кайтты. Хезмәт тә, авырлыктар да куркытмый аны. Бер ул гына түгел. Хезмәт тә итәрләр, әйләнеп тә кайтырлар. Өч елы өч көн кебек кенә тоелган бәхетле чор булмаса да, миһнәте-газабы, авырлык-кыенлыктары белән өч ел барыбер узар да китәр. Яна язлар туар. Кем белә, армия хезмәте, бәлки әле, физик яктан чыныгу, рухи житлегү елларына әверелер. Егетнең дигән егет кешегә анысы да мөһим, анысы да кирәк ич. Әнә бит, хәрби комиссариатта да, озатканда да кат-кат шул хакта сөйләделәр. Совет армиясендә хезмәт итү совет кешесенен мактаулы бурычы гына түгел, ә горурлыгы да икән әле.

Ләкин Сиринне бер нәрсә борчый, аның сәбәпләрән аңларга тырышып баш вата, тик сорауларына җавап таба алмый. Ул да булса, азмы-күпме дәрәжә алган, инсәләренә алтын йолдызлы погон таккан кемсәләреннән тәкәбберлеге, солдатка каралучы егетләрне үзләреннән түбән санаулары, тавышны бөөрдән чыгарып, өстән карап сөйләшүләре иде. Әйтерсен, дөнья тоткасы аларда. Хәрби комиссариат башлыгы полковник та, пеләш башлы капитан да, аларны алырга килгән офицерлар да бер-берсеннән аерылмыйлар, гүяки аларны бер күәс чиләгендәге камырдан әвәләгәннәр, уй-фикерләрен бер кысага салып калыплаганнар иде. Күз алдында тагын күн кәнәфидә ләҗбәеп утырган полковник пәйда булды, сары төк баскан кыска юан бармаклы кулы белән Сириннең муенына үрелде. Бугазыннан гырылдаган тавыш чыкты:

—Һа! Мәскәүдә хезмәт итмәкче иденме? Тот капчыгыңны... Синдәй тискәреләргә урманда хезмәт итү дә мәртәбә. Өч ел буге сөйгәнненнән генә түгел, сөйрәлчек кызлар йөзен бер күрүргә дә тилмерерсен әле...

Уй белән чынбарлык, хыял белән хатирәләр арасында бәргәләнгән Сирин төшләнә-төшләнә йоклап киткәнән сизми дә калган иде.

Имеш, ул Зәй буендагы әрәмәлектә учак ягып утыра. Корыган тал ботаклары учакта чертләп-чертләп яна, очкыннары йолдыз булып күккә чәчри. Тиздән күмер төшәсе. Аннан соң кәлгә бәрәне күмеп куясын да, кайнар бәрәңгене учында әвәли-әвәли ашыы башлайсын. И рәхәт соң шуны көтеп утырулар! Житмәсә, төнгелеккә җәенгә дип, бакакий саплап кармак салганнар, имеш. Урталай бөкләп салсан да каз оясына сыймаслык олы җәен жимне кабып йоткан да судан башын чыгарып, мыек чылгыйларың селкетеп тора, аны үртәп юрган астыннан чыккандай тавыш белән ишетелер-ишетелмәс пышылдый, имеш:

—Тор, егет, тор! Вакыт житте. Әйдә, көч сынашыйк. Мин ярга чыгыйммы әллә син суга керәсенме? Көтәм...

Менә кинәт жәен судан сикереп чыкты да селтәнеп юеш койрыгы белән Сириннең янагына сылады.

—Тор! Ну, йоклуйсың да икән, брат!

Сирин учы белән янагын уа-уа күзләрен ачты һәм өстенә иелгән Комаровны күрәп сискәнәп китте. Ярым карангы вагонда юлдашлары ыгы-зыгы килә иде.

—Ни булды? Ник уятасың инде, төшемдә шундый шәп жәен тотып ята идем,—дип мыгырданды ул ачусыз гына.

—Тотарсын, тотарсын. Бу хәтлә йокласаң, балык кына түгел, су кызларын да тотып ятарсын әле,—диде юлдашы. Ни гажәп, Комаров жәен тавышы белән сөйләнә иде.—Жилтерәтәм-жилтерәтәм, селкенеп тә карамыйсын. Жинелчә генә янагына менеп төшәргә туры килде... Тор, шәкерт, життек Казанга! Тор, әйдә... Килеп життек.

—Төн бит әле... Төнлә нинди килеп житү?! Кайда без?..

—Аларын инде алла белә. Әнә, офицерлардан сорарсын. Алар безгә хәзер алла да, мулла да... Әйтсәләр, бәлки, белерсен дә...—дип көлдә Комаров. Һәм кинәт үзенә хас бер кәләйлек белән теш арасыннан чертләтеп төкерде дә ачу белән әйтеп куйды.—Әллә нинди уркалар диярсен, билләһи. Төнлә алып китәләр, төнлә бушаталар. Безне яшерәләрме, бездән нәрсәдер яшерәләрме? Анламассын...

Баш астыннан капчыгын алып, Сирингә идәнгә сикерүдән һәм аны көтеп торган Комаровка иярүдән башка чара калмаган иде инде.

—Тыфү, юньләп йокларга да ирек бирмиләр,—дип мыгырдана-мыгырдана ул да төн карангылыгына таба атлады.

Төн уртасы иде булса кирәк. Күктә ник бер йолдыз әсәре күренсен! Тыңчу, жылы вагоннан яна гына чыккан, йокыдан айнып та житмәгән егетләрнең төннәрен чымырдатып көзгә пыскак яңгыр сибәли. Әле аннан, әле моннан төн пәрдәсен машина фараларынан төшкән ут кайчысы кискәләп ала да, барысы да күзгә төртсән күренмәслек тыгыз карангылыкка чума. Поезд туктаган жирнең шәһәрме әллә шүрәле каргаган берәр авылмы, зур станцияме яисә кечкенә разъездмы икән—берсен дә аңларлык түгел иде.

Аны-моны анышканчы, күзләре карангылыкка ияләшкәнче егетләрне колоннага тезеп ниндидер таш бина янына китереп тә бастырдылар. Аның биек моржасыннан ургылган кара төтенгә күрсәтеп, Комаров тагын телгә килде:

—Безне йә крематорийга, йә мунчага алып килделәр. Сизәсезме, егетләр...

Әмма йокыдан һәм көтелмәгән тезелүдән аптырап калган яшьләрдән аңа җавап бирүче табылмады.

Комаров исә һаман тел чарлады:

—Шунысын гына аңламыйм. Әгәр дә бу крематорий икән, монда нәкъ менә төнлә алып килергә тиешләр. Моңысы мантыйкка сыя. Ә мунчага ник төн уртасында алып киләләр икән. Моңысын һич кенә дә башыма сыйдыра алмыйм.

—Синен телендә өзеп алып крематорийда яндырасы бар, анысы хак,—диде янәшәдә генә барысын да ишетеп торган сержант.—Артык күп такылдыйсын...

—Безгә сөйләшәргә дә ярамыймы әллә?—дип куйды Комаров ачусыз гына.

—Сафта ярамый. Хәрби ант кабул иткәч, болай лыгырмый алмассыз әле...

Ниндидер зур сарайга охшаган бина, чыннан да, мунча булып чыкты. Гражданкадан килгән киём-салым, артык-портык белән шунда хушлаштылар. Өч-дүрт жирдә машинка шыкылдады. Егетләрнең горурлыгы, мактанычы булган чәч бөртекләре дә бер почмакта өелеп калды. Барысына бер иштән аң күлмәк-ыштан, чалбар-гимнастерка өлештеләр.

Мунча янындагы мәйданга прожектор утлары яктысына чыгып баскач,

егетләр бер-берсен танымады. Алар барысы да бер төслә, барысы да сон өлгөргән көзгә этәчләрдәй шыксыз, йолкыш кыяфәткә кергән иде. Сержантларның тәннәренә сыланып, һәр мускул бөгелешен кабатлап, килешеп торган хәрби форма аларның гәүдәсенә ятмый иде әле. Күрәсен, моның өчен дә вакыт, үзенне чын гаскәри итеп тою кирәктер шул.

Егетләр мунча кергән, туган жир, туган өй исе килеп торган сонгы киём-салымнары белән хушлашкан жирнең нинди шәһәр икәнән дә белмичә калдылар. Сорауларына жавап бирмәделәр, ә кайда да булса күрсәткеч такта дигәнәннән исә эзә дә юк иде. “Бу нинди конспирация икән сон? Кайда алып баралар безне?” Миендә бәргәләнгән сорауларын Ильяс белән уртаклашырга да өлгөрмәде, каяндыр өсләренә киң плащ бөркәнгән бер төркөм офицерлар килеп чыкты. Тагын команда янгырады:

—Минем команданы тынлагыз! Тезелергә!

Плащ астыннан нинди хәрби дәрәжәдә икәнән аңлап булмаган берсе, күрәсен, өлкән командир, кулындагы папкасын ачты. Янындагы икенче берсе кесә фонарен кабызып жибәрде. Плащ өстендә таныш фамилияләре янгырады:

—Абдуллин.

—Андреев.

—Гыйльмуллин...

Исемлек буенча Казан хәтлә Казаннан бергә килгән, поездда танышып, дуслашып өлгөргән, билгесезлектән гажиз егетләргә тагын аерырга, бүлгәләргә тотындылар.

—Бергә эләксәк кенә ярар иде,—дип пышылдады Комаров.

Билгесезлектән, үзләрен алда ни-нәрсә көткәнән белмәүдән Сириң дә төмам пошаманга төшкән иде инде. Аның да бит шушы Ильястан башка бүтән таныш-белешә, бергә үскән яисә бергә укуган дус-ише юк иде.

—Бергә туры килмәсәк... бәлки, барып сорарбыз. Бәлки, рөхсәт итәрләр,—диде ул кыюсыз гына.

—Ышанасын икән, алайга калса булмый инде ул. Үзең әйтмешли, боларның бит барысы да алдан язып куелган, билгеләнгән. Болар бит кемнәндер әмерен үтәүчеләр генә.

Әллә теләкләре кабул булды, әллә бәхетләре басты. Егерме-утызлап бүлгәләнгән Казан егетләренен бер төркөмә исемлегендә аларның фамилияләре янәшә янгырады. Хәрби хезмәткә алынганнан бирле беренче тапкыр язмыш елмаюы иде бу.

—У-у-уф!—диде Комаров.—Әле һаман да колагыма ышанмыйм. У-ура! Тели белсәң—теләк, тели белмәсәң—имгәк, ди минем әбекәй. Теләгез без кабул булды бит әй!

Сөенечләре эчләренә генә сыймаган, салкыннан күтәргән йөзләренә елмаю булып балкып чыккан ике “йолкыш” бер-берсенен жылкәсенә суккалады.

Күп тә үтмәде, команда тавышы янгырады:

—Машиналарга!

Төркөм-төркөм итеп аеру төгәлләнгәч, салкыннан бөрешкән егетләргә ашыктыра-ашыктыра машиналарга төяделәр. Берәздән моторлар кабынды һәм өсте бөркәүлә авыр машиналар сикәлтәлә тайгак юлда чайкала-чайкала төрлесе төрле тарафка урман ешлыгына кереп югалды.

Язмышларына буйсынырга мәжбүр, һәркайсы “Инде тагы кая барып эләгәбез икән?” дигән уйга чумган егетләргә машинаның һәр салулавы, һәр сикәлтә солдат хезмәтенен авырлыгын искәртә, алда әле миһнәтле көннәр булачагынан хәбәр бирә кебек тоела иде. Әмма бу халәт озак дәвам итмәде. Көтмәгәндә машиналар өстал өсте шикелле тигез, шома бетон юлга килеп чыктылар, төгәрмәчләр житезрәк әйләнә башлады, күнелләрдә дә шундый ук ачыклык, яктылык хасил булды. Шүрәле каргаган жиргә мондый юллар илти! Димәк, хыяллар чынга аша. Кысан кузовта иптәшләренен тән жылысы белән жылынган, йокысыннан айнып өлгөргән

Сирин сиздермичә генә кулларын угалады.

—Болай булгач, яшибез... Яшибез!

И яшь күнелнен самими уй-хыяллары, яшерен өметләре! Йөзьяшәр нарат урманының шомлы карангылыгын кисеп алга ыргылучы машина эскәмияләренә чүмәшкән егетләренң барысы да үзен ниндидер зур, матур бер шәһәрдә хезмәт итәр, яна дуслар табар, чыныгыр, илләр-жирләр гизеп, дөнья күреп, чын ир-егет булып туган ягына кайтыр дип өметләнә иде. Киноларда күреп, китапларда укып өйрәнгән хәрби хезмәт романтикасы, күрәсен, шулай башлана торгандыр инде ул. Вагон кысанлыгыннан, тайгак юлдагы сикәлтәләрдән соң килеп чыккан көзгә кебек шома бетон юл әнә шул өметләренң чынга аша башлавын гәүдәләндерә, яшь күнелләрдә өмет булып бөреләнә иде.

IX

Кызыл армия частларының шәһәрдән илле-алтмыш чакрымдагы фронт сызыгын узып, японнарның хәрби ныгытмаларын изеп алга ыргылулары турындагы хәбәр курку һәм яман сизенү белән яшәгән тыныч халыктан да сер булып калмады. Туп тавышлары инде хәтта көндезен дә ишетелеп тора. Тәрәзә пыялалары зенли. Алар белән бергә кешеләрен күнелләренә дә шом, билгесезлек шомы инә. Чолганышта калу куркынычы астындагы япон командованиеесе герман фронтларында чыныккан, танклар бәрелешенә дә, кул сугышының да ни-нәрсә икәнән яхшы белгән, дошманга аяусыз кызыл армияне туктатып булмагачагын яхшы анлаган иде инде. Шулай ук, алар большевиклардан рәхим-шәфкать көтеп булмасын да бик яхшы беләләр. Шәһәрдә ашыгыч эвакуация башланды. Тимер ташкын булып шәһәргә ыргылган кызыллардан качып барсалар да, билгеле бер дәрәжәдә дисциплинага буйсынган японнарга ак офицерлардан һәм аларның гаиләләреннән, элеккеге акгвардиячеләрдән торган, монда әле егерменче елларда ук килеп урнашкан урыс эмигрантларының тәртипсез дулкыны кушылды. Урамнарга, иске шәһәрнен тар тыкрыкларына машиналар, жигүле атлар, велосипедлар, рикшалар, барлы-юклы мөлкәтен биштәрле капчыкларга тейнәгән жәяүлеләр бөялде. Саргылт дулкынлы Итунхә елгасының өстен вак суднолар, катерлар, көймәләр каплап алды. Кычкырыш, талаш, әрләш, елаш көне буге даматт.

Һәм, ниһаять, Чәнчүн каласында тынлык урнашты. Ләкин ул ниндидер вәхшәт, гарасат алдыннан була торган дәмшәтле тынлык иде.

...Оркыя ханым тәрәзә пәрдәсен күтәрәп урамга күз салды. Урамда бер жан әсәре юк. Иясез калган этләр исәнәп йөри дә, ара-тирә исеп куйган жил иртә коела башлаган сары яфракларны, ертык гәзит кисәкләрен, качып китүчеләрдән төшеп калган чүпрәк-чапракны, чүп-чарны куып йөртә.

Өйдә дә, шәһәрдәге шикелле, авыр тынлык. Башка вакытта уйнап туймаган балалар бу тынлыкның ниндидер күнелсезлек икәнән тоемлылар булса кирәк, бер почмакка сәңгәннәр дә тынып калганнар. Бары тик Әмиржан гына авыр адымнар белән ишекке-түрле йөри. Әле мангаен тотып уйга кала, әле өстәл янына килеп кәгазьләрен актара башлый. Аларны берәм-берәм күздән кичерә дә, үзенчә шик тудырырдай дип уйлаганнарын янып торган мич авызына ыргыта. Кәгазь өеме күзгә күренеп кими.

Аның һәр хәрәкәтен күзәтеп торган Оркыя ханым исә күнелендә инде ничә көннәр айкалган уйларыннан арына алмый: “Ялгыштык, шәһәрдә калып ялгыштык. Большевиклар япон түгел. Әгәр Әмиржанның кем икәнән белә калсалар...” Хәер, белә калсалар ни буласын ул уйларга да, күз алдына китерергә дә теләми. Рәсәйдәге вәхшилекләр әле дә күз алдында. Ни өчен, диген? Бары тик укымышлы, хәллә кеше яисә дини-

рухани булганын өчен генә дә мангаена пуля алу яисә дар агачында тирбәлу Рәсәйдә ин гади, ин гадәти күренеш иде бит. Түзмәде, уйлары теленә чыкты:

—Сина әйтәм, ялгыштыкмы әллә?—диде ул авыр сулап.—Китәсе калган безгә японнар белән. Белмим... Мин, нишләптер, кызыллардан, большевиклардан, урыс солдатларыннан шикләнәм. Без бит алар өчен дошман, кан дошманы... Әнә, хәтта урыс булып, бер гаепсез урыс эмигрантлары да калмады. Калса шул инде бер аяклары белән кабер якасында торучы, таяксыз адым да атламаслык карт-коры ғына... Өч бала белән нишләребез. Берсеннән-берсе кечкенә бит әле алар. Сина бер-бер хәл булса, мин синнән башка ничек көн күрәчәгебезне күз алдына да китерә алмыйм...

Әмиржан кулындагы сонгы бәйләм кәгазьне мичкә ыргытты да кисәү агачы белән аларны таратып, ялкынны үрләтеп жибәргәч, Оркыя янына килеп басты, кулын хатынынын жилкәсенә куеп, күзенә карады. Ышандырырлык итеп әйтергә тырышты:

—Курыкма, Оркыя! Курыкма! Без дә гаепле түгел ич, кәбәм! Совет властена каршы нинди дә булса яманлык эшләгәнебез юк, корткычлык белән шөгылләнмәдек... Намусыбыз чиста. Без бит Рәсәйдән бала чакта ук чыгып киткән буын. Безне нишләтсеннәр?! Килеп йөз кат тикшерсәләр дә, гаепләрлек нәрсә таба алмаслар,—диде ул аны тынычландырырга теләп.

Әмма үзе дә бу сүзләренә ышанып бетми иде. Ничарадан бичара, дигәндәй, ни хәл итмәк кирәк. Берсеннән-берсе кечкенә өч нарасый белән японнарга тагылып чыгып китеп булмый шул. Чигенгән гаскәрдә ни булмас! Алар бит ялга китми, ут эченә китеп бара, сугыш кырына. Ин дәресе—тыныч кына шәһәрдә яшәп калу! Бер алар ғына түгел, әнә Фәхетдин Гыйльман гаиләсе дә Чөнчүндә калды. Башкалар да житәрлек. Яшик әле, аннан соң күз күрер... Аннан соң күз күрер... Ләкин боларны хатынына әйтмәде.

—Алайса нишләп ул кәгазьләрне яндырасын, большевиклар шикләнәрлек булмагач,—диде хатыны ялварулы караш белән.—Беләм ич, безне ватанда милләтчеләр дип атыйлар, дошман саныйлар...

—Анысы шулай,—диде тыныч кына Әмиржан.—Әмма үз халкын өчен тырышу, аны агартырга, мәдәниятле, башкалар белән тигез хокуклы итәргә омтылу—жинаять түгел. Жинаять була да алмый. Син борчылма. Минем белән андый-мондый хәл килеп чыкса, үзең беләсен, әти белән әни бар, сөңлем бар. Алар монда ич. Алар сине ярдәмнәреннән ташламас. Ничә ел бергә, бер түбә астында яшәдек. Әти белән әни сине үз кызларыдай якын күрәләр, яраталар. Ләкин мин барысының да әйбәт булачагына ышанам. Сугыш бетсен, берәз тынычланык та, дөнья берәз үз урынына утыргач, бәлки... кан-кардәшләребез янына, Төркиягә күчеп китү ягын карарбыз. Дөньяда бердәнбер ирекле, азат, мөстәкыйль төрки дәүләте бар. Ул да булса—Төркия. Анда безне ташламаслар...

—Шулай да мин куркам, Әмиржан! Куркам,—дип кабатлады Оркыя иренә сыенып.—Яна жирдә яна тормыш башлау жинел түгел, ай-һай жинел түгел ул. Моңысын бик яхшы беләбез бит...

—Язмышыбыз шундыйдыр инде,—диде Әмиржан авыр сулап һәм хатынын кочагына алды. Оркыяның тәне бизгәк тоткандагы шикелле калтырана иде.—Йә инде, йә... Син бит батыр кыз. Бергәләп күпме юллар уздык, күпме газап чиктек. Түздәк бит.—Күзләренә туп-туры карап, тавышына ышаныч, өмет салырга, тыныч күренергә тырышып әйтте.—Ни язганын беркем дә белми. Кабатлап әйтәм, миңа андый-мондый хәл булса, яисә кызыллар кулына төшсәм, Төркиягә барып урнашу ягын карагыз. Ни генә булса да, юлларыбыз озакка аерылса да мин сезне Төркиядән эзләрмен. Монда, кызыллар кулына төшкән шәһәрдә калып булмас. Анысы хак...

Чөнчүннен үзәк урамындагы ике катлы таш йортның беренче катында тагын ямансу тынлык урнашты. Икенче катта исә инде күптәннән жилләр

уйный. Йорт хужасы—егерменче елларда ук монда килеп урнашкан, аракы белән сату итүдән бәп киткән урыс сәүдәгәре әле Германиянен жинелү хәбәре ишетелгәч үк малын, гайләсен төяп Япониягә ычкынган иде.

* * *

Буш урамнарда аяк тавышлары. Күн итек дагалары урам ташларына бәрелеп чыкылдый. “Чыкы, чыкы, чыкы...” Аларга кыска-кыска команда авазлары кушыла.

—Бер, ике, өч! Бегом, бегом, бегом!

Ирек сөюче кытай халкын япон самурайлары коллыгыннан азат итәргә килгән кызыл солдатлар шәһәрнен үзәк мәйданыннан төрле якларга сузылган урамнарда агыла.

Урамнарда, тыкрыкларда команда тавышлары:

—Бегом! Бегом! Бегом! Артта калмаска! Тизрәк, тизрәк!

Ләкин НКВДнын Япония курчагы Маньчжоу-Го башкаласы Чәнчүнгә десант булып төшкән махсус подразделениесен самурайлар да, кытай сатлык жаннары да кызыксындырмый. Алар алдында тагын да катлаулырак, жаваплырак бурыч. Совет властеның кан дошманнары—татар милләтчеләрен, аларның азау ярган атаманның тизрәк кулга төшерергә! Азатлык сөюче Кытай жирендә милләтчелекнен эзе дә булырга тиеш түгел!

—Бегом! Бегом! Бегом!

Ниһаять, үзәк урамнан борылып ике-өч тар тыкрыкны үтүгә тагын кин мәйданга килеп чыктылар. Мәйданның каршы ягында бөтен урамны индәгән, биек койма белән әйләндереп алынган зур ихата тора. Койма өстеннән икешәр-өчәр катлы йортлар күренә, түрдәрәк алтын йөгертелгән аен күккә чөйгән мәчет манарасы. Солдатларга таратылган карта-схемада күрсәтелгәнчә, татар колониясе шушы булырга тиеш.

—Автоматларны әзерләргә! Беренче, икенче взвод—колониягә, өченче взвод—колонияне чолгап алырга!

Озак чабуданмы, ашыгуданмы сулуы капкан майор Гыймаев бер генә мизгелгә тукталып тын алды да тагын яна команда бирде:

—Коймадан сикереп чыгучы булса, теләсә кемгә—пуля!

Хафиз белән мишәр егете бергә, беренче взводка туры килгәннәр иде. Аларның взводы колониянен капкасын каерып ачып ташлады. Һәм сугыш елларында байтак нәрсәгә немелдәрдән өйрәнгән солдатлар, автоматларын нәкъ алар кебек үк корсакларына терәп, эчкә ыргылдылар. Ләкин... Чәнчүн урамнарын таптап арыган солдатларны каршы алучы да, кул күтәрәп чыгучы да булмады. Колониядә бушлык иде.

—Ах! Өлгөрмәдек! Ич югы биш-алты сәгатькә алдарак килгән булсак та, эләктәрә идек, сволочларны!—НКВД солдатларынан берсе каты итеп аты-юлы белән сүгенеп алды, ачуыннан буылып, тешләрен шыгырдата-шыгырдата йодрыгы белән капка тактасын төйде.—Ну, сволочлар!.. Эләксәгез, күрсәтә идем мин сезгә...

Хафизның хәтта ничә тапкыр үлемгә йөзгә-йөз килеп тә мондый мәгънәсез ачуны, үчлекне күргәне юк иде. “Нигә бу хәтле кылана, фашистлар түгел лә монда”,—дип уйлап куйды ул. Котырылган солдатны читләтеп үтте дә ихатадагы йортларны карап йөри башлады. Әйе! Шактый әйбәт оя корган булганнар икән. Ике катлы йортларда ятакханә, өч катлысы мәктәп-мәдрәсә ахрысы. Пәхтә итеп жыелган караватлар, юыну бүлмәләре, класс парталары, стенадагы кара такталар шул хакта сөйли иде. Иң гажәпләндергәне шул—һәркайда китаплар, дәфтәрләр, гәжит-журналлар аунап ята. Ләкин аларның берсе дә хәзергечә, ягъни урысча да, яналифчә дә түгел, ә кайчандыр, бик еракта калган балачагында Хафиз өйрәнгән, шунадырмы бигрәкләр дә якын тоелган гарәп хәрефләрендә иде. Туган илдә мондый китап саклаган өчен генә дә башын

Себер китәсе иде бит. “Һо!—дип гажәпләнде ул икенче бер бинага барып кәргәч.—Болар китапны, гәжит-журналны үзләре чыгарып яткан түгелме сон?” Залның уртасында китап басу машиналары, аның янында метранпаж өстәлләре, тәрәзә буенда хәрәф жыю кассалары урнашкан иде. Күрәсен, эшчеләр бик ашыкканнар, кыйммәтле типография жиһазларын сүтеп алырга да, хәрәф кассаларын алып китәргә яисә юк итәргә дә өлгөрмәгәннәр. Менә хәзер кил дә, янадан китап бас, гәжит чыгара башла!

Хәер, бу бөтенлеккә ул гына гажәпләнмәгән икән. НКВД офицеры озак уйлап тормады. Аның командасы кырыс, боеручан иде:

—Машиналарны ватып ташларга, хәрәф кассаларын таратырга! Таракан эзе төшерелгән мондый хәрәфләр белән янадан йөз елдан да китап жырлык булмасын! Тамырын корытыгыз!—Һәм почмакта өелеп торган, әле күптән түгел генә басылган китап төргәкләрәнә күрсәтеп өстәмә әмер бирде.—Китапларны, берсен дә калдырмыйча, урамга чыгарып яндырырга!

Шуны гына көтеп торгандай, солдатлар автомат түтәләре белән басу, төгләү машиналарын төяргә, кассаларны аударып таптарга, кургашын хәрәфләрне кирза итекләренен тимер дагалы табаннары белән изәргә, сытарга керештеләр. Бер төркөм солдатлар китапларны ишегалдына ташый башлады. Бу төркөмнәренен берсенә дә кушылырга теләмәгән Хафиз мәгънәсез вәхшиләктән үртәлеп ишегалдына чыгып китәргә ашыкты. Анда гарәп хәрәфләрендәге татарча дәрәсләкләр, гәжит-журналлар, дәфтәрләр өеме өстендә ялкын уйнаклай башлаган иде инде. Боларны күрмәс, бу башбаштаклыкта катнашмас очен ул икенче бер йортка—үзе мәктәп дип фараз иткән йортка керәсе итте. Бусы, чыннан да, мәктәп икән. Ишеге каерып ачылган беренче бүлмәгә керде һәм... телсез кала язды. Бүлмә түрәндәге кара тактага акбур белән татар кавемәннән булган һәр кеше ятган белгән, ана сөте белән кәргән изге сүзләр язылган иде:

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнән теле!

Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.

Туган авылыннан меннәрчә чакрым ераклыкта мондый да якин, мондый да газиз сүзләренә очратырмын дип башына да китермәгән Хафизның күзләренә ирексездән яшь тулды. Монда туган авылның, туган жирнең бер кыйпылчыгы кебек иде. Шулай әсәрләнен озак торган булыр идеме, мишәр егетенен тавышы айнытып жибәрде.

—Мин сине баядан бирле эзлим, кайда югалдың син?—диде ул ачулангандай.—Майор жылырга кушты...

—Югалмадым, “тентү”дә катнаштым,—диде Хафиз үртәлеп.—Күрдәнме, хәрәф жыю машиналарыннан, китаплардан ничек “үч алалар?”

—Анысын күрдәм...

Ләкин аларга сөйләшәп бетерергә ирек бирмәделәр, артта автомат затворы шалтыраган тавыш ишетелде һәм шул ук мизгелдә кара такта өстендәге пыялалы рамга куелган портретларның берсе чәлпәрәмә килеп идәнгә коелды. Бүлмәгә сасы дары исе таралды.

—Шул кирәк сина, халык дошманына, кабахәт жан!—дип авыз ерды НКВД солдаты.

Идәндә, пыяла ватыклары арасында Гаяз Исхакийның пуля белән тишкәләнгән, аларга инде таныш рәсемнән зурайтылган нөсхәсе ята иде.

Егетләр шунда гына кара такта өстендә ике рәсем эленеп торганлыгын, аларның берсе Габдулла Тукай, икенчесе Гаяз Исхакий булганлыгын күреп алдылар.

Солдат исә авызын ерып тагын автоматын күтәрде, Тукайга төбәде. Беркем дә сүз әйтәргә өлгөрмәде, мишәр егете күз ачып йомганчы солдат янына сикерде һәм бала башы чаклы йодрыгы белән автомат көпшәсенә китереп сукты. Жиргә төбәлгән автоматтан шул секундта ату тавышы

янгырады. Таш идәннән рикошет ясаган пуля каршы яктагы тәрәзә пыялаларын коеп төшерде.

—Ну, твою мать...—дип урысчалап, аты-юлы белән сүгенде ап-ак булып агарынган мишәр егете.—Ул бит Тукай!.. Безнен Тукай!

Урыс солдатның сары керфекләре астыннан усал күзләре елтырады: —Если здесь висит, значит враг!—дип мыгырданды ул, иреннәре кыеш-мыеш килде, куллары калтырый иде.

—Булса сон!—дип ачу белән жиргә төкерде мишәр егете.—Әгәр сезнен Пушкин торган булса, ул да дошман булыр идеме?

Кинәт солдатны алыштырып куйдылармыни, аның йөзе үзгәрдә, калтырган иреннәрен жыеп, теш арасыннан кысып чыгарды:

—Пушкинга тимә, ул—безнен Пушкин!

Аның *безнең* сүзен аерып, аерым басым ясап әйткәнән Хафиз да, мишәр егете дә бик ачык тойдылар. Бу инде: “Болар сезнеке, димәк, дошман. Сөз үзегез дә дошман”,—дигәнне аңлатырга тиеш иде.

Мишәр егетенән куллары тагын йодрыкланганын күрөп, өстәп нидер әйтергә жыенган солдат ыргы сүздә тукталып калды.

Хафиз дустанга ярдәмгә ашыкты, автоматын тотып икенче яктан солдат каршына килеп басты һәм кистереп, эчендә ут кайнаса да тыныч булырга тырышып әйтте:

—Тукай ул безнен өчен сезнен Пушкин кебек,—диде.—Тукай да безнеке, Пушкин да безнеке...

—Ну ладно... Прости, не знал,—дип аклангандай мыгырданды урыс солдаты.

Егетләр кул селтәделәр дә майор Гыймаев янына ашыктылар. Майор көтәргә яратмый.

—Тизрәк, тизрәк!—дип ашыктырды майор.—Милләтчеләрнен өйләренә! Төркөмнәр билгеле, адресларыгыз бар... Берсен дә кулдан ычкындырмаса! Бегом! Бегом! Әле соң түгел...

Чәнчүн урамнарында янадан кирзә итекләр дөпелди башлады.

—Тизрәк! Тизрәк! Тизрәк!

* * *

Ишеккә жил кагылса да дерт итеп киткән Оркыя ханым баскан урынында катты да калды.

Ишек кынгыравы чынлап алды. Тагын чынлады. Ләкин ни Оркыя ханым, ни Әмиржан ишек ачарга ашыкмадылар. Юк, куркудан түгел, ә бу сонгы мизгелләрдә бер-берсенән күзләренә карашып, сүзсез генә, күз белән генә хушлашып өлгөрү өчен калдырылган ара иде бу.

—Онытма, ни булса да без Төркиядә очрашырбыз!—диде Әмиржан һәм ишеккә таба атлады.

Ул арада инде ишекне мылтык түтәсе белән төя дә башлаганнар иде.

—Кереgez, ачык ишекне ватмыйча да кереп була иде. Ишек бикле түгел,—диде Әмиржан татарчалатып. Алдында торган совет солдатларын күрөп аларның ник килгәннәрен ул бик яхшы аңлап өлгөргән иде инде. Шулай да мыскыллы елмаюын тыя алмады.—Тоткасына басарга гына кирәк иде...

Ана җавап бирүче булмады. Дагалы итекләр шак-шок килеп бүлмә уртасына атлады. Иннәренә ике йолдызлы погон такканы арадан берсенә әмер бирде:

—Переведи, что он тараторит?

Күнеленә ятмаган мондый эштә үз гомерендә беренче тапкыр катнашырга мәжбүр ителгән Хафиз йорт хужасының әйткәнән сүзгә-сүз төржемә итеп тормады, “Ул безне керергә чакыра”,—дию белән тикләнде.

Әмиржан урысчаны болардан ким белми иде, әмма ул юри татарчалап сөйләвен белде. Үзләрен монда да хужа итеп тотмасыннар әле. Һәм, үзе дә сизмәстән, гажәпләнөп куйды: кара син боларны, араларында татар

солдатлары да бар икөн! Алга таба да сүз Хафиз ярдәмендә барды.

Лейтенант тәмәкәдән саргайган имән бармагын пистолет көпшәсен төбөгәндәй Әмиржанның күкрәгенә юналтте.

—Син Әмиржан Акчуринмы?

—Әйе, мин булам...

—Жыен! Безнең белән китәрсен.—Һәм сүзләренен ничек тәэсир итүеннән канәгать калды бугай, аның әмерен көтеп торган солдатларга борылып сүз салды.—Нәрсә катып торасыз, өйне тентегез! Бер генә почмак та калмасын!

Солдатлар бүлмәләргә таралды. Безаздан аларның шкаф ишекләрен, сандык капкачларын каерып ачкан тавышлары ишетелде.

—Ни өчен? Минем ни гаебем бар?—Әмиржанның тавышы карлыгып китте.—Мин совет иленең дошманы түгел...

—Анда баргач барысын да тикшерербез! Гаебе юklarны без кулга алмыйбыз.

—Мин СССР гражданы түгел, минем белән чит ил кешесе буларак сөйләшүегезне сорар идем.

—Әле сөйләшеп торган буласыңмы, пычрак милләтче, давай, киен тизрәк! Юкса...

Лейтенант ачудан тешләрен кысып Әмиржанга кизәнде һәм шул ук мизгелдә ботында яндыргыч авырту сизеп алды.

Моңа хәтле почмакта посыл утырган бәләкәй Илдарның әтисенә ярдәмгә ташланганын беркем дә күрми калган иде. Аның ярсып кычкырганы барысын да айнытып жибәргәндәй булды.

—Әтигә тимәгез, тимәгез минем әтигә!

—Кит моннан, көчек!

Лейтенант урысчалап аты-юлы белән сүгенде дә, тешләрен ботына батырган малайны селтәп почмакка ыргытты.

Совет солдатының ыржайган йөзе, пычрак сүгенүе жиде яшьлек Илдарның хәтерендә мәңгегә уелып калды.

X

Сирин трамвайдан парк янында төшеп калды да каршыдагы кибеткә сугылды. Туган көнгә буш кул белән бармыйлар. Асияның группадашлары белән инде күптәннан танышып өлгәргән Сирин аларның бу кичәдә ни сөйләчәкләрен, өстәлгә ни-нәрсә куячакларын да бик яхшы белә. Хәер, студент кызларның фантазияләре чиксез. Алардан теләсә нинди шаярту, мәзәк көтәргә була. Асия белән бер бүлмәдә торучы кызның туган көне Сирин өчен дә бәйрәм иде, әлбәттә.

Бер шешә татлы шампанский алып сумкасына салгач, иркен сулап куйды. Кызлар аның нәкъ менә шушы төрен яраталар. Кибеттән чыккач, чәчәк сатучылар рәтеннән узды. Көз! Рәхәт. Чәчәкнен ниндиен жаның тели. Парк каршында сирәк-мирәк чәчәк алучыларны көтеп арып, талчыгып беткән карчыклар берсен-берсе уздырып кодаларга керештеләр. Маржа әбиләре сөйли белә.

—Әй, чибәр егет, кара әле, нинди матур розалар! Арзан гына бирәм, шалкан бәсәе! Ал, үкенмәссен, жанашын канәгать калыр.

—Ә бәлки гладиолуслар кирәктер. Мондыйны бер чәчәк кибетендә дә таба алмыйсың син. Эзләмә, егеткәем, сайланма. Булганда алып кал! Пион, пион сатам! Егеткәем, кил әле монда. Бу бит аксөякләр чәчәге!..

Чәчәкләрнең ниндиләре генә юк монда. Ак, кызыл розалар, кучкыл кызыл чалма чәчәкләр, гладиолуслар, канәфер чәчәкләр, талымсыз кашка-рыйлар... Сирин аларның хәтта байтагынын исемнәрен дә белеп бетерми иде.

Рәтне бер тапкыр карап үткәннән соң, ул гладиолус сатучы янына тукталды һәм киерелеп ачылган таж яфракларында чык тамчылары

жемелдэгэн ап-ак чэчэклэрнен нэфислегенэ сокланып байтак карап торды. Сатучы эби аларны эле яна гына бакчасыннан өзөп алган күрәсен, өстөвөнә сатар малынын бөһасен дә бик яхшы белә булып чыкты.

—Сайлый беләсен икән, улым,—диде ул канәгать елмаеп.—Бу чэчэкләрне кемгә бүлэк итсән дә оят түгел.

Әбинең сүзләрендә бер кәррә дә салпы якка салам кыстыргырга маташу сизелми иде. Сирин дә ана карап елмайды һәм кесәсенә тыгылды.

—Миңа нәкъ шундыйлар кирикәт тә инде анын.—Бераз уйланып, гадәттәгечә чигәсен кашып алгач, әбине гажәпләндереп өстәп куйды.—Миңа ике букет кирәк, әби, икене ясагыз!

Букетларның берсе бүлмәдәшенә булса, икенчесе Асияның үзенә. Жәй буге урманда бил бөккән, алсыз-ялсыз эшләү бәрәбәрәнә шактый мая туплаган Сирин үзен кавалер итеп тоя, шул хис анын горурыгын да кытыкый иде. Ул үзалдына көлемсерәп куйды һәм беләгендәге сәгатенә күз төшөргәч, ашыкмыйча гына Кызыл позиция урамына таба атлады.

Студент халкы юкны бар итә белә. Ике-өч өстәлне бергә кушып ясалган табынны бизәү өчен кызлар бик озак баш ватканнар, бөтен хыял-фантазияләрен эшкә жиккәннәр. Кефир шешәләрендә көзгә чэчәкләр. Чынаяк һәм алюмин тәлинкәләрдә жиде-сигез төрле салат. Аларны помидор белән кыярдан да, көбестә белән шалканнан да ясаганнар. Кызыл алмалар туралган, алар йолдызчык, түгәрәк ай, өчпочмак, шакмак һәм тагын әллә нинди башка сурәт алган. Өстәлнең иң уртасында көмеш альяпкычы шампан шәрабы. Кыскасы, табын хәтта иң таләпчән мыжык кешенә дә сокландырырлык күркәм иде. Үзенчә бай иде.

Сирин килеп керүгә үк аны кызлар сарып алды.

—Сирин! Нишләп сонладың? Инде без борчыла башлаган идек...

—Ой, нинди матур чэчәкләр! Сайлый да беләсен инде үзен...

Чэчәк дигәндә кызлар үлә инде ул. Качакка сыймаслык, күз явын алырдай ап-ак ике букет күтәреп кәргән Сирин, үзе дә сизмәстән, башка егетләреннән көнчелек кылына да кагылып узган иде. Ләкин моны беркем дә сиздермәде. Бары тик Дамир атлы егетнең генә ирен читендә мыскылы елмаюга охшап нәрсә күренеп алды, ләкин ул да бик тиз сүнде. Кызлар күрсә, аны гафу итмәсләр иде. Моңысы шиксез.

Шулай да, иң сөенгәнә-куанганы Асия булгандыр, мөгаен. Бүлмәдәш кызы, ахирәте Диләрәгә чэчәк тапшырганда да, үзенә дигән букетны алганда да Сирин аның чаткылы яшел күзләрендә сөенү генә түгел, үзе белән горурулануны тоемлады. Мондый хисне берничек тә яшереп калып булмый. Кыз, юри генә кылангандай, назланып Сириннен күкрәгенә сыенды, аяк очларына күтәрелеп иреннәрен аның битенә тигереп алды. Әмма бу чытлыклану да, группаш кызлары алдында кылану да түгел иде. “Рәхмәт!”—дип пышылдады ул Сирин генә ишетерлек итеп.

—Ай, көнләштерәсең бит, Асия. Сириненне безгә дә калдыр инде,—диде кызларның берсе уенын-чынын бергә кушып.—Мин дә үбеп карыйм әле, чиратка басыйммы?

—Ашыкмый тор әле,—дип бармак янады Диләрә һәм кочагын жәйгән атлы булып Сирингә якынлашты.—Бүгән аны чэчәк алган кешеләр генә үбә. Шулаймы? Хәзер минем чират...

—Ну, Диләрә! Әйтсән әйтәсен инде...

Рәхәтләнеп көлештеләр. Мондый мохит, мондый халәт бары тик бер-берсен яхшы белгән, шаяруны, шуклыкны күтәрә алучы кешеләр арасында гына була. Һәм бу чыннан да шулай иде. Жәйге каникулдан бер-берсен сагынып килгән яшьләргә ни эшләрәк шул килешеп тора иде.

Шунысы кызык, тарих бүлегендә, мехматтан аермалы буларак, күбесенчә кызлар укый. Барысы да диярлек мәктәпне алтын яисә көмеш медальгә тәмамлаган. Әмма, дәрәсән әйтергә кирәк, аларның берсе дә китап корты түгел, бүлмәгә бикләнеп көнә-төнә китап ятлап ятучылар бармак белән генә санарлык. Егетләре армиядән кайткан, яисә кайдадыр эшләп, стаж белән килгәннәр. Үзләреннән ике-өч яшыкә өлкәнрәк сабыр һәм тыйнак

егетлөрнө туп-туры мөктөптөн килгән яшьләр чын мәгънәсендә “картлар”га саный иде. Хәер, бу баштарак кына шулай булды. Сонга таба яшь аермасы да, тормыш тәҗрибәсе дә искә-санга алынмый башлады. Чөнки монда кешегә бирелә торган төп бая анын эрудициясеннән, белеменнән, кешеләргә мөнәсәбәтеннән чыгып билгеләнә иде.

Мехматта күпчелеге егетләр. Егерме-утыз кешелек төркөмнәр бөртөрлөкләре белән кайчагында хәтта хәрби взводны хәтерләтә башлый. Группа саен сибелгән биш-алты бөртек кыз ғына бу тәэсирне киметә алмый. “Физиклар һәм лириклар” дип аерып карау булса да, арада әдәбият, шигърият белән мавыккан хыялый затлар да житәрлек. Әмма алар хакында, “кагыйдә буларак” дип түгел, ә “кагыйдәдән чыгарма” дип әйтергә мөмкин иде.

Тарих бүлегендә укучылар исә механик-математиклардан шигърияткә, әдәбиятка, сәнгатькә омтылулары ягыннан аерылып торалар. Хәер, күбесе шәһәрнекеләр булганга, аларда тормышка аергак, реальрәк күз белән карау да сизелә иде. Әллә шуңлыктан, әллә монда Асия укуганылыктан, Сирин, шушы группаны якына күрә, күбрәк алар белән аралашырга омтыла.

Сирингә ишек төбендә озак таптанырга ирек бирмәделәр, Асия белән мәжлеснән сәбапчәсе—сары чәчле, зур зәңгәр күзле Диләрә арасына утыртып та куйдылар. Каян килгән гадәттер, хәер, шәһәр егетләре мондый нечкәлекләргә яхшы белә, мәжлес йоласын алар каттый үтәүне дә таләп итәләр, Сириннән кулына студентлар арасында ул елларда ин яхшы саналган 777 портвейны салынган кырлы стакан тоттырдылар. Таләпчән тавышлар янгырады:

—Штраф! Штраф!

Сириннән бер дә эчәсе, шәраб парлары белән кичәнә ямен томанга күмәсе килми иде. Әле мөдәрәмә тутырылган стаканга, әле янәшәсендәге кызларга карап, аптырагач, ярдәм эзләгәндәй Асияга төбәлдә. Кыз анын халәтен бик тиз анлап алды, шул ук минутта ярдәмгә ашыкты.

—Туктагыз әле, жәмәгать, туктагыз. Ничек инде аны Диләрәгә атап тост әйттерми генә котылдырмакчы булабыз. Әйтсен әле! Эшләп ашасын,— диде ул шаян елмаеп һәм сиздерми генә Сирингә күз кысып куйды.

Асияның сүзен группадашлары күтәрәп алды:

—Әйтсен, әйтсен...

—Әйе, осталыгын күрсәтсен әле!

Сирин ашыкмыйча ғына торып басты. Диләрәне котлады һәм муенындагы шнур галстукны төзәткәләп куйгач табын янына тезелешеп утырган кызларны, егетләргә берәм-берәм күздән кичерә-кичерә кемнәндер ишеткән тостны сөйли башлады:

—Борын заманда дингез буенда бер карт яшәгән, ди. Ашасын ашаган, яшәсен яшәгән. Инде үлгә генә калган, ди. Көннәргә берендә моның ишеген шакыйлар.

—Кем бар анда?—дип сорый карт.

—Мин—байлык, ач, керт мине. Гомереннән сонгы көннәргә булса да байлыкка үткәрерсен.

—Юк,—ди карт.—Мина инде байлык кирәк түгел. Ялгыз башыма ниәмә хажәт ул миңа?! Кертмим...

Байлык китеп бара. Икенче көнне тагын ишек шакыйлар.

—Кем бар анда?

—Керт мине, мин—синең мәхәббәтән,—дип пышылдый ишек артыннан назлы тавыш.

Карт әйтә:

—Юк,—ди.—Минем мәхәббәтем инде күптән үлдә. Мина янасы кирәкми. Мәхәббәт тә борылып китеп бара. Өченче көнне ишек янына тагын кемдер килеп баса, акрын ғына шакый бу.

—Кем бар анда, ни кирәк сина?—дип сорый карт.

—Мин—дуслык,—ди тавыш.—Ач, керт мине!

—Менә сине кертәм,—ди карт.—Дуслык һәркемгә, һәм һәрвакытта кирәк.

Карт ишекне ачып жибәрә. Дуслыкка ияреп өйгә байлык та, мәхәббәт тә керә.

Сирин сөйләп бетерде дә башта Асияга, аннары Диләрәгә карап алды. Кызлар икесе дә күзләрен зур ачып, яна гына күргәндәй сихерләнеп, Сирингә текәлгәннәр иде.

—Менә шул,—диде Сирин бүлмәдә урнашкан тынлыкны бүлеп.—Мин бу тостны дуслык өчен тәкдир итәм. Дуслык булса, бар нәрсәгә дә ирешербез, байлыгыбыз да, мәхәббәтебез дә булыр.

Анын әйтеп бетергәннен генә көтеп торганнар икән, мәжлестәшләр дәррәү аякка бастылар. Егетләр шаулашты:

—Ну, Сирин, әйтеп тә карадың!

—Жәй буге Кавказда тост жыеп йөргәнсен инде әллә...

—Егет икәнсең, дускай, әле мондый мәгънәле сүзгә ишеткән юк иде.

—Мондый теләк өчен эчми калу—гөнаһ!..

Шау-шу, ыгы-зыгы арасында Сирин мөддәрәмә тулы стаканын өстәлдәгә чәчәк вазалары арасына шудырды. Моңы күреп, күзәтеп утырган Асия яратулы караш ташлады һәм анын алдына сиздерми генә буш стаканны этеп куйды. “Хыянәт” беркемнең дә күзенә чалынмый калды. Икәү генә белгән уртак сердән Асия белән Сирин күз кысышып алдылар һәм рәхәтләнеп көлештеләр.

Тулай торакта, студентлар әйткәнчә, обшлагада, мәжлестәшләрнең шундый бер ноктасы була—күпмедер вакыт табын янында утырганнан соң өстәлләр, сиртмәле тимер караватлар бер читкә өелә. Радиоласы да, баяны да табыла. Мона беркем дә идарә итми, барысы да үзеннән-үзе килеп чыга. Күз ачып йомганчы үзләренә иш табып өлгергән егетләр-кызлар дөньяларын онытып биш башлай. Баштарак бүлмә эченә сыйган ташкын бүселеп коридорга чыга, анна башка бүлмәдәгеләр килеп кушыла. Биш катлы йортның һәр катында диярлек көненә ике-өч туган көн булмый калмый. Бигрәк тә шимбә, якшәмбе көннәрендә. Бүген дә шундый көннәрнең берсе иде.

Бөтенесе гадәттәгечә иде. Чират белән бүлмәдән бүлмәгә йөри-йөри кыршылып беткән иске “Рекорд” радиоласына кемдер патефон табасы куеп жибәрде, Олег Лундстремның джаз-оркестры бүлмәне дәртле авазларга күмде. Ашкынулы шашкын ритмнан аяклар үзләреннән-үзләре хәрәкәтләнә башлай, биюгә кушылып киткәннән сизми дә каласын иде.

Сирин Асияны житәкләп коридорга чыкты да иелеп колагына пышылдады:

—Мин сина бүген “Чарльстон”ның менә дигән хәрәкәтләрен күрсәтәм әле. Хәдичә апа өйрәтте...

Гажәпләнүдән Асияның кашлары өскә күтәрелде.

—Андый биюне каян белсен ул?!

Сирин серле генә елмайды:

—Үһ, картларның белмәгән нәрсәсә юк икән ул!—Көтмәгәндә егетнен йөзә житдиләнеп китте, сүзләрендә өлкәннәргә хас сабырлык, салтылык пәйда булды.—Тормышта шулай бөтенесе дә янадан кабатлана торгандыр. Бары тик яна кимәлдә, яна рәвештә. Без барыбыз да монарчы яшәгән кемнеләр кабатлыйбыз ахрысы...

Егетнең кинәт житдиләнеп калуына гажәпләнгән Асия бөтенесен дә шаяруга борды:

—Бүген әллә нинди сәер син,—диде ул уйчан гына.—Бер караганда, сабый баладай шаярасын, икенче караганда, әйтерсен, ак сакаллы бабай.—Анын күзләрендә шаян очкыннар биешеп алды.—Бүгенгә ул сакалыңны салып тор инде!..

—Мин бик салыр идем дә, тормыш салдырмый шул. Тага да куя, тага да куя,—дип шаяртуга шаярту белән җавап бирде Сирин.

Анын бу сүзләрендә тирән фәлсәфи мәгънә ятканлыгын ул чакта әле Сирин үзе дә, Асия да белмиләр иде, әлбәттә.

ШИҖҖРИЯТ

Фэнис
Яруллин

КУКЛАР СҮЗСЕЗ, КУКЛАР ДЭШМИ...

Күз нурларым

Ак кэгазьгэ күз нурларым түктем,
Кич утырып озын кышларда.
Ак болытлар аны төшөп алды
Шэфэкс яктысына кушарга.

Ак кэгазьгэ күз нурларым түктем,
Көзгө моңсу елак кичлэрдэ.
Хэлсез яшен төшөп алды аны
Соңгы учагына өстэргэ.

Ак кэгазьгэ күз нурларым түктем,
Сикереп торып кара төниэрдэ.
Яз жыллэре алып китте аны
Күңел кырларына сибэргэ.

Күз нурларым ак чэчэклэр булып
Үсэр бэлки күплэр күңелендэ.
Ак кэгазьгэ соңгы күз нурларым
Шундый өмет белэн түгелэ.

Бар

Балдан да баллырак итеп
Сөйлэүчелэр бар.
Тормышын татлы сүз белэн
Көйлэүчелэр бар.

Әреминэн ачырак итеп
Сөйләүчеләр бар.
Бер сүз өчен гомере белән
Түләүчеләр бар.

* * *

Шагыйрьлек тә пәйгамбәрлек кебек
Бирелә бары Алла тарафыннан.
Яза шагыйрь каурий-каләм алып
Фәрештәнең ап-ак канатыннан.

Шул каләмен күк нурына маньш,
Ак кәгазьгә юллар тезә-тезә,
Халык күңеленә бара шагыйрь—
Мең-мең газәпләргә түзә-түзә.

Бу дөньялар фани

Төзи кеше гомер буге,
Нидер көйли, жайлый.
Ә бит белеп тора үзе:
Бу дөньялар фани.

Байлык жыя ал-ял белми,
Тирен ялый-ялый.
Ә бит белеп тора үзе:
Бу дөньялар фани.

Анда үрелә, монда үрелә,
Зур исемнәр даулый.
Ә бит белеп тора үзе:
Бу дөньялар фани.

Мәңгелеккә килгән кебек
Тырыша кеше, кайный.
Ә бит белеп тора үзе:
Бу дөньялар фани,
Бу дөньялар фани!

Батырлар бер үлә

Гамьсез генә яшәп булмый һич тә,
Дошманы бар жирдә һәр затның.
Табигать ул үзе уйлап тапкан
Иң камилен капкын-тозакның.

Куяннары бүре эләктерә,
Бүреләрне аю ботарлай.
Аюларны егып салыр өчен
Алачыкта аучы ук чарлай.

Кыяларга кунган бөркетне дә
Таш астыннан елан күзәтә.

Табигатьтә һәрбер жан иясе
Бер-берсенең үлемен тизләтә.

Тик барыбер тормыш давам итә,
Үлем белән яшәү—бер яшьтә.
Гел көчлеләр генә жиңеп чыкмый
Яшәү өчен барган көрәштә.

Гамьсез генә яшәп булмый һич тә,
Дошманы бар жирдә һәр затның.
Ә шулай да батырлар бер үлә,
Һәркөн жаны чыга куркакның.

Тик шуларда яшәү дэвамы

Таянырга ныклы иңнәр кирәк,
Яшәп булмый ныклы иңнәрсез.
Упкыннарда очар иде дөнья
Ныклы иңле таза ирләрсез.

Назлар өчен гүзәл гөлләр кирәк,
Яшәп булмый гүзәл гөлләрсез.
Бозлыкларга эверелер дөнья
Кайнар канлы нәзкәй билләрсез.

Дөньяны бит Наз һәм Ныклык тотә,
Тик шуларда яшәү дэвамы.
Юкка гына яратмаган Ходай
Жиргә Адәм белән Хәүваны.

* * *

Эшләр өчен әле эшем бар,
Тешләр өчен әле тешем бар.
Янар өчен әле хисем бар—
Тагын нәрсә кирәк кешегә?!

Яшәр өчен корган оям бар,
Ташына исемем язган кыям бар.
Шигърият дигән елгам бар—
Тагын нәрсә кирәк кешегә?!

Гомерен миңа биргән ярым бар,
Ярыма ярып бирер жаным бар.
Йөрәгемдә кайнар каным бар—
Тагын нәрсә кирәк кешегә?!

Кеше арасында йөзем ак,
Кара эшләр минем жанга ят.
Калдырмыймын жирдә яманат—
Тагын нәрсә кирәк кешегә?!

Күклэр дэшми

Кеше нигэ туа жиргэ, нигэ яши?
Ходай нигэ акыл биргэн бэндэсенэ?
Уйлансын да хакыйкатые тапсын дипме,
Һәм төшенсен туу, яшәү мәгънәсенә?!

Ә бит акыл керә алмый бик тирәнгә,
Уй йомгагы әйләнә гел үз тирәндә.
Үз акылы бизмәнәнә салып үлчи
Ил язмышын хәл иткәндә һәрбер бәндә.

Ялгышмыймын дия-дия ялгышасың,
Кибәк булып очмас өчен тартышасың.
Уйларыңнан күк читенә күпер сузып
Болытларның ялларына ябышасың.

Әкрән-әкрән төшенәсез һәммәсенә—
Дөньяларың ымсындыргыч хәйләсенә.
Төшенсәң дә ләкин мең-мең хәйләсенә,
Төшенеп булмый яшәүнең чын мәгънәсенә.

Күңелемдә кабатлана гел шул сорау:
Кеше жирдә газәпланып нигә яши?
Уйларымны юнәлтәмен чиксез күккә,
Ләкин күкләр сүзсез тора, күкләр дэшми.

Гомер үтә тора

Килә тора кошлар, китә тора,
Йөрәгемне оя итә тора.
Һәрбер коштан берәр жылы кала,
Һәрбер кошның берәр жыры кала.

Килә тора кошлар, китә тора,
Көзләремне язлар итә тора.
Алда әле яңа язлар бар, дип
Ымсындырып гомер үтә тора.

* * *

Һәр агачта утын гына күрсәң,
Ташлар гына күрсәң һәр тауда—
Кереп йөрмә күңелем урманьна,
Аңдыйларга урын юк анда.

Ишетмәссең кошлар сайравын син,
Ишетмәссең тынлык тавышын.
Ишетмәссең багырьләргә бәрелеп
Агып яткан чишмә агышын.

Ташлар тәгәрәтер өчен генә
Менеп йөрмә биек тауларга.
Һәр кыяда бөркет оясы бар,
Тия күрмә мәгърур жаннарга.

Утын өчен бүтән урман эзлә,
Таш кирәксә—бүтән таулар тап.
Урманым минем жырлар үскән,
Тауларыма кояш төшкән чак.

Фасил Әхмәткә

Менә син дә китеп бардың, Фасил,
Киткән «Аккошлар»ың артыннан...
Ул аккошлар синең пакъ жаныңны
Саклап барыр жилдән-салкыннан.

Якын иттек без гел бер-беребезне
Аралашмасак та бик артык.
Жаннарыбыз безнең кардәш иде,
Шул кардәшлек торды гел тартып.

Зарланышып ала идек кайчак
Озак-озак итеп телефоннан.
Трубкаңны куеп роялең
Бер көй уйный идең син соңыннан.

Әйтә идең: «Шәп чыккан бит, малай,
Музыкада бу бит—яңалык.
Чукунып китсен, хәер, яңалыгы,
Ничек анда синең тазалык?

Язасыңмы һаман? Язасыңдыр.
Үземә дә бу эш бик таныш.
Тик «тегендә» генә булыр ахры
Синең белән миңа тукталыш.

Без—бөекләр... Юк, юк каршы килмә,
Без бит моны яхшы беләбез.
Яраларны яшереп бәйли-бәйли
Карурманнан жырлап киләбез.

Бездән чыкмый сыкрау авазлары,
Безнең тавыш һаман көр эл.
Мин уйнармын сиңа яңа бер көй,
Такси ал да миңа кил эл.

Хәер, килмә, үзем барам сиңа,
Эләктерәмен дә бер ярты.
«Генераллар» булып утырырбыз,
Соңга калсак—күктә Ай якты.»

... Шулай диеп шалтырата идең,
Уеның-чының кушып гел бергә.
Вакыт күп тә, гомер кыска икән
Кунак-кунак булып йөрергә.

Ашыга-ашыга китеп бардың, Фасил,
Киткән «Аккошлар»ың эзеннән.
Аккошларның ап-ак каурайлары
Кабрең өсләренә сибелгән.

**Ринат
Мөхәммәдиев**

ӨЧИЛЕ БАЗАРЫНА СӘЯХӘТ

ХИКӘЯ

Ул чакта мин үземне инде үсеп житкән малай дип саный идем. Алтыдамы, әллә жиде яшьтә булдыммы икән, тәгаен хәтерләмим. Әмма әтиемнең ике сүзнен берендә: «Әнә, нинди зур үскән минем улым» яисә «Бу малайның кулы нык булырга охшаган, пычкыны әйбәт тарта. Кар көрәсә—буран уйната»,—дип, жай чыккан саен үземне мактап, туганнарым алдында очындырып торганнарын һич онытасым юк.

Табигий инде, мактагач бермә-бер тырышыбрак эшлисен. Ә тырышкач тагы мактау эләгә. Шулай очынып йөргән көннәрнең берендә, ишле гаилә кичке чәй табыны янына жыелгачтын, әти житди сүз башлап жибәрде.

—Сыерны сатарга туры килер инде, әнисе,—диде, тирән көрсенеп.

Әти ни дисә, шулай була безнең өйдә. Аның белән бәхәскә керүче булмады. Хәер, бәхәскә керердәй сүз сөйләми дә ул.

—Берни эшләр хәл юк, тагы кысыр калган. Балаларга сөт кирәк. Гомер иткән сыердан аерылу авыр булса да, нишлисен, әтисе,—дип килешүен белдерде әни.

—Бүген төнлә Өчиле базарына юлга чыгам. Малайларның кайсысын алырга икән, әнисе, син ничек уйлыйсың?—дип, тагын әнигә мөрәжәгать итте ул.

Йөрәк жилкенеп куйды, «мине ал, мине әти», дип кычкырудан чак тыелып калдым. Абыйлар бар. Энеләрем... Алар да, әнә, әтинен күзенә текәлгәннәр. Өчиле базарына кемнен барасы килми инде. Анда ак икмәк саталар ди, келиндер, перәник. Базарның бай чагына туры килсәң, хәтта шакмаклы шикәр дә китереләр икән... Шикәрән ашамый да түзәр иден, шул базар дигәннәрен күрәсә килә бит.

—Олыларын алырсын инде, йә Рәшитне, йә Рифатны,—дип әйтеп куймасынмы әни. Һәм өстәп тә жибәрде әле.—Шул тикле ерак юлга бала-чага ияртеп йөрмәссен лә...

«Ах, әни! Ни әйтеп ташладың син, әни...» Башкаларның хәлен белмим, минем күзләрем кымыржып куйды, бугазыма төер килеп тыгылды. Борынны еш-еш тартып кына күз яшьләрен тыеп кала алдым.

Сонгы сүзнө өтү айта иде бит өле.

—Рәшит белән Рифатнын өйгә бирелгән эшләрә бардыр, дәрәсләрән хәзәрләсәннәр. Юл да озын, себереп тә тора, энә, буран чыгуы ихтимал. Көнөн барып кайта алмасак, дәрәстән калырлар. Яхшы булмас...—дип фикер йөртте ул.

Йә, әти, йә, һәр сүзән дәрәс. Әйткән һәр сүзән йөрөгәмә сары май булып ягыла бара. Дәрәс хәл итәсән, дәрәс, карарынны ғына чыгар, әтәкәем, дип, зарыгып көттем аның сонгы сүзләрен.

—Ринатны алам,—диде ниһаять, шактый көттәрә төшөп.—Мәктәпкә дә барасы юк. Үзә үсеп тә житкән, ни йомыш кушсан—шуна ярый.

Абыйларнын, энәкәшләрәннә кәефе кырылгандыр индә, ансыз ғына булмас. Әмма өтү үзә хәл итте бит, мин катышмадым. Барыбер өтү әйткәнчә булачак.

—Бар, улым, итәкләрәннә мич башына жылыга куй да, йокларга ят,—дип башымнан сыйпап куйды әни.—Юлга бик иртә чыгасы.

Мин нәкъ әни кушканча эшләдем. Ишегалдына жәт кенә чыгып кердем дә, итәкләрәннә мич башына куеп, түр яктагы идәнгә жәелгән зур түшәккә кереп чумдым. Алты малай, алты туганга житәрлек түшәк иде ул. Юрганны башыма ук тартып куйдым. Тавыш-фәдән ишетелмәсән, янәсә, йокларга кирәк. Ә үзем алгы якта пышылдап әйтелгән һәр сүзнә эләктереп кенә алам. Кызык ич... Аннан, мин юлга чыгасы кеше—белеп тә торырга тиеш.

—Иртәнгә өчтән дә калу ярамас, әнисе...

—Юл ерак, иртәрәк чыгу хәерле булып, дәрәс әйтәсән, әтисе.

Кызык, әйтерсән исемнәрә юк, безнән өтү белән әни гел шулай эндәшәләр иде бер-берсенә.

—Улым, Рифат, атка солы салырга онытма, йәме. Сыерга да печәннен яхшырагын өстә.

—Ярый, өтү, син кушканча булып.

—Чанага да бер-ике кочак салырга онытма.

—Салырмын, өтү...

Ул арада Рифат абый ишегалдына, мал-туар янына чыгып китте. Каралты-кура тирәсендәгә эшкә ана житкән кеше юк индә.

—Рәшит, улым, безнән теге бастырып тарттыра торган әйбәт бау кайда икән? Хәстәрләп куй өле шуны, сыерны бәйләргә кирәк булып.

—Ярый, өтү, бауны чана өстенә чыгарып куярмын.

Бераздан тагы ишек ябылды. Димәк, дәү абый да чыгып китте.

—Малайлар—Роберт, Рафаил, Рамил, барыгыз, бар, аяк астында чуалып йөрмәгез. Тышка чыгып карны чылатып керегез дә, ятып йоклагыз индә. Иртәгә иртән торып кар көрәргә чыгарсыз.

Ятып йоклагыз, дигән сүзнә кем ярата индә. Әмма өтү кушкан буйсынмыйча булмый, энәкәшләр дә уйный-көлешә аякларына ни эләксә шуны киеп, шәрә көе генә ишегалдын урап керделәр.

—Ашарыгызга ни тыгыйм икән,—дип пышылдап кына сорады өтү.—Пешкән ит белән ипи булып индә?

—Ит белән ипекәй булгач тагы ни кирәк, бик житкән,—дип куйды өтү.

Тагы ниләр кинәшкәннәрдер, хәтерләмим. Бер ягыма Рамил, икенче ягыма Рафаил кереп ятты. Борыннары тунган, куллары суык иде аларнын. Минә йоклый дип уйладылар бугай, дәшмәделәр. Һәм мин чынлап та изрәп йокыга талганмын.

Йокыдан ни рәвешлә торып, ничек киенгәнлегемнә хәтерләмим. Мин ишегалдына чыкканда ат жигелгән, сыернын мөгезеннән эләктерелгән бауны чана артына бәйләп куйганнар, олы капка киереп ачылган иде. Минә чана башындагы йомшак печән өстенә толыпка төрөп утырттылар. Күзләрем генә ачык калды. Әни аркамнан сөеп куйды.

—Кара аны, өтисенне тынла, улым, бик ерак юлга чыгасын,—диде.

Без кузгалдык. Авылны чыкканчы толып тишегеннән ике як урамны

күзәтеп бардым. Төн карангы булса да кар көртләренә чумып утырган өйләр аерымачык күренеп тора. Авыл йоклый иде әле. Ник бер өйдә ут чаткысы булсын, тәрәзәләр дөм карангы. Минем белән уйный торган малайларның капка төбенә чыгып кул болгап озатып калуларын күрү кызык булып иде дә бит. Юк шул, төмлә төшләр күрәп йоклый әле алар.

Әти атны атлатып кына бара. Сыер ат түгел, ул юырта белми. Юырту кая, атлар-атламас кына кыймылдый. Әллә авылдан бөтенләй китеп баруын аңлый инде. Авылга таба борылып бер мөгәрәп тә алды әле хәтта. Хушлашуы булдымы икән... Мин үземә калса, сыерны бер дә сатмас идем. Әйтергә генә кыймадым, базарга барасы килүем бик көчле иде шул. Шундый уйлар белән толып эчендә май кебек эреп йокыга киткәнмен.

Өчиле базарында йөрибездә, имеш. Монда бөтен кеше перәник сата икән. Әти белән перәник сайлыйбыз. Кайсы баллырак, кайсы нечкәрәк билле һәм кайсы алсурак—шундыен алдырасым килә. Перәник сатучы апалар: «Моңысын ал, моңысын ал»,—дип кулларын сузып торалар икән. Әти көлә, миңа ишарәли: «Әнә, улым сайласын, ул бик ярата перәникне»,—ди. Перәник сатучы апалар мине кыстый ук башладылар, ниһаять: «Менә моңысын авыз итеп кара әле, менә моңысын»,—ди-ди кыстыйлар. Кыстагач каршы килә алмыйм, үземә сузылган перәникләрен бер генә кабып карыйм да, ары китәм. Янәшәдә кулын сузып торган икенче апаныкы тагы да төмләректәр төсле тоела. Әти дә бит, әнә, ашыктырмый. «Кабаланма, улым, ашыкма. Базарда ашыгырга ярамый, әйберне сайлап алырга кирәк. Өйгә кайткач кызарырга туры килмәсен. Кара инде, безнең абый перәник тә сайлый белми икән, дип әйтерлек булмасын»,—дип акыл биреп йөри.

Һәр сатучыдан берәр перәник авыз итеп йөри-йөри инде аяклар арыды, әмма тамак туймый икән. Перәник сатучыларның очы-кырые юк, офыкка тикле тезелгәннәр. Барысы да минем исемне белә, барысы да перәник яратканлыгымны белә. «Алыгыз, ал...»—дип һаман чакырып торалар. Ниһаять, чираттагы перәник сатучы янында тукталдык. Перәникләре чөчкә сыман алсуланып янып-янып тора, әллә нинди төмлә хуш ис аңкып тора үзләреннән. Авызга капкан идем—эреде-китте, телемне йотканмын дип торам.

—Әти дим, әти, алыык шунысын.

—Күпме алыык икән соң?—ди әти.

—Күп итеп алыык, әти. Күп итеп... Бөтенөбезгә житәрлек булсын. Күрше малайларына да бирербез, ярыймы...

Әти елмая, минем сүзләремне хуплап, яраp да яраp, гына дип тора...

Кинәт колагыма: «Улым тор әле, тор»,—дигән тавыш килеп керде. Аягүрә базар буйлап йөри идек бит, югыйсә. Ә монда «тор» дип дөшәләр. Кайсы чын, кайсы чын түгел, озап кына аңлай алмыйм интектем.

—Тор инде, улым. Адаштык бугай без, тор әле.

Әти тавышы иде бу. Күзләремне ачып жиберсәм, мин бөтенләй Өчиле базарында түгел, чана башында толып астында йоклап ятам икән бит. Жил улый... Толып астыннан башымны чыгарган идем, йөземә кар өермәсә килеп сыланды. Ат туктаган. Чана да бер урында. Сыер чанага ук килеп терәлгән, башы минем аягочымда гына. Яшьле күзләрен мөлдәрәтеп монсу гына миңа карап тора. «Нинди ният белән йөрисез, кая алып киттегез сез мине...»—дип әйтүе идеме икән.

—Әти... Әти, син кайда? Нәрсә булды? Без нигә туктап торабыз?—дип тавыш бирдем.

Жавап ишетелмәде. Мин торып ук бастым. Ян тарафтан китереп сылаган кар өермәсә һәм ачы жил чак аяктан бөреп екмады, чана үрәчәсенә генә тотынып калдым.

Ул арада шул өермә артыннан бер шәүлә төсмерләнде. Якыная

төшкөч мин шундук аны танып алдым, эти булып чыкты.

—Тордынмы, улым,—диде ул, күз керфеклөрө һәм битлөрөнә сыланган карны күшөккән куллары белән төшереп.—Күз ачыксыз буран чыкты бит әле менә. Ат юлны югалтты.

«Юлны югалту» дигәннәрән ишеткәнем бар иде барын, әмма монын төгәсн ни анлатканлыгын белеп бетерми идем.

—Нәрсә, без әллә адаштыкмы?—дип сорадым хәвефләнеп. Чөнки адашуның ни икәнлеген беләм. Кыш көннәрөндә авыл жирләрөндә бөтен хәвеф-хәтәр буранда адашуга бәйле була. Әле бер, әле икенче авылдан килеп тора иде ул андый хәбәрләр. Шул кышны гына да Яна елга каршы кичне Урта Кирмән белән Норма авыллары арасында ике кыз адашып катып үлгәннәр иде. Бөтен тирә-як кызганып сөйләде үзлөрөн.

Хәер, безнең эти алай жинел генә бирешә торган кеше түгел. Гомумән, борын салындырган чагын хәтерләмим мин анын.

—Адашуын адашмадык, улым. Әмма юлны табарга кирәк,—диде ул.—Юкса, ат бара алмый. Кар тирән.

Шунда гына абайладым, атның чынлап та ботлары күрәнми иде диярлек, ул корсагына хәтле карга чумган. Сыер да шундый ук хәлдә икән, минем биеклегә генә калган.

—Өчиле базарына еракмы икән соң әле, без кай тирәдәрәк икән, эти?

—Яке урманын чыгып, бер чакрымнар киткәнбездер. Өчилегә ерак әле, улым. Иң элек Кече Сонга барып житәргә кирәк. Аннан тагы бер урман кичеп барасыбыз бар.

—Базарга сонга калмабызмы соң, эти?

—Белеп булмый, улым. Мондый буран чыгар диеп кем уйлаган бит аны.

—Буран узар әле ул, эти. Берәз кичегә төшсәк тә барыйк инде, яме, Өчилегә. Перәник сатучы апалар кичкә тикле эшлиләрме икән, белмисеңме, эти?

—Улым, әйдә, иң элек юлны табык әле, ярыймы?!—дип бастырып куйды эти.

Килешми хәл юк, килештем. Юлны тапмый торып, Өчиле дә юк, базар да юк—аны гына аңлыйм.

—Ә ничек табарга соң ул юлны?—дип эти ни кушса, шуна әзер булуымны белгертеп, чанадан ук сикереп төштем. Һәм тез тинентен көрткә кереп чумдым.

—Юлның маяклары да булырга тиеш иде, улым. Ат юлының ун ягына һәр кырык-илле метр саен, кышкы бураннарда юлчы адашмасын өчен, маяк итеп куак таяклары кадап чыгалар. Ләкин без ул юлдан тайпылдык. Бураны да басылырга уйламый, котырганнан котыра бит, энә. Маяк түгел, килеп төртелми торып каршында үсеп утырган агачны күрерлек түгел.

Чанадан төшкөч кенә хәлебезнең шактый ук мөшкел икәнлеген аңладым мин. Аяк карга чуммаган булса, билдәни дим, жил кар өермәсе белән бергә мине дә очыртып китәсе икән. Йолкып ыргытырдай булып исә, башны күтәрерлек түгел! Ат белән сыер, бичаралар, кар өстендә басып түгел, түшләрөндә ятып торалар икән ләбаса. Икесе дә, хәвеф сизепме, еш-еш сулыш алалар, авыз-борын тишекләре ап-ак бәскә баткан.

—Иә, эти, куш бер йомыш, ни эшлим? Ничек ярдәм итим?—дидем шунда, төшенкелеккә бирелергә теләмичә.

—Син, улым, колагыңа киртләп куй, чанадан бер алым да читкә китәсе булма, яме!—диде ул, ике уйларга урын калдырмаслык итеп.—Ә мин тагын бер кат уңга-сулга йөрөп юлны эзләп килим. Ул еракта түгел, монда, якында гына булырга тиеш.

Ике-өч адым ара китәргә өлгердеме-юкмы, аның шәүләсе күздән үк югалды. Эти күрәнми. Һәм мин аны шундук көтә дә башладым. Ул

китеп югалган тарафка карап унга тикле санадым башта. Аннан туктап тордым бераз. Һәм тагы унга кадәр санадым. Биш мәртәбә кабатладым шулай. Әти юк та юк... Читен булып китте... Елар иден, еларга да оят. Энә ич, ат белән сыернын хәлләре минекеннән дә авыррак, алар түзә.

Бераздан гел мин көтмәгән тарафтан килеп чыкты әти. Еш-еш сулай, оltанлы дәү-дәү итекләрен тирән көрт астыннан авырлык белән генә йолкып ала. Каеры тун өстеннән кигән кожаны ап-ак кар төсенә көргән.

—Тапмадынмы, әти?—дидем, аны күрү шатлыгымны яшерә алмыйча.

—Юк, улым, тапмадым әлегә. Ат түгел, кеше узарлык түгел шул бу кар өстеннән, тирән салган.

—Әти дим, әллә үзем эзләп карыйммы соң юлны?

—Белмим шул,—диде әти. Бу аның ризалашуы, рөхсәт бирүе иде.

Мин шундук икенче тарафка ыргылдым. Кар көрте нәрсә ул минем өчен, авылда чакта да юлдан түгел, көрт ерып йөрергә күнеккән ич без!

—Тукта,—дигән тавыш кына тыеп калды үземне.—Тукта, кая ашыгасың?! Кереп киткән жиреннән бар дип көтәргәме сине, юк дипме... Ашыкма, сабыр ит бераз.

Әти кырыслана төшкән иде. Мин карышмадым. Ул ипле генә ат янына барып дилбегән бер ягын ычкындырып килде. Дилбегән бушаган очына тагы икенче бер озын бау бәйләде. Төенен кат-кат тартып тикшереп карагачтын, бауны минем билгә кысып бәйләп куйды.

—Мине тыңла, улым,—диде ниһаять.—Мин кушканча гына эшлисен, ярыймы. Бауның бие житкән кадәрле, иң элек, туп-туры менә бу тарафка—жилгә аркаң белән барысын. Бау тартылгач, көчәнмә. Бауга да кулын белән кагыласың булма. Шул тартылган бау ераклыгында чана тирәли бер әйләнеп чыгарсың. Катырак юлга килеп чыксаң, шундук тукта һәм мине чакырырсың, йәме. Жилгә каршы барып, кычкырганыңны ишетмәсәм, бауны шомарта төшәрсен бераз. Мин үзем аңлап, бау буйлап янына килермен. Инде аңладыңмы?

—Аңладым,—дидем.—Тартылган бау белән, циркуль кебек, чана тирәли бер түгәрәк ясап чыгам. Каты жиргә килеп юлыксам, сине чакырам.

—Бар, улым,—диде әти, аркамнан кагып.—Тапсаң син генә табарсың инде ул юлны!

Эчкә жылы кереп китте. Буранда булса да үзенне мактаганда рәхәт инде ул. Борынны бер-ике тартып алдым да, бүрек колакчыннарымны башыма тагы да тарта төшеп, туп-туры әти күрсәткән якка кереп ыргылдым.

—Ашыкма, кая ашыгасың алай, ипләбрәк йөр,—дип артымнан кычкырып калды әти.

Ипле генә барам югыйсә. Жилнең көченә түзәрлекме соң, ул үзе йөгертә. Ярый әле аяклар бил тинентен карга чума, юкса гел очыртып алып китәр иде. Бераз баргач, артыма борылып караган идем, ат та юк, сыер да, берни абайламадым. Кая ул, күзне ачарлык түгел. Әти дә мине күздән югалткандыр инде. Әмма тизрәк барып житсә, бауның тартылганын анарга да хәбәр итсә иде бит. Туктап хәл алу кая инде ул! Егылып йөзтүбән карга чумдым, әмма туктап калмадым, үрмәләсәм үрмәләдем, барыбер кире тордым һәм алга ыргылдым. Кар көрте итегемне йолкып алды. Ә мин югалып калмадым, кулларым белән казып чыгарып итегемне алып кидем дә, янадан алга омтылдым. Бау тартылды, ниһаять. Мин дә карга арка белән сузылып ятып бераз хәл алдым, аякларымны күтөрәп итек нунычларына шыплап тулган карны төшердем.

Ниһаять, эшнен иң жаваплы өлеше башланды. Бауны жинелчә генә тарттыра төшеп зур әйләнә ясарга керештем. Жил аркадан искәндәге кебек бару түгел инде бу. Жил һәм буран белән һәр адым, һәр сулыш өчен көрәшәргә туры килә. Барам да барам, кар һаман да йомшак, атлаган саен бот тинентен көрткә чумам. Көрткә чумган аякны тартып алу бер авыр булса, шул аякка торып басарга тырышу тагы да кыенрак.

Чөнки, басарга, гөүдәне турайтырга өлгермисен, тагы бил тинентен карга төшөп чумасын.

Туктап ял итәсе, хәл аласы килә һаман. Әмма анда әти бар. Ул миннән хәбәр көтә. Юлны таптым, дигән хәбәр... Юлны табу гына түгел, базарга да кичекмичә барып житәргә кирәк бит әле. Юкса, якын тирәдәге авыллардан килгән малайлар перәникне яратып бетерергә мөмкин. Болар нинди ерак юл узып, буранлы юллар аша күпме газәпләр чигеп килгәннәр, аларга калсын инде берәз перәник, дип тормаслар.

Шунда аякларыма әллә каян көч һәм гайрәт килеп тула. Мин тагы да ашкыныбрак алга ыргылдым. Атлап түгел, йөгереп китәсем килә. Йөгереп кенә булмый, бата-чума булса да кар көртләре өстеннән йөзеп бара башлыйсын.

Ә юл һаман юк та юк. Әти дә көтә-көтә көтек булып беткәндер инде. Бер-ике мәртәбә бауны тартып, бу исәнме-юкмы дигәндәй, тикшереп тә карады бугай. Ә мин һаман барам да барам. Бу адымда булмаса, чираттагы адымның каты карга китереп чыгарыр кебек тоела.

Чу, рәтгән ике-өч адым жинел гәнә атлап үттем түгелме соң?! Кире борылдым. Янадан арлы-бирле үтеп карадым. Юл ич, юл! Ат юлы! Әнә, ике-өч адым ераклыкта гына карга кадап куйган озын куак таягы да жилдә бер ялгызы селкенеп тора.

Шунда ничек шатланганымны, күнелгә нинди кайнар дулкын бәрәп кәргәнлеген белсәгез икән сез! Үзегез дә утырган жирегездән сикереп куяр идегез.

—Таптым... Ур-ра, таптым!.. Юлны таптым, әти!—дип жан-фәрман кычкырып, башымдагы колакчыны бүрегемне салып югары чөеп жибәргәнмен.

Әти дә тоемлады, ахрысы, минем тавышны. Ерактан ук бауга тотынып аның мина таба дәү-дәү адымнар белән якынлашып килүен абайлады.

—Нигә кычкырасың, улым?—диде ул, килә-киләшкә.

—Юлны таптым, әти! Әнә, маягы да бар. Бу инде чын юл, туп-туры базарга, Өчилегә илтә торганы...

Үзе дә каты чыгып баскач, биегән сыман итеп, куанычыннан шал-шоп тибеп алды.

—Маладис, улым, маладис,—дип мактады үземне.—Тапсаң син генә табарсың дип уйлаган идем аны... Дөрөс әйтсәң, әнә, маягы да бар икән. Димәк, Кече Сон менә бу якта була инде.

—Бар, әти, атны алып кил. Мин монда көтеп торам,—дигәнмен шунда, эреләнә төшөп. Мина ни, юл табылгач, юыртып китеп барасы гына калгандыр төсле тоелган инде.

—Эшнәң иң зурысы алда әле, улым. Атны туарырга туры килер, шунсыз юлга алып чыгып булмас үзен,—диде ул, мине тагы хафага салып. Күнелем белән юлда гынамы соң, базарга ук житеп килә идем бит инде мин!

Әти килгән юлдан без икәүләп ат янына әйләнеп кайттык. Безне күргәчтен дә, куанычыннанмы икән, ат пошкырып куйды. Аның яллары ап-ак төскә кереп буранга уралган иде инде. Аркасыннан сизелер-сизелмәс кенә жылы пар бөркелеп тора.

Аркалыкны күтәрә төштә әти. Аннан дилбегә очларын эләктереп куйды.

—Син, улым, йөгән очыннан тартып атны юлга таба әйдәрсен, ә мин тәртәләреннән күтәрәп ярдәм итәргә тырышырмын,—диде ул. Әмма ат ике-өч мәртәбә кузгалырга теләп талпынып караса да, кузгала алмады, гөрселдәп кире карга чумды.

—Атның канатлары да булса икән,—дип уфтанып куйдым шунда, хәлләрең шактый өметсез булуын тоеп.

Әти, дөшми генә атны туарырга кереште. Хәер, туару дип, бөтенләй үк туармады инде. Камыт һәм ыңгырчаклары атның үзәндә калды, түбән

тартып торган чана төртәләреннән аерды ул аны.

—Әйдә, малкай, тагы бер көчөнөп карыйк,—диде ниһаять, йөгән очын үз кулына алып, аны бар көчөнә алга тарта-тарта. Ат, әле очарга гына өйрәнөп килгән кош баласыдай, жан-фәрман югары атылды. Әмма аяклары кар көртөннән ничек килеп чыккан булса, шундый ук тизлектә, чарасыз калып, кире кар астына кереп югала иде.

—Әйдә, бахбай, әйдә,—ди-ди тартты аны әти. Ул тагы ыргылды һәм тагы көрткә чумды. Тагы ыргылды...

Атның ялларын жилгә таратып чабып барганын кем генә сокланып, хәйран калып күзәтмәгән икән бу дөньяда. Камиллек, житезлек һәм сылулыкның үрнәге бит ул башын берәз артка ташлап, койрыкларын дуга сыман күтәрә төшөп чабып барган аргамак. Ат чабар өчен, жилдәй жылдерер өчен яратылган! Кар көрте өстеннән тырмаша-тырмаша үрмәләү өчен түгел. Әмма бу очракта башка чарасы юк иде бахбайның. Көрт өстеннән үрмәләү дип әйтү дәрәс булмагандырмы ул очрак өчен, йөзөп бару дип әйтүмә... Ни итсә итте, өч-дүрт мәртәбә туктап хәл ала-ала, тояклары белән йомшак кар көртләрен ишөп юлга чыгып житте ул, ниһаять. Һәм аяк астындагы юлны тоюдан, бар тәне белән калтыранып, өстенә ябышкан карларны кагып алды, шатлыгыннанмы, пошкырып кешнәп үк жибәрде. Буран артыннан чана янәшәсәндә бер ялгызы калган сыер мөгәрәп жавап кайтарды үзенә.

Атны миңа калдырып, чана белән сыер янына китеп барды әти. Ул кушканча йөгән очын кулына урап тоттым да, аның кире кайтуын көтә башладым. Башыма һич сыймый, күз алдыма китерә алмый азапландым—атсыз калган чана, сыерны ни эшләтә, ничек алып килә инде ул хәзер?

Бахбай да шул хакта уйлана иде булса кирәк, монсу гына миңа карап тора. Буранда юл югалтуда, һәм безнән шул тикле тоткарланып изалануыбызда ул иң элек үзән гаепле саный иде булса кирәк.

«Син гаепле түгел, малкай, бу буранда юлны табу түгел, мангаен белән килеп төртөлми торып маякны да күрердәк түгел бит, әнә»,—дип әйтсәм килде ана.

Әти киткәнгә инде байтак гомер узды, ә ул юк та юк, һаман күрәнми. Пошаманга төштем, нигә шулай озак тора икән ул, бер-бер тавыш-хәбәр бирсә икән. Каршы да барып булмый, чөнки атны кулдан ычкындырырга ярамый. Бер урында селкенмичә торгангадыр, аяк-кулларга да суык үтә башлады инде.

—Әти, син кайда?—дип кычкырдым шунда, түзмәдем.

Жавап ишетелмәде. Иләмсез сызгырып йөзгә китереп сылаган кар өөрмәсе белән жил генә жавап бирде.

Атның янакларын, борын очларын сыйпап тордым. Ул түзә, көтә бит әнә, мин дә сабыр итәргә тиештер дип, үз-үземне тынычландырдым.

—Улым,—дигән тавыш ишетелде, ниһаять. Тавыш килгән яктан тонык кына булып әтиңең шәүләсә дә шәйләндә безәрдан. Ат чанасын ике төртә арасына кереп бата-чума өстерәп килүе икән аның. Үз аякларын белән атлап килү жинел түгел, ә монда ат чанасын өстерәргә кирәк, әнә. Тавыш биреп аны ашыктырганым өчен кыен булып китте, унайсызландым. Әтиңең колакчанлы күн бүреге астыннан пар бөркелә иде, еш-еш сулыш ала.

Чананы юлга тартып китергәч тә, төртә арасыннан чыгып, үз урынына жәт кенә атны гилеп куйды ул. Шундук буран эченнән озын-озын итеп сузып ике мәртәбә сыер мөгәрәгәне ишетелде. Ә мин сыер хакында бөтенләй оныткан да идем инде.

—Сыер үзе генә калдымы, әти? Ул анда ничек торыр?—дидем, борчылып.

—Кая китсен, улым! Көрткә баткан сыер, суга чумган балта кебек ул. Аны менә өстерәп алып та чыгарга кирәк әле,—диде әти, эшнән ин авыры алда әле дигәнне искәртеп.

Чана өстөндә яткан кожан тобыршаны алып ул кире борылды.

—Ә монысы нигә?—дип кызыксындым, иске соры тобыршага күрсәтеп.

—Сыер ат түгел, улым! Аны тобырша өстенә менгезеп булса, шуның белән өстерәп килми чара юк.

Аңлагандай баш кактым. Китеп барды әти. Урынлы-урынсыз төпчә-нүләрәм белән аның игътибарын жәлеп итеп тормадым.

Ә вакыт үтә дә үтә. Буран һаман да басылмый. Көннен кай вакыты икән инде хәзер? Өчиледә базар башланды микән?.. Тарала гына күрмәсен инде. Без килеп житкәнче көтсәләр ярый ла... Ат та тынгысызлана башлады, басып торган жирендә аякларын тупырматып берничә мәртәбә өстенә сарылган карны кагып алды. Ә минем күз әти киткән якта, ак буран эченнән чираттагы мәртәбә аның шәүләсә күрәнгәнне көтәм.

Шәүләдән элек, аның авыр сулап уфылдаганы ишетелде бу юлы. Аннары кар көрте өстеннән өстерәлгән кожан тобырша шыгырдавы. Унга кадәр саныйм да көтәм, унга кадәр саныйм да көтәм. Һәр санаган саен аларның кара шәүләсә бер адымга гына булса да якыная төсле иде. Һәм, ниһаять, тобырша өстенә яткан сыер да шуып килеп житте.

Янадан жылы толып эченә төрөп әти мине чана түрендәге ышык урынга утыртты. Аякларым чыйраган, авыз-борыннарым күшәккәнлеген шунда гына аңладым. Юлыбызны дәвам иттек. Үзәбез юлда булсак та, барыр юлыбыз әле байтак калса да, күнелем белән инде Өчиле базарында идем мин. Перәник сатучы апалар янында...

Әтиң «тр-р» дип ат туктаткан тавышы колакка чалынып калды. Берәздән ул кем беләндер сөйләшәргә кереште. Мин толып эчендә изрәп оеган күзләремне ачарга иренеп ятуымны дәвам итәм.

—Заһидулла абый, исәннәрме?—дип күптәнге танышын очраткандай жылы итеп күреште әти.

—Мөхәмәтсафа, син түгелме? Бу кара буранда нинди жыллар ташлады үзегезне? Ничек жөрәт итеп юлга чыктыгыз?—дип, җавап кайтардылар ана. Берәз карлыгъ төшкән булуына да карамастан, гажәеп тыныч, жанга үтөп керә торган ипле тавыш иде ул кешедә.

—Авылдан чыкканда буранның заты да юк иде. Сезнен якка чыккач кына башланды ул. Иң элек кар ява башлады, аннан жиле чыкты. Күз ачкысыз буранга эләгербез дип, кем уйлаган бит аны.

—Сыер да таккансыз икән. Житмәсә, бер ялгызын. Син дөнья күргән кеше бит инде, Мөхәмәтсафа, кышкы көнгә ышанып буламыни...

—Мин үзем генә түгел, әнә, үсеп житкән улым бар. Ул булмаса эшләр харап иде әле...—дип, мине мактап алды әти.

Рәхәт булып китте. Кемнән-кемнән, әтидән мактау сүзләре ишетү еш тәти торган рәхәтлек түгел. Заһидулла абый дигән шул кеше белән сөйләшә-сөйләшә алар чананың икенче ягына чыгып алгарақ үттеләр. Тавышлары тоныклана төшеп, ишетелер-ишетелмәс булды. Хәер, аларның ни сөйләшкәнлегә миңа кирәк тә түгел, ишетергә кирәкләсен ишеттем бит инде.

Берәздән әтиң үземне күтәрәп алганын хәтерлим. Әмма күзләремне ачарга ирендем, жылы һәм рәхәт иде. Толыпка төрөнгән көе генә мич башына кертеп салганнар икән. Мин күземне ачканда өйдә ут алганнар иде инде. Өлкәннәр җиделе лампа яктысында чәй эчеп утыралар.

Башына яшел бизәкле ак яулык, өстенә шундый ук ак альяпкыч япкан апа уятты үземне.

—Улым, тор инде, төшәсәңме? Кайнар коймак белән чәй эчәрсен,—дип дәште ул миңа. Үз әнием тавышы дип торам, ул да шулай яратып, «улым» дип, тәмле ризыклар белән кызыктырып уята бит мине йокыдан. «Тор-тордан хәбәр килгән, торыгыз улларым, торыгыз...» ди-ди такмаклап уята. Ә инде кайнар коймак минем иң яраткан ашым, «кайнар коймак» дисәләр, төн уртасында да сикереп тора идем мин.

—Рәхмәт, апа,—дидем тартынып кына.—Берәз гына ятым да аннан төшәрмен.

—Кәнифә... Кәнифә дим. Бала-чаганың бар рәхәтә йокыда бит аның. Ятсын, ник уятасың, йокысы туйгач торыр әле,—диде Заһидулла абзый, хатынына эндәшеп.

—Ярар, атасы, ярар! Коймакны жылы чакта ашасын, эченә жылы керер дип кенә әйткән идем. Ятып торсын алай булгач,—диде ак альяпкычлы апа. Ул да нәкъ минем әни кебек икән бит, артык сүз әйтмәде, ир-ат белән бәхәскә кереп тормады.

Мине оныттылар да шунда, кабат телгә алмадылар. Йокыдан уяна алды дип уйладылармы? Ә минем йокы туйган иде инде, жылы мич башының рәхәтлегеннән аерыласы килмәүдән генә утырам.

—Базарга өлгермәдек инде, хәерлесе булсын,—дип көрсенеп алды әти.

«Ничек өлгермәдек?! Без бит базарга дип чыккан кеше. Өчиледә түгелмени без?»—дип кычкырып жибәрә яздым шунда. Кунакта икәнлегемне искә төшергәч кенә тыелып калдым.

—Әти, без кайда, Өчиледә түгелмени?—дип сорарга жөрәт иттем шулай да.

—Улым торган икән бит,—дип башын күтәрде әти. Сизеп торам, кәефләре үзенә дә бик шәптән түгел.

Аның өчен Заһидулла абый жавап бирде.

—Базар булмагандыр бүген. Мондый буранда жүнле хужа этен дә урамга чыгармый бит. Аннан, Мөхәмәтсафа, сонгы араларда базары да бик бәләкәйләнде, ярлыланды аның. Әүвәл заманнарда урамнарга сыймый торган иде Өчиле базары, мал сатучылар әллә кайлардан килә торганнар иде. Хәзер алым дисәң, малы юк, сатым дисәң—алучысы дигәндәй. Бетеп бара базар.

—Ә перәник... перәник бармы соң, абый?—дип сорадым шунда. Түзмәдем.

—Кем белгән инде аны,—диде йортның хужасы, исе китми генә.

—И-и, Заһидулла абый, ул Өчиле базарын әйтеп-сөйләп бетерерлек түгел иде шул элек,—дип аны күтәреп алды әти дә. (Перәник турында уйлаучы юк.)—Мин үзем әле колхозлашу башланганчы булган базарларны хәтерлим. Ни генә булмый торган иде ул чакта базарларда. Булмаса, шул кош сөте генә булмагандыр.

—Ул чаклар белән чагыштырып буламыни. Һәр кешенә бер һөнәрә яисә шөгыле бар иде ул елларда,—дип өстәде Заһидулла абый.

Өйдә безаз тынлык торды. Мич каршында әвәрә килгән ак альяпкычлы апа бүлдә ул тынлыкны. Үзеннән тәмле пар бөркеп торган бер коштабак бәрәңге китереп утыртты ул өстәлгә.

—Менә бәрәңге дә өлгерде, житешегез,—диде. Һәм өстәл янына ничек тыйнак килгән булса, шундый ук иплелек белән китеп тә барды. Ир-ат сөхбәт кылып утырган өстәл янында тукталмады.

—Заһидулла абый,—дип әти эндәште беренче. Һәм өй хужасына мут кына елмаеп күзен кысып алды.—Минем чана башында бер чөкүшкә булырга тиеш, тамак чылатып алмыйбызмы?

—Анысы качмас,—диде Заһидулла абзый.—Синен бит әле иң элек мал сатасын бар, Мөхәмәтсафа. Шуны хәл итик башта. Кәнифә, әнисе... карале, теге түбән очның Мөхәмәтжан Газизжаны, Кәти Газизжанны әйтәм, сугымга мал эзли дип ишеткән идем, тапмадылар микән?

—Белмим шул, Заһидулла,—дигән жавап ишетелде.—Әнә, Мирсәет кайтты бугай, капка шыгырдады. Бәлки ул белә торгандыр. Кайчан карама шуларның Фазылжаны белән бит ул. Бүген дә, әнә, иртәдән бирле тауда чангы шудылар.

Һәм ялт кына ишегалдына да чыгып керде Кәнифә апа.

—Әтисе,—диде сүзен дәвам итеп.—Мирсәетне төшереп жибәрдем. Хәзер белеп менәр, боерган булса.

—Рәхмәт инде, Заһидулла абый, сезгә мәшәкать тудырдым бит әле,—диде әти, итагатылек күрсәтеп.

—Безнен Мирсәет үземә охшаган, жинел аяклы ул, хәзер менеп житәр!—диде Заһидулла абый, шаярган атлы итеп.—Синен бәхетен булса, Газизжан үзе дә килеп житәр әле. Малайларына атап ясаткан гармуны да бар иде, аны да аласы бар.

Озак та үтмәде өйгә Мирсәет дигән малайлары кайтып керде. «Малай» дигәч тә мин аны үзем кебек бер юеш борын дип көттем, ә ул безнен олы абый яшләрәндәге буй житкәргән егет икән. Чандыр гына үзе, озынча. Бит алмалары, борын очлары кызарып тора, ә авызы ерык.

—Газизжан абый хәзер менеп житәм, диде. Фазылжан да ияреп менмәгәе, миңа күз кысып калды,—дип хәбәр салды малайлары. Аннан, карга манчылып юешләнеп беткән киез итек һәм йон оекларын миң башына куярга дип килгәч, миңе күреп алды.

Иң элек борынын жыерып, сүзсез генә үземне үчәкләп алды.

—Миң башында бер бәләкәй малай да утыра икән бит әле,—диде авызын ерып.

«Бәләкәй» дигән була. Үз өендә булгач, ана ни әйтсә дә килешә, билгеле. Нинди бәләкәй булайым инде мин?

Янган миң каршысына барып кулларын, аякларын жылытып торды ул без. Миңа карап елмайды һәм күзен кысып тагы бер кат миңе үчәкләп алды.

Бу юлы инде мин дә югалып калмадым. Әти янда гына бит, миңем дә! Биаләй кадәр телемне чыгарып күрсәттем.

Бераздан өйгә, Фазылжан атлы дәү малаен ияртеп, башын кынгырт салып, әзмәвердәй дәү гәүдәле Газизжан абый килеп керде. Өй кеше белән тулды, ул хәтта кысан булып китте.

Безнең әтинең белмәгән кешесе юк. Газизжан атлы абый белән дә күптәнге танышлардай күреште алар.

—Синмени әле бу, Мөхәмәтсафа?!—диде ул ана, ике кулын сузып.

—Исәнме, Газизжан абый. Саулармы...

Хәл-әхвәл белештеләр беравык. Аннан Газизжан абый дигәнә безнен авыл кешеләрен сорапшыра башлады. Дөнья кадәр икән таныш-белешләр. Туган-тумачалары да бар икән, берәвен жизни, икенчеләрен кода-кодагый дип искә алды. Миңа рәхәт, миң башыннан башны сузып тик тыңлап утырам олылар сүзен.

Әтинең ни йомышлар белән һәм ни рәвешлә монда килеп чыгуын да ачыкладылар. Шундый буранда юлга чыгып, исән-аман килеп житүебезгә гажәпләнүен белдерде ул абый. Сүз иярә сүз чыгып, сыерга да килеп життеләр. Һәм шунда капылт кына остәл артыннан торып, жылкәләренә туннарын салып, бер-бер артлы өчесе дә ишегалдына чыгып киттеләр.

Ак альяпкычлы Кәнифә апа табын тирәсендә мәш килде. Ә теге ике малай—Мирсәет белән Фазылжан—түрдәге шкаф киштәләрендә торган берсеннән икенчесе матуррак гармуннар яңына килеп әле берсен, әле икенчесен кулларына алып бик белгән атлы сөйләшергә керештеләр. Миңе искә дә алмыйлар, әйтерсен, мин бөтенләй юк.

—Менә бу гармунны әтигә Салих Сәйдәшев бүләк иткән,—диде Мирсәет. Үзенә бер горурлык белән әйтте ул аны.

Мактанчык, дип уйлап куйдым үзәлдә. Сәйдәшевнең кем икәнлеген мин қаян белим әле ул вакытта. Ә Фазылжан белә икән, әнә.

—Кит аннан,—дип куйды, соклануын яшермичә.—Кая, тотып кына карыйм әле, малай. Салих Сәйдәш үзе бүләк иткән дисенме?

—Теләсән, мә, уйнап кара,—дип гармунны дустына сузды Мирсәет.

«Кара аны, саран түгел икән үзе»,—дип уйлап куйдым үзәлдә.

Фазылжанның бәхете эчәнә сыешмыйча, эчкерсез елмаялы булып авызына, күзләренә бәреп чыкты. Теге, яшел күн белән чигелгән гармунны кулына алды да, елкылап торган телләренә, бакаларына басып-басып тарткаларга кереште.

Мин аны кычкыртып кына карый торгандыр дип уйлаган идем, ә

ул уйный да белә икән. Ничек кенә уйный икән әле! Читтән карап торсан, үзен бер дә гармунчы димәссен...

—Мал хужасына охшый диләр. Бу гармун үзе уйный икән, малай,— диде Фазылжан, бәхетеннән авызын жыеп ала алмыйча.

Ул гармунны Мирсәет ни рәвешле ипле генә кулына алган булса, шундый ук кадәр белән кире урынына куйды.

—Моңысы Вараксин,—диде, янәшәдә торган икенче гармунга күрсәтеп.—Этигә Вараксинның үзеннән бүләк...

Фазылжан гажәпләнә белә икән. Тагы телен шартлатып, башын чайкап куйды. Ихластан сокланып күзәтте ул бу гармунны да.

Ә Мирсәет һаман гармуннарын күрсәтә. Каян хәтерләп бетергән ул аларның исемнәрен. «Бусы баян. Моңысы ике рәтле хрумка. Моңысы тальян...» Кайдан алынган һәм кемнән бүләк икәнлекләрен бәйнә-бәйнә сөйли барысын.

Шкаф астын ачып жибәрде—анда да гармуннар икән, малай! Минем үз гомеремдә ул кадәр күп гармун күргәнем юк иде әле. Безнең бөтен авылга булмагандыр ул кадәр гармун. «Болар нәрсә, шул тикле черегән байлар микәнни...»—дип уйлап куйдым. Алай дисәң, өйләре дә гади генә, әллә ни зур түгел-түгелен. Бу хәл минем башка сыймады. Мин ул гармуннарны санарга керештем... Унга тулды тулуын, әмма аннан ары санын бутаганмын.

Минем дә идәнгә төшөп шул шкаф янына барасым, гармуннарны тотып-тотып карыйсым килә иде. Жиз бакаларына, елкылдап торган көмеш телләренә басып карыйсым килде. Мин басканда да чыгар идеме икән ул шундый матур тавыш?! Ләкин кыймадым, мин бит монда кунак кына. Аннары бит әле мине чакыручы да юк ул гармуннар янына. Малайлары да олы. Житмәсә, үзләрен бөтенләй белмим.

Мин шул рәвешле теге малайларга кызыгып, алардан көнләшөп утырганда шау-гөр килеп, күтәрәнке күнел белән өйгә әтиләп килеп керде. Өс-башларын жәт кенә чишенеп табын янына утыра башладылар. Шунда, рәхмәт төшкере, әти миң арасына минем хәлне белергә килмәсенме.

—Төш, улым, күпме йокларга була.—Һәм мине күтәрәп алып идәнгә бастырды.—Сыерны саттык, буран да басылырга ошаган. Юллар уңды болай булгач,—дип, уч төпләрен бер-беренә сыпырып куйды.

Кәфе шөп иде әтинен, әллә каян күренеп тора. Минне аркамнан сөеп алырга да өлгерде.

—Мөхәмәтсафа,—дип, әтине өстәл янына дәштеләр шунда.—Сыер сату, сыер алу көн дә булмый. Сыер сату бик зур эш. Бераз гына чеметеп алыгач булмаса...

Бу Заһидулла абый тавышы. Аның ипле, моңлы тавышын мин инде таний идем.

Газизжан абый дигәннәре дә алыш-бирештән канәгать иде, күрәсен.

—Бирәм дигән колына—чыгарып куяр юлына,—дип әйтеп куйды ул калын-көр тавыш белән.—Киләсе базарга үзем дә барырга тора идем әле, әйбәт булды бу сыер, әйбәт... Балалар ишле, бәрәңге белән генә торып булмый шул.

—Иә, Мөхәмәтсафа, чәкинең хужасы син. Үзең үк ачып та жибәрәсенме әллә?—диде хужа кеше.

Әти пычак тотып миң алдына барып килде. Бәләкәй шешәнән башыннан сургычларын кою өчен икән.

Өйгә яңа пешкән итле аш исе таралды. Теге чөкүшкәнә өстәл уртасына утыртып, өч ир-ат кич бие шау-гөр килеп дөнья хәлләрен сөйләшөп утырдылар.

Ак алъяпкычы Кәнифә апа безгә аш-суны миң каршысындагы сәкегә хәзерләде. Мирсәет белән Фазылжан ике яклап сәкегә аякларын асылындрып утырдылар, ә мин аякларымны матур гына бөкләп түргә менеп кунакларым. Тамак та ачкан иде ачуын, аш та тәмле иде. Ә ин мөһиме, мин бит ике олы малай белән аларга тиң булып бер табын

янында утырам. Алар минем белән дуслаштылар да бугай инде.

—Мирсәет, улым, әллә берне тартып жибәрәсенме сон? Бик күнелле булып китте бит әле. Буран булгач—бәйрәм булсын инде бүтөн,—дип Зәһидулла абый улына эндәште шунда.

Минем дә күнелгә шатлык тулды. Ул гармун уйнаса, димәк, мин дә гармуннар янына барам бит инде болай булгач. Күптән шул хакта сүз катарга кыймый утыра идем.

Мирсәет абый алындырып тормады, кулына туры килгән беренче гармунны алды да, йоласын килештереп, иң элек бер-ике теленә, бакаларына баскалап алды. Аннан сыздырып уйнап жибәрде. «Шахта» көе булды бугай. Ул уйнап жибәргәч тә жанга шундый рәхәт булып китте, төнемнән бала йоннары йөгөрешеп үтте хәтта. Ул уйнаганда тик утырып кына булмый иде—үзе рәхәт, үзе монсу. Үз-үзенне кая куярга, ни диаргә белмисен... Әтилер дә онытылып тынлый иде үзен. Фазылжан булып ул да ачыла төшкән авызын йомарга онытып бер почмакка текәлгән дә энә. Күзләрен челт-челт йомып ала, ана да бик монсу иде ахыры.

—Инде хәзер, Фазылжан, син уйна, улым,—диде Газизжан абый, Мирсәет уйнап туктагач. Аның да үз малаеның гармунчы икәнлеген күрсәтеп, ул уйнаганда бер горурлык кичереп утырасы килде бугай.

Фазылжан абый, үзенә күрә түгел, гармунның да, энә, кынгыраулысын сайлап алды. Ишеткәнем бар, кынгыраулы гармунда уйнау бермә-бер катлаулырак икән ул. Безнең авылда бит кынгыраулы гармунда бер Шәһәр Рәфәгәте генә уйный белә. Ул да бер бию көе—«Чабата»ны гына оста чыгара диләр. Фазылжан, икеләнеп тә тормады, шул гармунны алып энә «Баламишкин»ны сайратырга кереште.

«Баламишкин»ны ишеткәч тә йөрәк жилкенеп куйды. Жәйге кичләрдә су буйлары, бакча башлары тарафыннан еш ишетелә иде ул көй. Гармунга кушылып бер-ике егет кычкырып жырлап та жибәрсә, яткан жиреннән сикереп торасылар килә. Фазылжан да, энә, шул безнең авыл яшыләре кебек, юри кычкыртып, сузып-сузып уйный ул көйне. Үз улының уенына аерата сокланып утырган Газизжан абый да үзәллына мыгырдана башлап, ирексездән, жырларга кереште. Тора-бара, түзмәделәр, Зәһидулла абый белән әти дә кушылып киттеләр үзенә.

Сыздырыпмы сыздыра Фазылжан! Гармунның кынгыравы, тарткан саен аваз биреп, йөрәккә кагыла—йөрәкне жилкендерә. Фазылжан абый уйный, әтилер жырлый.

Мирсәет абый да, энә, авызын бөрөп кенә утыра да, жыр белән бергә талпына, онытылып жыр дулкынына тибрәнә. Ә аның әнисе башындагы аяулык чите белән авызын каплап чаршау артыннан исе китеп карап тора.

Мин жырга да кушылмадым. Хәтта урынымнан кымшанмадым. Берни булмагандай тик тыңлап кына утыра идем бит, югыйсә. Ә күзләремә, тамак төбемә кайнар яшь тамчылары килеп буылган. Жырлый да алмыйм, көлә дә алмыйм. Жырлым дип авызым ачсам, хәтта кымшансам да күзләремә тулган ул кайнар тамчылар мөлдәрәп тышка бөрөп чыгачак.

Фазылжан абый уйнавыннан тукталгач та әле мин шул жыр, серле моң дулкынында тибрәнә идем. Гомернең әллә нинди бәхетле көннәренә дә алыштыргысыз рәхәт бер мизгел иде бит бу.

—Мөхәмәтсафа, синен малай да гармун уйный беләме сон?—дип сорап куйды шунда Зәһидулла абый.

Мина читен һәм унайсыз булып китте. Үзем түзәр идем әле, әти өчен унайсыз иде. Ул ничек дип жавап бирер?.. Минем бит гармун тотып караганым юк хәтта.

—Юк әле, Зәһидулла абый, минем улым гармун уйный белми әлегә,—диде әти, һич кенә дә унайсызлану кичермичә.—Менә, әллә үзенә бер-бер гармун алып биримме икән дип, уйлап утырам әле.

«Ай әти, минем ни турыда хыялланганымны кайдан белдең син!..» Кеше янында булмасак, үзен йөгөрөп барып кочып алыр идем шунда.

Жыйнак гәүдәле, жинел хәрәкәтле Заһидулла абый, өстәл артыннан торып минем янга килде шунда. Һәм кулын биреп сәке өстеннән төшерде. Үзенә әллә кайчан тартып, яктылыгы белән жәлеп итеп торган шкаф янына житәкләп алып килде мине. Аның урта шүрлегенә берсеннән берсе матуррак булып бизәлгән өр-яна өч гармун тезеп куйды.

—Ал, улым, кайсын ошатасың—шул синекә!—диде.

Мин бер гармунга карыйм, бер әтигә күз төшереп алам. Сыер саткан акчага ни алырга жыенганнырын белә идем чөнки. Гармун түгел иде бит әле уйларында.

—Юк-юк, сатып алабыз, акча бар,—диде әти, сер бирмәде.

—Акча малы түгел, үзем ясаган гармуннар,—диде Заһидулла абый.

—Йә, улым, йә, үзенә ошаганын ал,—диде әти, үземә тәвәккәлләк өстәп.

Барысы да матур, кайсын алырга белмисең. Уртадагысына кулымны сузганмын.

—Ал,—диде Заһидулла абый, шул гармунны минем кулыма тоттырып.—Миннән бүләк булыр үзенә. Зур булып үсәрсен. Һәм шул чакны, яхшылык белән мине дә искә алырсың, ал!

Әтиңең «юк-юк, сатып алабыз...» дигән ай-вайларына игътибар да итеп тормады Заһидулла абый.

—Үзем ясаган гармун, миннән малаена бүләк булсын,—дип, бастырып куйды сүзен.

Шул еллардан соң күпме гомер узды, күпме сулар акты. Үсеп буйга житкәнче миңа башкача Кече Сонда булырга туры килмәде. Заһидулла абый дигәнебез мәшһүр композитор Заһид Яруллин булганлыгын мин ул чакта белмәгәнмен. Хәзер беләм белүен. Әмма Заһидулла абый инде күптән башка дөньяда, мәңгелектә. Газизжан абыйны да шул көннән соң күрергә язмаган булып чыкты... Әтине югалтканыма да өч ел тулып килә... Заһидулла абый да юк, Газизжан абый да... Әти дә юк. Хәтта гармун да юк.

Ул гармунны тыңлата алмадым мин! Әллә гармун миңа буйсынмады, әллә мин гармунга—әйтә алмыйм. Гармунчы чыкмады үземнән.

Әмма Өчиле базарына чыккан жирдән буранлы иртәдә юл таба алмый адашып йөргән сөгәтләрне гомеремнең иң истәлекле көне итеп еллар үткән саен кайта-кайта сагынам. Шул чакта күпме хыялланып та без барып житә алмаган, гомеремдә бер күрергә насыйп булмаган Өчиле базарын сагынам. Перәникле төшләрәмне... Кече Сон авылындагы жылы мич башын. Әтине... Заһидулла абыйны... Газизжан абыйны... Һәм, ни өчендер, күпме үжәтләнеп тә өйрәнә алмаган, үземә буйсынырга теләмәгән, кире беткән шул гармунны сагынам.

ШИГЫРЧЫТ

Алсу
Гайфуллина

КӨЗГЕДЭ—ЯТ КЕШЕ КАРАШЫ

Иялэнэм сезнең яшәешкә,
Бер-берсенә ташланырга эзер
Ерткычларым!
Ә дөресен әйтсәк—
жирдәшләр.
Артта калды изге көрәшләр,
Хәзер мин дә үзем өчен—үзем.
Жаным түгел, әүвәл күрә күзем,
Ишетәмен фәкать колак белән!..
Көлә беләм учактагы көлдән:
«Син,—дип,—ничек шулай яна алдың?»
Җавап бирә миңа изге кояш:
«Сеңел, мин бит барчагыңга юлдаш!
Алдасаң да үз-үзеңне, мине
Син барыбер алдый алмассың.
Миңа таныш сиңең бәгыреңнең
Шигырь тамып торган ярасы!
Үз-үзеңне алдый алмассың...»

Очасы килмәгән мәлләрдә
Канатлар тик торып, юк була.
Кирәксез—һәрвакыт килбәтсез.
Канатлар сына да, коела...

Алсу ГАЙФУЛЛИНА - шигырьләре журналыбызда элгөрәк бер күренеп киткән шагыйрә.
Балачта яши, укытучы булып эшли. Ул — «Урман жыры» (1989) исемле китап авторы.

Тик менә очыштан тәм тапкан
 Инсаниар өмете гел тирги.
 Көзгедә—ят кеше карашы.
 Иа раббым, бу хатын—минмени?!

* * *

Газ педаленә аягым
 Ирексез ныпрак баса.
 Рульгә утырмавың яхшы,
 Йөрәгегне жыр басса.
 Машина чаба—каядыр,
 Мин аны аңлый алмыйм.
 Берәз акрын барыйм, диеп,
 Газны киметеп карыйм.
 Бара торгач, аяк үзе
 Газга нык итеп баса.
 Акрын йөрөп кара үзең,
 Йөрәгегне жыр басса.

* * *

Бүгеннән төшемә гел керер ямансу нарасый.
 Күрәсең, килгәндер янымда яшәргә каласы.
 Аның да булгандыр дөньяда үзенәң мирасы.
 Мин аның, кешегә әйтергә уңайсыз—анасы.

Ямь-яшел һәм чыклы чирәмнән йөгерер каршыма,
 Рәшәле болында, яңгырлар туктаган чагында.
 Абына-сөргенә ашкынырмын аның янына,
 Табалмый газәпка инәлеп йөрермен болында.

Бу төшләр бер миндә түгелдер, без жирдә—меңләгән,
 Бер табыш хакына хәтергә акчасыз түлэгән.
 Бер табыш хакына нәрсәләр югалттың, и адәм?
 Юл буге шуңадыр сагалый караңгы күлэгән.

* * *

Мин беләм:
 Әгәр дә урманда,
 Буранда, юллар юк булганда,
 Адашсам,

саташсам,
 югалсам,

Ул эзләр һәм табар чарасын.
 Бүредәй ялар да ярасын,
 Ул миңа ярдәмгә ашкыныр.
 Уенда—гөләпләр ташкыны.
 Мин беләм, ул мине коткарыр,
 Аралар бураннан, бәладән.
 Ул мине житәкләп китерер
 Учакка—яктыга, жылыга,—
 Хет ике көн генә булса да
 Жанымыны жылытып торырга.

* * *

Яраткан укучым,
 Син инде үсөсөң, үсөсөң.
 Син хэзер чэчеңне
 Егетлэрчэ озын йөртөсөң;
 Кулыңны кесәңэ тыгасың,
 Сызгырган буласың.
 Мин сиңа сокланам
 Һәм килэ
 Синиң күк буласым.
 Урамда таш алып,
 Ыргыткан буласың һавага.
 Кошларга түгел лә,
 Бары тик көч ташып торганга.
 Син миңа: «Саумысез!»—диясең,
 Башыңны иясең,—
 Бу еллар дуслыкны
 Акрынлап сүндерә, күрәсең...

* * *

Без—тузга язмаган заманнан,—
 Килгәнбез дөньяга рөхсәтсез:
 Аллага ышанып яшәп тә,
 Биш вакыт намазга сэләтсез.
 Сокланам хэзерге яшьлэргә,—
 Аларга унжиде-унсигез.
 Кайчандыр—ун еллап элекме,
 Шундый ук хыялый идек без.
 Кыюлар, чаялар идек без,
 Ә болар безне дә уздыра:
 Иң башта биергә йөгерә,
 Аннан соң намазга утыра.

* * *

Һай, жирнең тарлыгы!
 Ике жан—барлыгы,
 Сүзләре—бер көйдә,
 Эзләре—бер жирдә.
 Югыйсә, юл башы—
 Бөтенләй аеры.
 Һай, жирнең тарлыгы!

* * *

Мин синнән көлэргә өйрәнәм,
 Мин синнән көлэргә өйрәнәм,
 Мин синнән көлэргә өйрәнәм,—
 Битлекнең буладыр төрлесе.
 Куркыта яп-якты күлэгән,
 Син миңа бурычым түлэгән,
 Мин сиңа бурычым түлэгән,—
 Тик килә һаман да түлесе.

Синиң дә бар инде давамьң,
 Минем дә бар инде давамьң,
 Хисләрнең хәтердә калганын
 Хэзер тик юксынып яшисе.
 Мин синнән көлэргә өйрәнәм,
 Битлекнең буладыр төрлесе.
 Югыйсә, ни өчен яшисе,
 Гомеремнең кадерле кешесе?!

ҖАҢНА ЭСЕРЛӘР

Әхәт
Сафиуллин

ИКЕ ХИКӘЯ

Әни җырлай

Трамвайның килеп туктавы булды, үзен һичшиксез шуның белән генә китәргә тиеш санаган барча халык, дәррәү килеп, аның ике ишеген дә берьюлы камап алды. Башкалардан ким-хур икәнән күрсәтәсе килмичә, һәркем бөтен көчен җыеп, этеште-төртеште, кычкырышты. Кыскасы, талонлы еллардагы кибет чираты сыман бер галәмәт иде бу.

Тукталышта башланган ыгы-зыгы, тавыш-гауга трамвай кузгалып киткәч тә тынмады.

—Нигә өскә атланасың?! Мин сина ат түгел ич!—дип башын боргалый бер ир заты.

—Ятма мина, өенә кайткач караватыңа ятарсың!—ди кемгәдер бер хатын-кыз, куллары белән як-ягына этә-төртә.

—Сина ятканчы тактага ятам мин...—ди ана ир-ат тавышы.

Монда һәркем үз сүзен күршесенен күнеленә, бәгыренә кадалырлык итеп әйтергә тырыша. Бу ыгы-зыгыга күршесе гаепле дип уйлый, күрсен.

Шушы кеше ташкыны әле монарчы иркен генә басып торган, туган авылында ике атна ял итеп кайтып килүче Маратны бер почмакка сәндереп, кымшанмаслык итеп кадкалап куйды. «Тагын шәһәр тормышы башлана!..»—дип уйлап алды Марат, күнелсез генә.

Ә инде безадан ул бу унайсызлыкны, бу тавыш-гауганы сизми, ишетми дә иде бугай. Онытылып, үзалдына елмаеп торган йөзеннән, соры күзләреннән аның күнелен бу минутта бөтенләй башка нәрсә биләве күренеп тора.

Әйе, күз алдында һаман туган авылының киң кырлары, болына-нары... Колак төбөндә—урман шавы, әнисенен жанга ятышлы йомшак тавышы...

Чыннан да, шулай шул... чөнки аның авылдан кайтып килеше. Автобустан төшкәнәнә дә ярты сәгать чамасы гына әле. Шуна күз алдында һәрнәрсә саф, ачык килеш саклана. Шулар арасында иң ачыгы, иң сафы—әлбәттә, аның әнисе! Аның кечкенә гәүдәсе, еллар тоныклаган дымсу күзләре, ап-ак чәчләре, һаман мөлаем, һаман жанга якын, һаман якты йөзе...

«Бу әнигә ни булды икән?—дип уйлап алды ул, кинәт житдиләнеп.—

Анын жыр яратуын күптөн беләм, ә үзе жырларга яратканын бер дә сизгәнем юк иде бит...»

Әйе, быелгы ялында авылына кайткач, бер көнне әнисе аны тәмам гажәпкә калдырды.

Шулай бер көнне, Марат, абзарларны жыеп, ишегалдын себереп, иртәнге табынга кереп утыргач, әнисе кинәт ана карап:

—Бүген, Алла боерса, синең белән сахрага чыгып керербез әле, улым,—дип куйды.—Рәхәтләнеп, бер ирек ачып кайтырбыз ичмаса.

—Минсез генә жыенасызмыни, әни?—диде Маратның энесе, юри үпкәләгән сыман.

—Юк, сине алмыйбыз,—дип көлдә әниләре, чынаягына чәй салып.—Матаен белән бөтен кош-кортны куркытып йөрер иен бугай. Без абыен белән ашыкмыйча, жәяүләп кенә...

—Әби, әби! Безне дә алмыйсызмы?—диеште кече улының малайлары.

—Юк, бу юлы сезне дә алмыйбыз!—дип янәдән көлдә әбиләре.—Бу юлы без Марат абыегыз белән генә чыгабыз. Ялы да үтеп бара, һаман сахрага чыгып кергәнәбез юк...

Ярата да соң әниләре шушы «сахра» сүзен! Жәйнең болыннарын да, урманын да шулай дип йөртә ул. Анынча, сахра—киңлек, иркенлек, кошлар тавышы, яфраklar лепердәве.

Инде өйдән чыгып барганда әнисе, Маратның буш кулын күреп:

—Теге әржәнне алмыйсыңмыни, улым?—дип сорады.

Ул «әржә» дип магнитофонны атый иде.

—Алып тормам, ахрысы, әни,—диде Марат. Аннан соң берәз уйланып торды да:—Әллә алыммы соң, әни?—дип өстәде.

—Ал, улым! Бәлкем, жырларбыз...

Иртән чыгып киткән жирдән алар тәмам кич авышканчы йөрделәр. Әниләре әйтмешли, йөрмәгән жирләре, аяк басмаган сукмаклары калмады. Ару-талуны сизгән дә юк! Әйтерсен, аяклар үзләреннән-үзләре атлый!

Изгеләр чишмәсенен тешләре камаштырырдай салкын суын эчеп менгәч, сөйләшә-сөйләшә ашыкмыйча гына Чишмәле елгага таба барганда, Марат магнитофонун уйнатып жибәрде. Тик әнисе:

—Кирәкми, улым,—дигәч, аны шундук туктатты.

Аннан соң күпме генә жир йөрмәсеннәр, «әржә»не алырга үзе кушкан әнисе ник бер жыр тыңларга сорасын!

«Алайса, нишләп алдыртты икән соң ул аны?!—дип гажәпләнде Марат.—Ул еш кына жырларны үзе сорап уйнаттыра иде ләбаса!»

Берәздән, инде елгага житәрәк, урман буеннан барганда, әнисе бер дә көтмәгәндә:

—Әржәнне жибәр әле, улым, жыр жырлайсым килә,—дип, якында гына кычкырган күке тавышына колак салып, туктап калды.—Яздырып ал әле шуны...

Бу хәлгә гажәпләнгән Марат, кызыксыну катыш:

—Әйдә, әни, әйдә, яздырабыз аны! Жырла гына!—диде.

Әнисе, теге күккә күрергә теләгәндәй, үзенчә әкрән генә гөжләгән урманга кабат карап алды да, тамагын кырып куйды һәм үзалдына сузып жырлап та жибәрде:

Кыр казлары артыннан

Очарга дип талпына-а-м...

Ул тирән итеп сулыш алды. Әллә кайдан, тирәннән, ябык күкрәге эченнән сызгырып чыккан тавыш ишетелде.

«Картайды шул инде,—дип уйлап алды Марат, әнисенен жырчыклар белән ергаланган йөзенә күз төшереп.—Ни әйтсән дә, житмеш биш белән баруы...»

Тик очалмыйм, карап калам

Кыр казлары артыннан...

Тагын тирән сулыш, тагын күкрәктәге сызгыру тавышы.

—Әй, бу жәйләрнең матурлыгы, Ходаем!—дип сузды әнисе, Маратка таба борылып.—Кара син бу сахраларны! Әтиң генә күрә алмады, бәгырем, шушы көннәрне. Их, бу сугыш... Биш дистә еллар түгел, йөз еллар үтсә дә йөрәкләрне кискәләп торыр, валлаһи...—Кинәт әнисенен күзләре дымланды. Ул зәңгәр тамырлары бүртеп торган кулы белән яшләрән сөртеп алды.—Нишләп шулай икән бу адәм баласының күңеле? Инде кайтмасын да беләсен, тик һаман көтә бит күнел, һаман көтә!.. Менә хәзер дә йә атын чаптырып урман юлыннан килеп чыгар шикелле, йә чалгысын инбашына салып болыннан менеп килер сыман. Әле дә исемдә, киткәндә:

Китәм инде, китәм инде,
Китәм әрмияләргә.
Мин киткәчтен кемнәр калыр
Сезне тәбияләргә?..—

дип жырлаганы, бәгырем. И-и гомерләр, гомерләр...

Әнисе, уйларына чумгандай, берәз вакыт сөйләшмичә генә барды. Тик шуннан соң гына,—гүя ул шушы вакыт эчендә кинәт йөрәгеннән бәреп чыккан хәтер-хисләрән жинә алды,—тынычланып калгандай булды. Бу, чыннан да, шулай иде бугай, урман буенда аның көчсез тавышы тагын яңгырады:

Кыр казлары артыннан
Биеклеккә тартылам,
Хыялыма китәр идем
Кыр казлары артыннан...

Ул үзенчә бу жырға бөтен күнел хисен биреп, күкрәгендәге бар булган аһәң-моңын кушып жырлый иде. Тавышы көчсез булса да, кеше күңеленә үтеп керердәй ихласлылык, ниндидер самими эчкерсезлек бар иде бу жырда.

... Трамвай баруын дәвам итте.

«Бу әнигә ни булды икән?—дип кабатлады Марат үзалдына.—Бер дә болай, жырлыйм әле, дип кыюланганы юк иде бит. Әллә аның бу жырларын миңа үз төсә, үзенен бүлгә итеп калдыруымы? Чыннан да, кеше мөңгә яшәми, тукта, үтсәм булып тавышым калсын әле, дип уйлавы да бик мөмкин... Ничек кенә булмасын, ул миңа бик кыйммәт, бик кадерле нәрсә бүләк итте түгелме?»

Кинәт ул, үзе дә сизмәстән, сак кына магнитофон төймәсенә басты. Трамвай эчендә саф моң таралды:

Кыр казлары артыннан
Биеклеккә тартыла-а-м...

Иң элек Марат янында басып торган кешеләр тынып калды. Алар, жырның кайдан ишетелүен абайламыйча, башларын як-якка боргаладылар. Шунда олырак кына яшәтгә бер агай:

—Катырак куй әле, шуны, энекәш! Жәлләмә, без дә тынлык,—диде.

Тынышып калган кешеләр, аны кысмас өчен читкәрәк тайпылып урын таптылар бугай, берәздән ул үзенен шактый ук иркен басып торуын сизде. Марат магнитофонының тавышын көчәйтә төште. Аннан берничә тапкыр күке тавышы ишетелде, аңа яфрактар лепердәве кушылды һәм дә күкрәк читлегә түрәннән сызгырып чыккан тирән сулау авазыннан соң чын күңелдән аккан жыр дәвам итте:

Хыялыма китәр идем
Кыр казлары артына-а-н...

Жыр көчәйде, берәздән бөтен трамвай эченә таралды. Юк, магнитофон акырмады, киресенчә, бар халык, үзалдына тын калып, ихлас

күнелдән жыр тыңларга кереште. Әле менә моннан берничә генә минут элек бер-берсен катырак теңшәргә әзер торган кешеләрне тәмам алыштырып куйдылар гүяки. Шунысы гажәп: музыка, жыр белән гомердә дә шаккаттырып булмаган кешеләрне алыштырып куйдылар түгелме соң?!

—Анлый алмыйм, Зифа Басыйрова дип әйтимме?..—диде Марат янында басып торганнарның берсе.—Алай дисәм, тавышы икенчерәк сыман...

Маратның күзләрендә, йөзөндә елмая чагылып китте. Вәт сина—әни! Сине танылган жырчы белән чагыштыралар бит!

—Әни жырлый!—дип жавап бирде ана Марат.—Минем әни жырлай!! Аны анлагандай, кешеләр күзөндә жылылык чаткылары күрөндө.

Гөлсинә

Көтмәгәндә ул килеп керде.

Егерме биш-утыз яшьләр тирәсендәгә ир-егетне күргәч Гөлсинә бер мәлгә өнсез калды. Башта ана болай, гадәт буенча гамсез генә күз сирпеп алган иде, шунда никтер бөтен тәнен ток суккандай булып китте һәм үзе дә берни аңламастан тораташтай катты да калды. Аннары зур чем кара күзләрен ана төбәде. Әйтерсәң, менә шушы мизгелдә аны сихерләп өлгерделәр! Болай текәлеп карап торуы унайсыз иде, ул моны сизә дә, ләкин шул ук вакытта күзен дә алалмый иде.

—Начальник үзөндәме?—дип соралы ир-егет.

—Үзөндә, үзөндә! Рәхим итегез!—диде ул ашыгып, начальника хәзер керергә ярыймы, юкмы икәннен белешергә дә онытып.

Ир-егет кабинет ишегенә кереп югалгач, Гөлсинәнең иптәш кызы, машинкада басуыннан туктап, ниндидер борчулы тавыш белән:

—Танышыңмы әллә?!—дип гажәпләнде.—Хәтта йөзөң үзгәрәп китте...

—Никтән танышым булсын! Беренче генә күрүем. Тик ни... шундый таныш кебек... Мин аны әллә кайчаннан бирле беләм шикелле...—диде Гөлсинә һәм үзе дә сизмәстән:—Һай, бар соң дөньяда ир-атлар!—дип куйды.

—Син нәрсә?! Тапкансың... Хәмитен биш өлеш артык!—диде иптәше ана сәер карап.

«Чыннан да, нигә бер күрдә исем китте әле?!—дип уйлап алды Гөлсинә, әле генә әйткән сүзләреннән оялып.—Аз йөриме монда андыйлар?!»

Тынычлангандай булды. Тик берничә көннән бу ирнең үзләрендә өлкән прораб булып эшләпчәген белгәч, ниндидер бер эчке жылылык, ахырынача үзе дә аңлап-төшенеп житкөрмәгән сөенү хисе кичерде. Аны күргән сәен әллә нишләп китә башлады... Сөенәме, каушыймы, ниндидер бер билгесезлектән курку идеме соң бу?..

Әйе, тынычлыгы югалды. Алай гынамы? Бер ай дигәндә, балкып, нур сибеп торган йөзә суга сусаган гөл шикелле сулыгып калды, күзләрендә элгрәк Хәмитә шалтыраткан сәен очкынланып-кабынып китә торган жылы чаткылар сүрелде, алар урынына ниндидер монсулык, ниндидер сагыш барлыкка килде. Хәзер телефон трубкасын алган иптәш кызына да еш кына:

—Хәмит булса, почтага китте, диген!—дип пышылдый башлады.

Хәтта бер мәртәбә Хәмитен дә гажәпләндерде. Шулай, гадәттәгечә, билгеләнгән урында очрашкач, берни дә әйтмичә ана бик озак кына карап торды-торды да, онытылып, кулы белән аның битләрен сыпырып алды, бармаклары белән мангаен капшады, кашларына кагылды... Бер сүз әйтми: карый да карый, сыпыра, капшый. Әйтерсен, аны танырга тырыша...

—Мин бу, Гөлсинә! Танымыйсыңмы әллә?—дип көлдә Хәмит.

Шунда гына өнөнә килдә, айнып китеп, тиз генә кулын аның йөзеннән алды да оялып куйды. Оялырлык та, йә Хо́да, ул Хәмитенән йөзөндә теге яна прораб белән охшашлыклар эзли түгелме?!

—Сагындым мин сине...—дигән булды ул.

Хәзер ул Хәмит турында уйламый да шикелле. Ул онытыла бара бугай... Әлбәттә, сөйгән, вәгдәләр бирешкән егете алдында Гөлсинә үзен гаепле сизә, аны кызгана, ләкин очрашкан вакытларында элеккеге хисләр юклыгын бөтен ачыклығы белән тоя иде. Хәер, Хәмит турында уйламый дип, кистереп әйтеп тә булмый торгандыр. Уйлый да, уйлана да ул. Ләкин шул ук минутта сискәнеп китә—үзе аның турында уйлый, ә күз алдында Зәйнуллин басып тора!.. Гөлсинәнән чәчләреннән сыйпый, кысып-кысып качакый... Ул шалтыратса яисә идарәгә килеп чыкса, шалтыгының чиге юк, монсулығы югала, күзләрендә каядыр тирәнгә яшеренеп торган якты нурлар янадан кабына. Андый минутлар—Гөлсинә өчен иң бәхетле мизгелләр. Юк, аннан берни дә кирәкми ана. Тик ешрак күренсен, ешрак тавышы гына ишетелсен...

Зәйнуллин участогы башка жирдә урнашкан, шуна күрә идарәдә берәр кинәшмә-мазар була калса, гәрчә инде бу турыда үз вакытында әйтелеп, хәбәр ителеп куелса да, трубканы алып кабат-кабат исенә төшерү, тагын бер мәртәбә аның тавышын ишетү Гөлсинәнән жанына ләззәт, күнеленә тынычлык индерә.

—Онытмадыгызмы, Камил Галимович, бүген сәгать биштә—оперативка!—ди ул дулкынланудан өз генә калтыранган тавышы белән.

Мона Каршы Зәйнуллинның ирләрчә нык, ләкин жанга якын ягымлы тавышы ишетелә:

—Рәхмәт, Гөлсинә,—хәтерлим. Булачакмын!

Дөньяда тулып ашкан хисләреннә яшереп, сизенүләреннән куркып йөрүдән дә авыр нәрсә юктыр. «Әгәр мин ир заты, ә ул хатын-кыз булса икән!...—дип тә уйлый кайчак Гөлсинә, әгәр дә шулай була калса нишләрен ачык итеп күз алдына да китерә алмыйча.—Әллә хат язаргамы икән? Юк, юк! Өйләнгән кешегә хат язучы да килешми. Сөяркәсә итәр дә, нишләреннә белмәссен аннары... Яманатым таралыр. Хәер, башкаларның миңдә ни эше бар?! Ө бәлки... Ө бәлки күрмәс өчен эштән башка жиргә күчәргәдер?» Кыскасы, башына әллә нинди уйлар килә. Андый чакта үч иткән шикелле бит ул: бер рәхәтләнеп сөйләшер сәбәбе дә чыкмый.

... Барысы да көтмәгәндә килеп чыкты.

Идарәгә Зәйнуллин участогы башкарачак эш турында килешү китерделәр. Ул ана кул куярга тиеш иде. Әллә ни ашыгыч эш түгел, чөнки өлкән прораб монда атнасына ике-өч тапкыр булып китә, бер килгәндә алыр иде әле. Ләкин Гөлсинә аны үзе илтеп бирерчәк! Һәм бүген үк! Хәзер үк! Ул сәгатенә карап алды: хәер, эш бетәргә дә күп калмаган икән инде. Калмаса соң! Нигә кайгырырга? Бу яхшы да әле. Менә хәзер шалтыратыр да...

—Мин сезгә жыенам әле, Камил Галимович,—диде ул ана шылтыратып.—Бер документ калдырдылар сезгә...

—Вакыт бик соң була бит инде, син килгәндә,—диде ана Зәйнуллин.—Бәлки, машина гына жибәргәдер? Нишләп килеп йөрергә?..

Бу сүзләренә ишеткәч, Гөлсинә эсселе-суыклы булып китте.

—Юк, юк, мин үзем, Камил Галимович,—дип пышылдады ул кайнар сулышынан тирләгән телефон трубкасына.—Хәзер мин... Мин үзем...

Әлбәттә, чибәр, яшь бу кызның үзенә бер күрдә үк гашыйк булуы турында берни белмәгән, берни сизенмәгән Зәйнуллин гажәпләнеп калды: «Нинди ашыгычлык? Иртәгә хәтле берни дә булмас иде әле»... Ул моны нигә юрарга да белмәде. «Нинди ягымлы, гүзәл кыз бу Гөлсинә! Үзе иренмәүчән дә икән тагын,—дип уйлап алды ул.—Бер егетнең бәхете инде!»

Гөлсинә ашыга-ашыга урам буйлап атлый. Йөзендә ниндидер кырыслык, ә йөрәге тынычсызланып, күкрәк читлегеннән чыгардай булып еш-еш тибә. Күз алдында Камилның кара тутлы түгәрәк, матур йөзе, кечкенә генә чокыр белән икегә аерылып торган ияге һәм чиста күк зәңгәрлеген хәтерләткән зәңгәр күзләре, таза-нык гәүдәсе. Колак төбендә жанны эртердәй көчкә ия булган, ирләрчә нык тавышы янгырап тора сыман... Урамда талгын ғына янгыр ява, тик Гөлсинә аны сизми генә.

—Менә килеп тә життем, Камил Галимович,—диде ул, Зәйнуллин кабинеты ишеген ачып кергәч. Һәм ни әйтерсен, дигәндәй, үзе дә сизмәстән аның күзләренә карап алды. Аннары ашыкмыйча ғына сумкасыннан кәгазьләрен алып ана сузды.—Ашыгычтыр дип уйладым...

Камил аларны кулына алды да, караштырып:

—Рәхмәт, Гөлсинә. Янгырда чыланып йөрергә туры килде инде сина... Иртәгә үзем кереп алган булыр идем,—диде.—Чылангансын бит...

—Минем сезне күрәсем килде...—диде кыз, кинәт йөзен аның күкрәгенә яшереп. Һәм сулкылдап елап жибәрде.—Гел күрәсем килә. Тавышыгызны ишетәсем килә... Нигә алай?—Үзем дә анламыйм...

—Кара инде, шундый чибәр кызлар да елый димени?—дип Камил Гөлсинәнең чәченнән сыйпап алды. Бу хәлдән ул үзе дә каушап калган иде бугай.—Ярар, Гөлсинә, ярар, житте... Сөрт яшләрәнне! Яшь чакта андый анлап булмаган нәрсәләр булгалый инде ул. Аннары бетә алар, үтә... Аннары аларны көлеп кенә искә аласын... Әйдә, мин сине өенә калдырып китәрмен. Мине дә көтәләрдер... Биш яшьлек би-ик олы малаем бигрәк көтә мине. Кайтып керүгә муеныма атланымга ғына тора...

Кинәт Гөлсинә аның күкрәгеннән башын алды да, ничәмә-ничә көннәр жавабын таба алмыйча аптыраган нәрсәсенен көтмәгәндә генә чишелешен тапкан һәм аның дәрәслегенә, бердәнберлегенә инанган кешедәй, күзләрен тутырып Зәйнуллинның күзләренә карады. Озак карап торды ул аларга. Әйтерсен, алар тирәнлегеннән нидер эзли иде.

—Малай көтеп торса күнелләр инде ул, Камил Галимович... Көтеп торучысы булса, һәркемгә күнелле инде... Безнең дә булчак малаебыз... Тиздән туебыз... Кияүгә чыгам...—диде Гөлсинә, чәчләрен рәтләп.—Ярый, хушыгыз!

Ул тиз генә сумкасын кулына алды да кызу-кызу атлап ишеккә юнәлде. Зәйнуллинның: «Хәзер машина белән озатып куям, Гөлсинә!» дигән сүзләрен ишетмәде дә бугай. Һәрхәлдә бернинди җавап та кайтармады.

... Тиздән идарәдә Гөлсинә урынында башка кыз утыра иде...

Рифә
Рахман

ТАУНЫҢ БАШЫН БОЛЫТ КИСӘ

ХИКӘЯ

Үзбездә яшәгән жир куышы төбөндә искереп беткән сандалиемның табанын сумалалы жеп белән тегеп утырам. Ташлар иден, мәктәпкә барыр вакыт житеп килә, яңасы әле буламы-юкмы. Рәткә китереп куйсаң да, шушы иске сандалилар белән тагын бер кыш мәктәп идәннен кырып уздыруынны көт тә тор... Әле язга чыккач та, ни булыр... Минем кебек тугызынчыга баручы егетләр аларны күптән күн батинкыларга алмаштырып бетерде инде. Авыррак тормышлыларның да аягында кытай кедасы.

Кояш баеганда, карлыгач оялары тирәсендә бөтерелгән, кырдан бер-бер артлы карга көтүләре кайткан энгер-менгердә шушы яр астыннан авылыбызга карап утырырга яратам мин. Көнә буге һәр жан иясен әлсерәткән кояш, инде үзе дә арып, кайчандыр мин яшәгән йортның нәкъ урта тәрәзәсенә кереп югаладыр шикелле. Аның утлы кызыл шәүләсе саргылт такта белән тышлаган өебезне тагын да сихриләтеп, серләндереп жибәрә. Бик нык курыксам да, минем шул өйгә керәсем, әтиемнән анда ничек яшәгәннен күрәсем килә. Тик әнине үпкәләтермен дип уйлыйм да батырчылык итмим. Хуш исле печән түшәгебезгә ятканда, ул муенымда кыршау булып торган күгәрәнке сырға карап:

—И-и-и, балам, ярый исән калдың бит шул мәртәттән,—дип сөенә. Аның мәртәт дигәне—жирән башлы, тук корсаклы, акай күзле әтием. Килбәтсез-әлкәш кыяфәтле булса да, элек һәр иртәне йокымнан төрткәләп уятса да, минем ана мәртәт дияргә теләм бармый. Катый кулларыннан миннән дә күбрәк кыен ашаган әнигә дә каршы төшәргә теләим. Әти—әти инде ул. Шушы иске сандалиларны ташлап, аланаяк йөрергә, һичьюгы юкәдән үргән чабата кияргә, йә инде бөтенләй мәктәпкә дә бармаска була, ә мәнә әтине алмаштырып булмый...

—Берәрсенә өйләнсә, без дә тынычта яшәр идек,—ди әнием уфтанып. Шушы салкын, дымлы, эт куышы кебек землянкада тыныч яшәп буламын инде?! Аның «тыныч»ы, әтибезнен, вакыт-вакыт тау астына төшеп, безгә «акыл өйрәтеп китү»снән котылып идек дигәнне аңлата.

Өстемдә кырык ямаулы киём, тамак ач булгач, мин авыл малайлары янына уйнарга барырга да базмыйм. Хәер, уеннарын онытып, алар инде күптән кызлар артыннан чабадыр. Беләсе иде, минем Разиләмне кайсы да булса озата микән?

Баеган чагында кояш алар тәрәзәсенә дә бер уч ут яктысы ташлый. Разиләләренң өе безнекеннән зуррак, биегрәк. Урам якка караган түбә очында «сандугач оясы» бар. Разилә шулай ди. Сандугачларның өй тирәсенә ояламаганын каян белсен ди ул! Бөтен сандугач безнең янда—тау астындагы таллыктадыр шикелле тоела миңа.

Разилә яраткан сандугачларның исәрләнеп сайраганын тыңлап, анын турында уйлап, хыялланып утырам.

Разиләләр өс дигәннән, ярый әле безнең урам бер яклы ғына. Тәрәзәләре монда табан да—бәрәңге бакчасы ягына да караган. Безнен куышыбыз каршы яктагы тау итәгеннән шул тәрәзәләргә ишек ачып утыра.

Мин агач төбөндә, телемне чыгарып, мыш-мыш килеп, күтәргән инә белән табан тегәм. Инә бер яктан икенчесенә чыккан саен, күтәрелеп, авыл урамына карыйм. Разилә үзләренә «сандугач оялы» түбәләренә менеп баскан да миңа кызыл яулыгын болгый. Бу—әтиләр эшкә китте, безгә мен, чәй эчәрбез, дигәнне аңлата. Разиләләреннән әтиләре сарык фермасында эшләгәнгә, аларга ял көне юк.

Күршеләре күрмәсен дип, мин бәрәңге буразналары арасыннан шуыша-шуыша менәм. Күлмәк-ыштанны төмам балчыкка буяп бетерәм. Минем шулай эшләвемә Разилә гел дә гажәпләнә. Син кеше шикелле генә кыланмассың инде, дигән була.

Алар өендә чәйне бөтнек, мәтрүшкә салып эчмиләр. Андый чәйдән мин үзбезнен тау куышында эчеп тә туйган инде. Монда һинд чәе, ак май, гәрәбәләнеп торган бал...

Разилә, каядыр китеп, югалып торганга, минем өч көн буена авызга бер кашык пешкән ризык капкан, болай итеп тәмләп чәй эчкән юк. Әнинен бөтен эшләгәнә әтигә ул кешеләрдән сораттырган бурычны түлүгә китеп бара.

Ындыр табакындагы көшелләргә, инде эчләрем авыртып бетсә дә, әйләнәм дә киләм, әйләнәм дә киләм. Без, ягъни, берничә авыл агас белән мин, шуның янында ғына келәтләр төзәтү эшендә.

Бүгөн ял. Тәннен арыганлыгы, йокысызлык аеруча шушы көнне сиздерә.

Разилә чәйне үзе яраткан пар зәңгәр чынаякларга ясый. Нәрсәндер ничек итеп әйтергә белми торганлыгы аның чәй агызганда жинелчә генә дерелдәгән кулыннан ук күренә.

—Мансур, мин бит китәм, Арчага китәм. Укырга... Инде... фатир... эзләп кайттык,—ди ул миңа безраздан.

Кулымдагы баллары тамып торган калак идәнгә төгәри.

Разилә китә. Минем бердәнбер дустым. Нигә китә? Шушы тәмле һинд чәен, жылы өйне, йомшак түшәкләрне калдырыпмы?

Идәндәге бал калагын Разилә иелеп үзе ала. Шул урынны юеш чүпрәк белән сөртә-сөртә:

—И юләр, мин бит кайтмаска китмим,—ди.—Синен инде кашларың өем болытлар булып ук жыерылды.

—Китмә, Разилә. Мин персидәтелдән киләсе елга көтү көтәргә рөхсәт алдым. Шунда түләрсен, дип, безраз акча да биреп тормакчы. Гөлбикәттәйләреннән иске өен жыештырып күчмәкче әле без. Жәй эшләгән-нәргә дә безраз бирсәләр... Пәлтә-мазар, итек алып жибәрсәм, кышын клубка да йөрербез.

Хыяллар аның саен куера... Үземне утырган урынымда куышыбыз каршындагы таудай күтәрелгән итеп тоям.

—Мин бит кайтам, синен янына кайтам. Укытучы булып. Менә күрерсен!

Мәктәптә дә гел «биш»кә укыган Разиләнен анда укый аласына кем ышанмый инде?! Ә мин соң, мин? Ансыз нишләргән...

* * *

Колхоз рәисе сүзендә торды. Әле бер-ике булышчы да бирде. Октябрь азаларына без Гөлбикәттәйләреннән иске өен сипләп, куышыбыздан күчендек. Жанга, тәнгә жылы йөгәрдә, тамакка ризык керде.

Шулай да кышларын, Разилә ялга кайткан вакытларда, житәкләшәп, көрт ерып, без шунда төшүдән туктамадык. Инде анда яшәмәсәк тә, көн дә сукмак ача торган булдык.

Разиләнән сүзе гел бертөрләрәк.

—Син шушында өч ел яшәденме?—ди ул, ишектән керә-керешкә.

—Өч ел. Күпмени ул? Тау башындагы болытларга карап...

—Өч ел!

—Гомер буге куышта, шалашта яшәүчеләр дә бар бит, Разилә.

—Ул бит әллә кайда—жылы якларда. Бу заманда ай-һай анда да яшиләр микән әле!

—Кеше тормышын каян беләсен анын, Разилә?! Менә бит, тау астында таллар бар. Тау өстендә үскән тирәкне дә күргәнем бар минем.

—Син үзенне, шул тирәк кебек көчле, димәкче буласың инде алайса.

Чыдам...

—Юк ла. Бик-бик суыкларда кешеләр ишеге ачык иде безгә. Менә сезнен ишек тә... Әле кайвакыт шушы куышны да сагынып куям мин. Каршы як таудагы йортыгыздан синен кызыл яулык изәгәннен сагынам.

—Шулай да мин түзмәс идем...

—Тау башында болытлар бар бит, Разилә. Ап-ак болытлар! Мин шул болытларга менәсемне белеп яшәдем.

—Ул болытлар тауның башын кисә, Мансур!

—Алай булса булсын, ирнен башын кайгы кисмәсен, Разилә!

Ул сүзсез кала. Мин күзләремне йомам. Хыялымда тау калка. Тау башында—болытлар. Болыт өстендә кызыл яулыгын болгаган Разилә. Ул әкрән генә болытлар белән бергә каядыр—еракка-еракка агып китеп бара... Аны югалтасы килмәгәнгә, керфекләремне күтәрәм. Куышка сенеп калган жәй исен исним. Татлы хуш исләр татлы төшләрне искә төшерә. Куышның ян-якларына эленгән мәтрүшкәләр, яшел яфракта килеш кипкән куак ботаклары, жиләкле печәннәр минем монда чагында буй житмәс кебек тоелган хыялларымны уята.

Түрдә—юан каен агачыннан кисеп ясалган бүкән өстендә, лампа яна. Аның сүрән яктылыгына кушылып чыккан сөрәм генә әлегә исләрне күмеп китә һәм безнен күз алларыбызны да карангыландыра.

Беренче тапкыр Разиләнән иреннәреннән үбәм. Көчсез терсәкләре белән эткән сумаграк кыланса да, аның шушы мизгелләренә күптәннән көткәнлеген аңлап, мин тагын да хисләнебрәк, дәртләнебрәк иркәләргә тотынам.

Безнен тау куышыннан чыкканны көтеп торган кояш, гадәттәгечә, әти яшәгән өйнен урта тәрәзәсенә кереп югала.

—Сау бул!—дип кычкырасым килә ана минем.—Сау бул, кояш! Этиемә сәлам әйт!

Әти дә бакча артына чыккан икән. Баз авызы баганаларына сөялгән дә Разилә белән минем бакча буйлап күтәрелгәнне карап тора.

—Улым...—ди ул миңа Разиләләр белән ике арадагы сукмактан без аның янына житәрәк.—Улым...

Мин туктыйм. Разилә дә туктый.

—Улым, кереп чык әле мина, сөйләшик.

Ул кулындагы очсызлы тәмәкене кайракланган куфайкасына гына басып сүндерә. Корсакалары шингән, акай күзләре кечерәеп калгандыр күк. Жирән башы—ялангач.

Мин, кайчандыр аның кулларындагы чыбыркыдан буылган шикелле, пәлтәмнен өс төймәсен ычкындырам.

Разиләгә китәргә ишарә ясап, алгарак уздырам да, кулыма жепшек кар алып, шуны әвәлөргә тотынам.

Разилә лапас ишегеннән кереп югала.

—Улым...

Мин кулымда йомарланган карны үзез без яшәгән землянка ягына, тау астына ыргытам.

Әтиңең күзләрәнә кабат карарга базмыйм. Өскә киём, аякка итек алып була, үлми калып була... әтиңе сайлап булмый, дип уйлыйм мин эчемнән. Әти—әти инде ул.

Дәшми генә кирегә, әни белән зәмһәрир суыкларны чыккан тау куышына төшеп китәм.

Мин аннан иртән, инде савытларда керосин калмагач кына, кайтам. Жир астының кечкенә уемыннан калай савытта саклаган бер рәсемне кулыма алам да лампа яктысында әйләндереп-әйләндереп карыйм. Анда—мин, әтиемнән күнитекле аякларына тотынып атлап китәргә чамалап торам.

Әниңең тавышында мона кадәр беркайчан да сизелмәгән хәвефлек.

—Улым...—ди ул да.—Улым...

Иңенә ишелеп төшкән яулыгы, кара чәчләре шул шомны тагын да арттыралар.

—Улым, кайда йөрисең син? Әтиңең вафат бит. Авыр туфрагы жинел, урыны жәннәттә булсын.

Гомер буге әтидән тукмаудан башканы күрмәгән әни шулай ди. Бугазыма төер тыгылган хәлдә, шапылдап, ишек тупсасына утырам.

—Кайда? Ничек?

—Лапасларыңда... Сине буган чыбыркы белән асылыңган. Инде кичтән үк төдер. Тәне тәмам суынып беткән, диделәр.

—Әти... Лапаста... кичтән... чыбыркы белән...—Оештырып сүземне әйтә алмыйм, ни дияргә теләгәнәмне үзем дә белмим.

* * *

Кешеләр күпме кыстасалар да, әнием килең булып төшкән, минем михнәтле балачагым узган ул йортка без кире кайтмадык. Инде яна нигезгә дә ияләшелгән, моңысы үзезбеңке, дип тора идек. Язга чыккач, кирәксез калган йортны бала-чага уен урыны итте. Тора-бара коймалары жимерелеп, тәрәзәләре ватылып бетте. Балта алып рәтләргә кул бармады.

Жәен Разиләләрнең бакчасы буйлап күтәрелгән вакытларда, бәрәңге басы турысында тукталып, мин озак-озак итеп уйлана торган булдым.

Баз өстен чүп үләнә каплаган. Тирә-ягын кычыткан күмеп киткән. Балачактагы мин атланып йөргән кола биябезнең ыңгырчаклары, ияр ише нәрсәләре лапас артындагы какактарда теләсә ничек асылынып тора. Эшкә дә, кыенга да житез куллы әтиемне алар да сагыналардыр шикелле.

Разилә бу ялда үзгәрәп, сүзсезләнеп кайтты. Клубка да чыгасы итмәде. Соңгы имтихан дигән булып көне буге минем тау куышының ачып куелган ишеге төбөндә утырды. Авылга да, үз бакчаларыннан менмичә, хәзер әнием белән без яши торган йортның сукмагынан кайтасы итте. Бу үзгәрешләрнең сәбәбен мин арт капка янында гына белдем.

—Мансур, өйлән миңа,—диде ул, кинәт кулларыма үрелеп.—Өйлән зинһар...

—Ничек итеп? Нинди акчага? Уйламаганда-нитмәгәндә... Әле тагын бер ел укыйсы бар бит. Синәң дә күпме...

—Өйлән миңа, минем авырым бар...

—Ничек? Бер тапкыр кочагыма кермичәдәме?—Бу сорауларны бирү үзе үк мәгънәсезлек иде.

—Мин алдандым. Башка берәүдән алдандым...

—...

—Әти-әни күзенә ничек күреним. Авылдашларга. Барысы да синен белән йөри дип беләләр...

Эсселе-суыклы булып басып торам. Мин күкрәгенә дә кагылырга базмаган, авылда иң чибәр, иң акыллы кыз саналган Разиләнең алданган булуына ышанасы килми. Аркадан чишмә булып су ага.

—Буддыралмыйм, Разилә, ышаналмыйм.

—Кичер, Мансур, бөтен өметем синдә иде, инде булмады...—диде дә Разилә, кызыл яулыгын салынып төшкән кулларында өстерәп, бакчалар аркылы үзләренә таба юнәлдә.

—Разилә, тукта, Разилә!

Тау башыннан, миңа сандугачлы өй түбәсеннән шушы яулыкны болгаган, миңа хуш исле һинд чәйләре эчәргән, салкын кышларда, әнисеннән үтенеп, өйләрендә кундырган Разилә китә... Инде Разиләсез дә калыйммы, дигән уй тәннәремне тагын да чымырдатып жибәрде.

—Тукта, Разилә, мин риза...—Соңгы сүз әкрән генә әйтелсә дә, Разилә аны ишеткән иде. Ул монсу гына елмаеп миңа таба атлады.

Без, беребез мәктәп укучысы, беребез—ярым-йорты укытучы, житәк-ләшәп, ирле-хатынлы булырга сүзләр куешып, өйгә килеп кердек. Кердек тә көтелмәгән хәбәр белән мичкә ипи салып йөргән әнине аяктан да ектык.

Икенче көнне күрше-күләнне жыеп, безгә никах укыдылар.

—Сина мәктәпкә юл ябык, малай! актыгы,—диде әни Разиләгә ишеттерми генә.

Мин икебез генә калган бу төнне Разиләне хәтта үпми дә уздырдым. Ул иртәгесен, китап-дәфтерләрен тугырып, имтиханга китте. Китте, әмма кайтмады. Атна артынан атна үтте. Разилә һаман да юк иде. Бусаганы таптап бетергән әниләре, эшкә жибәргәннәрдер, дип, тынычландырдылар. Барып белешергә беркемнең башына килмәде. Минем өй бурычын түлсә бар, көтүне ташлый алмый идем. Ерак, юлсыз арага әнине дә жибәрәсе килмәде. Бөтенебез дә, аның исән-иминлегенә ышанганга, көтә бирдек.

Шулай билгесезлектә яшәгән көннәренң берендә ул үзе килеп керде. Өстендә мин монарчы күрмәгән ниндидер яшыкелт матур күлмәк. Озын кара толымнарын кистергән. Аягында—шундый ук яшелдән түфли-ләр.

Керде дә, тагын да аптыратып:

—Мин китәм, Мансур,—диде.

Инде кая? Ниһә? Яшәп тә карамаган килешмә? Бөтен авыл миннән алданган икән дип сөйләгәндә... Аның өчен мәктәпне ташлаганда.

—Мин китәм, Мансур, кичер...

Тагын. Инде тагын. Ниһә гел кичерергә генә сон?

—Минә алдаган егет үкәнә икән. Сина кияүгә чыкканны белү белән килеп житте. Алам, бергә булайык, рәнжетеп ялгыштым, ди. Баламның атасы бит.

Атасы. Әйе, атасы. Баланың атасы да була бит әле. Менә мин әти була алмыйммыни? Минем кай жирем кешедән ким? Эштән башканы, әни белән Разиләдән башканы белмим дә ич мин.

—Әтине сайлап алып булмый, дисең бит, Мансур. Ул—аның әтисе,—диде Разилә кабаттан.

Әтине сайлап алып булмый... Шундук бәрәңге базының баганасына таянып калган әти күз алдына килеп басты. Инде аның күзләре дә бик килешледер, үзе дә әйбәттер шикелле тоелды. Әти булсамы?! Әти булса!

Күзәмә яшь килеп бөялде. Чыкканын да көтеп тормастан, керфек төпләреннән жыеп, мин аны Разиләнен туфли очлары алдына ыргыттым. Әтигә атарга йомарланган кар кебек...

—Сине дә сайлап алып булмый икән ләбаса, Разилә...

Разилә китте. Әтием кебек, мин көтмәгәндә китте. Мин исә, үзеннән-үзе ярысган үгез шикелле, шул көнне үк төшәп әтиле чакта яшәгән тау куышын жибердем. Шунда яшәгән гомеремнең бердәнбер истәлегә итеп костюм түшендәгә кесәдә теге рәсемне генә калдырдым.

«ЧИТ ИЛЛӘРДӘ ЙӨРЕП ГЫЙБРӘТ АЛ»...

Шул исемдәге рубрика аша бу санда мөхтәрәм укучыларыбызга нинди шигъри әсәрләр тәкъдим ителүе аңлашыла булыр: әйе, әйе, зирәк шигърь сөючеләребез инде төшенеп тә өлгергәндер - безнең бу сәхифәбез Татарстаннан читтә яшәгән шагыйрьләребез юллаган шигърьләрдән төзелде. Мондый тупламнар (даими укучыларыбыз монсын да әйбәт белә!) «Казан утлары»ның мәгълүм юбилейлары, язучыларыбызның бәйрәме һәм съездларына багышлап чыгарылган саннарда да урын алган иде инде. Бу бәйләм дә Татарстан язучыларының, —димәк, татар телендә язучы барлык әдипләренең дә! - май аенда узачак чираттагы корылтае мөнәсәбәте белән булса да гажәп түгелдер: төрле яктагы көчләрне җыйнап күрсәтү ул, мөгаен...

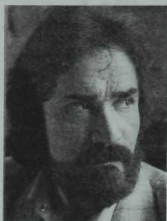
Авторларның да күбесе укучыга яхшы таныш дип уйлыйбыз: әйтик, бүгенге көндә Кырымда яшәүче, инде өлкәннәр рәтенә кереп баручы каламдәшебез Әдхәт Синугы; Троицкидан - шундый ук күптәнге дустаныбыз Басыр Рафиков; Уфадан Мөһир әфәнде Вафин, Сембер каласыннан, сагынып, еш-еш журналга хатлар-үтенечләр яудырган Иделбикә ханым һ. б. Әмма шулай ук биредә беренче кабат журналыбыз битләрендә күренүче шагыйрьләр дә бар. Озак еллар Чиләбедә яшәп, шунда татарча китап чыгарган якташыбыз Ирек Сабиров, татар матбугатында күптән күренеп килгән, халкыбызның рухи көчен янә бер раслаган—яшьтән ук аяк-кулларына фалиж булып, тешенә алган калам белән матурлык дөнъясы, шигъри сүз тудыручы рәссам-шагыйрь Гакыйл Сәгыйров, Яңавылдан (Башкортстан)—Фәрит Суфияров—шундыйлардан. Уфадан Мөхәммәт Закиров та, инде берничә китап бастырып чыгаргач кына, журналыбыз ишекләрен казгарга җөрьәт иткән... Хәер, бу яктан Башкортостан туфрагы (газиз, моңлы туган җирем... татар теленең язмышы кабат сыналачак, татарның сан буенча икенче булып тупланган төяге!) һәрвакыт бәрәкәтле булды: шигърияткә шагыйрьләр дә, әсәрләрен дә тәкъдим итә торды. Мөгътәбәр журналыбыз да бу төбәктән килүче көчләргә һәрдаим игътибарлы булды һәм була килә...

Мәркәзебез Казан шулай туплай, хуплай, сыйный һәм үстерә-җыя... Редакция мөхәррирләренә дә ихтыярсыз нык таләпчән булырга туры килә: һәр төбәктәге кебек, шигъри сүз белән дөнъяга үз язмышын сөйләүче халкыбыз соңгы елларда бигрәк тә активлашты: хатлар, шигъри бәйләмнәр, Уфа ягынча әйтсәк, «шәлкемнәр»... Әлбәттә, мөмкинлек тә юк, һәм гел бер төбәктән генә туплап биреп булмый бит инде журналыбызның шигърият сәхифәләрен... Бүтән тарафлар да бар... Үпкә-үтенечләр дә бар. Кыскасы, әдәби процесс, шигърият хәрәкәте бу. Ваҡыт әле аеруча рәхимсез сайлаячак... Шулай да... шулай да язмышчыларның күп булуы да бик күңелле бит әле! «Тулпар» кебек журнал, «Кызыл Таң», «Өмет» газеталары булса да, Уфалы татарларның Казанга өметләре зур, якты. Әле бит Язучылар берлегебездә торучы даими авторларыбыз Халисә Мөдәррисова, Рим Идиятуллин, Рәшит Гатауллинов бар. Ә «Дуслар җыры» рубрикасы аша ел саен зур-зур бәйләмнәр белән бирелүче башкорт шагыйрьләре?

Гомумән, «Казан утлары» һәрвакыттагыча киң күңелле, олы жанлы, олат журнал булып кала. Киләчәктә дә шулай булсын да... башка тугандаш басмалар да бездән үрнәк алысын. Амин! диик.

Ә бүген, рәхим итегез, кадерле укучыларыбыз! - укып, бергәләп гыйбрәтләр алыгыз ала...

Рәдиф ГАТАШ

Әдхәт Синугыл

КЫРЫМДА

Мәрсия

*«1997 елның 23 ноябрендә 34 яшьлек кырым татары
Ленур Аметов Кырым парламенты бинасы алдында
үзен-үзе ут төртеп яндырды».*

(«Киевские ведомости»)

Кырымында кырым татарына
Көн юклыктан, эчеңнән ут яндың...
Нәфрәт утың ярларыннан ташып,
Әриеп янган факел булып калдың!

* * *

Минут та тыңгы юк жаным.
Үч алыр сүзләр юк жырыма...

Явызлык ашканда теләккә,
Ут каба, нәфрәттән, йөрәккә.

Көне юк, төн генә Кырымда,
Жилләр дә исә гел кырынга.

Кырымда тоташ төн башланды.
Кан-яшътән тора гел ашлары...

Дөм-кара көн туды бүген дә,
Татарлар үксез үз илендә.

Һәр татар йөрәге яралы,
Юк басар дэвалар яраны.

Күзләрдә—сөргенлек дарлары,
Кырымның кан юган ярлары...

Туй итә имансыз, кара көч,
Көн юктан, күзләрдә яна үч.

Корбаниан туймыйча, бэдбэхет
Ерткычлар казылар гел лэхет.

Шакаллар шашканда Крымда—
Хәнжәрем, уяу бул кынымда!

Кара дингез

Кара дингез астан гына карап ята,
Кара сарган йөзен күрсәм, кайгым арта...

Кара дингез, сөргән жирдэй, ята жәйрәп,
Ярларына ата дулкын, орып гайрәт.

Шәфәкъ баеп кояш баткач, ае кала,
Белним нидән, Кара дингез, суың—кара?

Ярларында ял иткәннәр тән каралта,
Синнән бар да «зәнки булып» ойгә кайта!

Кара дингез, мәхәббәтең барын тарта,
Кешеләргә игелегең көн-төн тарта.

«Кара» дию хаксыз ул сиңа карата,—
Зәңгәр суыңны килмешәк бит каралта!

Балаларың, Кара дингез, сиңа кайта,
Суларыңа чумып, гүя, көче кайта.

... Кара дингез көн-төн «кара тиргә бата»:
Туган халкы кайгыларын ярга ата!

Бакчасарай чишмәсе

Бакчасарай, данлы чишмәң әлек
Гүзәл булган әбелхәят кебек.

Күз яшьләрен түккән фонтаннарың—
Көйләштергән йөзен ал таңнарың.

Бүген сиңең боз кебек йөзләрен,
Күзләрендә нур сүнгән кызларың.

Кара дингезеңнең камышлары—
Чишмәңнең нәкъ яшьле тавышлары.

Акчарлактай дингез дулкыннарың—
Хәтерләтә йөрәк сулкылдавың...

Тау-чагыллы күрсәм болыңнарың,
Үрәм кебек кайгың толымнарың.

... Риваятьләр үлми яши монда
Кызлар белән данлы «Хан-Сарай»да.

Әкияттәй тарихларың үткән,—
Багларыңда баскынчы туй иткән.

Бакчасарай чишмәсе дә күптән
Күз яшь чишмәседәй корып киткән.

Бакчасарай, багларыңда бүгөн
Кан-яшь түгә Чишмәң көнен-төнен...

Кырым гөлләре

Кырым гөлләре бик сыту була,
Туй кызыдай була өсләре,
Бер күрдән сине гашыйк итеп,
Явын ала күзңә—төсләре.

Кырым гөлләре хуш исле була,
Исерерлек була исеннән,
Хушбуең да түгел кирәк хәтта,
Гомер буе чыкмый исеңнән.

Кырым гөлләре гел назлы була,
Кызлар кебек була хисләре,
Жилбер-жилбер искән жыллардән дә
«Томаулылар» иртә-кичләрен...

Кырым гөлләре нык горур була,
Бик очсыз да булмый үзләре...
Багъда үскән һәрбер гөлнең була,
Үз иленә күрә,—гүзәле.

Ялгызлык бакчасы

Ялгызлык бакчасы ямансу—ник икән?—
Кошлар да сайрамый бу багъда кич-иртән.

Бу багъда жыллар дә бик кырыс исәләр,
Бәгырьне телгәләп, кырыкка кисәләр!

Йөзләре бу багъның боектыр гомергә,
Бер ялгыз тирәге бар, исән әлегә...

Ялгызлык багының бу ялгыз тирәген
Ялгызлык саргайтып, «бирә гел кирәген»!

Жәен дә, кышын да өс-башы шәрә лә,
Йөзәнә сарылган сап-сары шәүләләр.

Башкача багъларның сукмагы суынмый,
Бу багъны багъ санап, сукбай да сугылмый.

Ялгызлык багын бит багъ дими Кояш та,
Үгичә бага ул, үзгә гел караш та...

Бу багъны, сак бул син, кимсетмә, ким күрмә,
Ялгызлык язмышы—үлемгә ул тин лә!

Дөньяда багълар күп, күп багълар бар бүтән,
Ялгызлык багыдай багълар, тик, юк икән...

Ялгызлык багълары—жимешсез ул, иркәм,
Кош булып кош—аны ташлап ук киткән.

Симферополь шәһәре.

Басыр Рафиков

Татар тарихы

Аулак тыкрыгыңа кердем, Тарих,
Тузанның сөртеп карадым.
Һәр хакимнең сине тик үзәң
Хезмәт иттергәнән аңладым.

Халык өлешенә—ачлык, камчы,
Язмышыңа чыккан—сугышлар.
Хакимнәргә коллар булып, уллар
Богау киеп жиргә тумышлар.

Авыр мирасыңны актарамын,
Төпсез—үткән чорның чоңгылы.
... Идел буйлап килгән бабамнарның
Сикәлтәле, кырыс... зур—юлы.

• • •

Идел кебек озын халкым юлы,
Чулман дулкыныдай гаугалы.
Жырларыңда йөрәгеннән чыккан
Нократ елгасының шаулавы.
Үзәңнәрдә, чыклы үләннәрдә
Ат саклаган халкым уचाгы.
Тормыш фатихасын шунда биргән
Туган илнең жылы кочагы.
Үз сыйфатын югалтмыйча, халкым
Үткән борылмалы юлларны...
Яшәр өчен тормыш киңлегендә
Канат биргән аңа—моңнары!

• • •

Чакрымнарны атлагансың
Идел-елга—зәңгәр келәм.
Сиңа килеп, карап торам
Болгар бабам күзе белән.

Үткән заман, батыр ирләр,
Сөембикә, ак таш кирмән,—
Бүгөн сезне барлап йөрим
Казанлылар күзе белән.

Жирләреңне иректән соң
Бәла-каза, хурлык өткән.
Әрип, сыкрап күзем йомам—
Могжиза көткәндәй күктән...

* * *

Бәргәләңә «Мәңгелек ут»
Бер сүнеп һәм бер янып.
Жәнжал чоры: аза—явыз...
Адашкан, телсез халык.

Сагышланып, кысыр калган
Тормыштан күңлем кайта.
Тартыла жан савыктыргыч
Яктылык дәшкән якка.

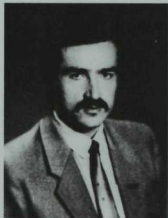
Ваемсыз шат балачакка
Алып кайтса икән юл.

Комсыз чиновник түгел көн,
Вакыт ришвәт алмый шул.

Хәтердән бушанып булмый,
Күлгә ул—артыңда.
Ә көннәр чорлар ташында
Туктап тормый, атыла.

Аккош канатлы болытлар
Төшкә кереп йөдәтә...
Күрәсең, бабам догасы
Уянадыр йөрәктә.

Троник шәһәре.

М ө н и р
В а ф и н

ӘЛЕ БАРЫ ЖӘЙ УРТАСЫ ГЫНА

* * *

Әле бары жәй уртасы гына,
Чәчәкләрнең яңа аткан чагы.
Күнелләрнең, күбәләкләр булып,
Гөлдән-гөlgә канат каккан чагы.

Әле бары жәй уртасы гына,
Инешләрнең бәреп чыгар мәле.
Бар дөньяга мәдхияләр жырлап,
Шигырь-жырлар гына чыгармалы.

Әле бары жәй уртасы гына,
Табигатьнең нәкъ тулышкан чагы.

Яшь этэчлэр «этэчлэнэ башлап»,
Рэхэтлэнеп бер сугышкан чагы.

Мондый рэхэтлеккэ чыдый алмый
Сандутачлар түгел—карга жырлар.
Һәм агачлар көз житүдән түгел,
Гүя
Мине юксынудан саргаерлар.

... Әле бары жәй уртасы гына.

* * *

Илендәге... илсезлек—
Шулдыр зур тигезсезлек!

Өмет

Төп эшләрем кала—кич ... иртәгә...
... Ярый әле бар шул иртәгәләр!

* * *

Төнгә манып каләмемне
Көнгә яздым—
Кояш тотыла язды!

* * *

Мактап безне язучылар
Бүген берәм-сәрәм...
Некролог язарга житмәсә
Галәмдә бар каләм?!

* * *

Тормышта сукур бер тиенлек
Игелексез, имгәк булды.
Зиярәт кылучылар да юк—
Кабере түмгәк булды.

* * *

Көз. Гомер асылын, бәлки
Эзлэгән, тапкан чебен?—
Тузанлы тәрәз әчендә
Кәкрәеп каткан чебен...

Урманчы кабере

Гомер буе урман сакласа да,
Булмый икән бәхтең—булмагач;
Баш очында язын бөре ярмый,
Көз яфрагын коймый бер агач...

* * *

«Башымны саклап» йөрттем ул,—
Рәхмәт энигә!
... Бүрегеннә дә сакла диг,
Әйтмәде ниңә?

* * *

Мәңге яшәр кебек тоелса да—
Дөньялыктан китеп барасы.
Сәждә кылган вакыт кадәр генә
Яшьлек белән картлык арасы.

* * *

Никадәр ныграк янасың—
Шулкадәр тизрәк сүнәсең.
Атылган юлың балкуы
Янганнырга хас, күрәсең.

Уфа шәһәре.

Мөхәммәт
Закиров

Ап-ак давыл иңнәреңә төшкән

Нажар ага Нәжмигә

Көтүләрдә аунап иңгирь язам.
Авыл—яшьлек: клуб, абзарлы.
... Пушкин урамында, «Кызыл таң»да
Күрдем башлап олпат Нажарны.

Мин, йомышка кереп, ишек төптә
Телен йоткан авыл баласы...
Чәче кардай! Ахры, еллар жуйган,
Хәтеремдә түгел шадрасы.

Ап-ак давыл иңнәренә төшкән:
Бүлмә түгел, дөнья тар сымак—
Йә ул үтә житди... Бер карасаң,
Юктан гына көлә шаркылдап.

... Урамда көз. Кала агачлары
Дөрли иде кебек ялкыннан.
Артта калып, никтер озак бардым
Кардай чәчле шагыйрь артыннан...

Аннан күпме чияләнде инде
Бу язмышым жебе—төйнәлеп.
Шигърият! Шадрә егетенә
Киләм кебек һаман ияреп...
Житсәм иде!

Әлегә мин жәйдә торам

Кабынырга тора урман—
Урманга көз ут төрткән.
Әлегә мин жәйдә торам,
Ә инде жәем үткән.
Алганмын да бирмәгәнмен—
Иңнәренә баса бурыч.
Биләмәмә күзем салсам,
Чамалы минем уңыш.
Гомердәй, бу жәй дә кайтмас,
Ә калды күпме эшләр?!
Чаганнырдан—алтын яфрак!—
Түгелә үкенечләр.

Могжизаларга ышанма,
Могжизаларсыз заман...
Барабыз кая табан?
Ник кан коела һаман?
Халык ул халык кайда да:
Нәрсәдер түгел камил.
Ни төсә эләм элсә дә,
Нинди сурәткә керсә дә,—
Кешегә дусмы бу ил?!

Тормыш сәхнәсендә

Төшми пәрдә тормыш сәхнәсендә:
Кайчан башланган бу тамаша?
Вақыт! Кара урмандагы кебек,
Дәверләрдә илләр адаша.

Башка корылыш, килде башка заман,
Бер күренеш кабатлана һаман—
Хак сүз өчен утка чөяләр.
Мәңгелек һәм мизгел арасында
Жимерелә империяләр.

Рухың азатлыгы фажигагә
Китермәс, дип, кара син раслап?!
«О, син нинди гүзәл, Валерия!»—
Аның киткән ягына йөзен бора
Тереләй кадакланган Спартак.

Төшми пәрдә. Бары алышына
Караңгылык белән яктылык.
Алышына йөзләр. Кояш һәм Ай шул ук,
Мең ел элек йөзгән кебек, энә,
Баш очында йөзә ак болыт.

Барсы кабатлана. Адәми зат
Ирешәме хыял-бәхеткә?..
Элеккечә, корбаннары аша
Дәгъвачылар атлый тәхеткә.

Бу гомердә бер төн булса да

Ул дулкыннар шавын һаман әле
Мин ишетәм кебек үткәннән.
Бүгенгедәй хәтеремдә ул төн—
Ярларында, дингез, үткәргән.
Никтер жанны дәште нечкә моңлы
Көнъяк төннәренең карасы.
Төнге дингез. Кеше. Ике адым
Мәңгелек һәм кеше арасы.
Төнге киңлекләрне тыелгысыз
Көчләр белән, дингез, тетрәттең.
Әйтерсең лә, минем жанга иңде,
О, кодрәте синең күкрәкнең!
Давылланган киңлек карасыннан
Күзләремне ала алмадым.
О, ул хисләр телсез һаман миндә,
Мине мәллә, дингез, аңладың?
Карашымда дингез һәм төн иде,
Әверелдем мәллә таш сынга?!
Чәчләремнән давиллы төн сөйде,
Мәңгегәме жаным ашсынга!
Әйтерсең лә, шулай тордым басып
Чиксезлектә атлар тупсада.
... Дингез белән ялгыз калу тиеш
Бу гомердә бер төн булса да.

Уфа шәһәре.

Иделбикә

«МӘХӘББӘТНЕҢ МЕНҢ ФАСЫЛЫ»
КИТАБЫННАН

Яз шавыдай жанга иңгән,
Карт-яшь күңелен тигез күргән,
Чалга—яшьлек хисе үргән,
Фажигаләр явын жингән
Менҗ көегем, менҗ шатлыгым,
Ялган утка—менҗ ... ятлыгым!—
Ялалардан аклануым,
Хөсетлектән пакъләнүем—
Жиргә, илгә, сиңа хисем!—
Ургыл, сулар алкыныдай,
Көзгә урман талгыныдай
Менҗ төрләнгән жан асылы—
Мәхәббәтнең менҗ фасылы!

Сугыш тантанасы

Мәгълүм сурәткә

Яшәү эсәре юк... Жансыз мохит,
Жир-су янып... калган көл генә...
Яу—һәйкәлен куйган: корбан, корбан...
Әрдәнәләр булып әверелгән,—
Баш сөякләреннән тау калыккан—
Хеопстан биек өелгән.
Тынлык баскан... үлем дәншәтенинән,
Күе—үтмәс Кояш яктысы...
«Тантана»дан ябырылган кайгы,
«Балам!» диеп, кубарылган тойгы—
Ил өстендә,
Сурәт, кайсысы:
«Сугыш апофеозы»?
Кайгысы?!

Яшьлек авазы

Күптән инде кылган игелекнен
Кайтаргандай жанга савабын,
Жырлый берәү—моңлы авыл көөн,
Алып килгән яшьлек авазын...

Ишетелә чалгы янаулары,
Күрәм: чыклы үлән авышкан.
Истә кыңгыраулар санауларым
Көтүдәге ерак тавыштан.

Гүя яшьлегемдә гизәм, белми
Үтәчәген аның жәе дә.
Күзгәңләренә тыңгы бирми
Көтә сыман һаман әнием дә.

Рәхмәт сиңа, газиз авыл көе,
Калмагансың ерак—онытылып...
Күңелдә бит яши яшьлек гомере—
Туган жирдән аваз-жыр булып...

Күбәләккә мәгълүммени?

Иске чорларда язык һич
Асыл затка тимәгән:
Жан сөйгәнән күбәләккә
Гашыйк—шуңа тиңләгән.

Үз итә гөлләрнең тажын
Язның яшьле көнендә
Нечкә билле—гөл сердәше
Күбәләккәй бүгән дә!

Белми мәңгелек пакь жаннар
«Төнгә күбәләк» атын
Йөрткән «гүзәлләр» затын!
Гарь уты көйдерер, белсә—
Алтын-кызыл канатын...

Минме, язмыш, сиңа күнним

Минме, язмыш, сиңа күнним?
Минме, көнем, сиңа түзмим?
Гамьсез жанга ... гамьсез тимим,
Һәм, хөрмәтләп, әләм элим...
Оныттылар мине, димим,
Үч-кинә саклауны сөймим!—
Илһам бирсәң, жырым көйлим,
Йөрәк янса, серен сөйлим,

Такны таклыйм, жөпне жөплим,
Көн агымын әллә чиглим?—
Асыл, жете сүзләр чүплим,
Шигырем юлын жентеклим...
Мин чарасыз, инде нишлим,
Ни язгансың, шуны эшлим.
Төнең—төнним, көнең—көнним,
Минме, язмыш, сиңа күнним?!

Сембер шәһәре.

Фəрит Суфияров

«ЯЗМЫШ УРТАК» КИТАБЫННАН

Рəхмəт, жирем

Туган жирнең якты таңнары да,
Шунда тоям үлән йомшагын.
Жəйрəп яткан чиксез сəхрə-кырлар,
Миңа ачты иркен кочагын.

Чишмэлəрнең көмеш моңы чыңлый,
Күгəрченнəр тынмый гөрлəде.
И туган жир, ямьле, назлы да соң,
Хуш ис бөрки чəчкə, гөллəре.

Əтəчлəрең иртəн уяталар,
Тавыкларың жырын көйлəде.
Урамыңда ак каеннар шаулап,
Серен уртаклашып сөйлəде.

Кошлар кайтып ояларын корды,
Язмышларың сиңа бəйлəде.
Басуларга сыймый иген уңа,
Куанычлы уңыш бəйрəме.

Рəхмəт, жирем, эчкən суларымны,
Икмəгемне синнən аламын.
Замаң жыллəренə күкрək куеп,
Имən кебек үскən балаң мин.

Гармун тавышларын ишетсəм

Гармун тавышларын ишетсəм дə,
Тынычлана алмыйм чак кына.
Егет чагым гармун тотып əллə
Урамнарга мине чакыра.

Үзем уйнап йөргən гармунымны
Күптən бирдем яшьлəр кулына.
Эстафета булып калсын иде,
Тапшырырлар килер буыңга.

Жырдан, моңнан аерылуы авыр,
Аерылсам да анам сөтөннөн.
Күпме моңнар, күпме жырлар белән,
Гомер йомгаклары сүтелгән.

Минем яшьлек кайда күкрәп йөри,
Яфрак яра кайсы жирләрдә.
Тәрәзәмне тутырып ачып куям,
Туган яктан искән жиллэргә.

Сагышларны, кайнар хисләрәмне,
Искән жиллэргә мин таратам.
Узган яшьлек бер моңлы жыр булып,
Ишетелә кебек ерактан.

Дус та, юлдаш та син

Г. Тукайга багышлап

Яланаяк йөргән сукмакларым,
Малай чагым миннән еракта.
Бишегемдә чыңлап Тукай жыры,
Гомерлеккә калды колакта.

Гимн булып яңгырады жыры,
Мин битараф түгел гаменә.
Чигә чәчләрәмә ак төшсә дә,
Табынамын, димәк, әле дә.

Борчуларым шик астына куя,
Йөрәк эзли тизрәк дэвасын.
Ташкыннарга тиңлим жырларыңны,
Күңел сагышларын юасың.

Көр ишетелә илдә шагыйрь таушы,
Мирас итеп еллар саклаган.
Кайнар хисле, нечкә күңеллесен,
Шундый кешелэргә сокланам.

Йөргән юлда, озын сукмакларда,
Очрашмасак та—гел бергә:
Якын дус та, юлдаш та син, Тукай,
Жырың белән яшим гомергә.

Вакыт хөкеме

Күккә ашып торган таулар чүгә,
Дәрья суы бора агышын.
Ерак гасырларга алып китә
Без яшәгән еллар тавышын.

Таш ватыла, тимер эреп ага,
Әверелә бар да туфракка.
Сэгәтендә коя соңламыйча,
Агачларда калмый яфрак та.

Мәңгелеккә жирдә урын бармы?
Без табынган дөнья фанимы?
Кеше вакыт хөкемендә кала,
Мишень итеп еллар саниймы?

Узган гомер жилгә оча сыман,
Чакырып аламыйсың кирегә.
Якты төсләр, матур бизәкләр дә
Соңгы чиктә төссез күренә.

Дөнья мәйданына чыгарганда,
Читтә калмый аннан шәхес тә.
Һәр дәверен даһиларын таба,
Вакыт белән кермим бәхәскә.

Моңсу чагым

Көн артынан көннәр үтә,
Ел артынан ел уза.
Картлыгым да килеп житкән,
Таягын миңа суза.

Яшьлек елларым еракта,
Һәрчак керә төшемә.
Гомерләр уза да китә,
Йөрәк шуңа төшенә.

Жанымны юата алырмы
Киләчәк матур көннәр?

Зарланып, уфтанып киткән
Дөньядан эллә кемнәр.

Яраладым йөрәгемне,
Соңгы чиктә кем аклар.
Үткәннәрдән киләчәккә
Алып килә сукмаклар.

Миннән соң да язлар килер,
Ташып, ярыш агар су.
Уйланыр көнгә житкәнмен,
Шунысы бигрәк ямансу.

Башкортстан. Яңавыл.

Ирек Сабиров

«ИМАНЫМ» КИТАБЫННАН

Мәдхия

Яз жылысы бирдең,—рәхмәт Сиңа!
Өмет бөркөп яңды күкләрең;
Тәңге яшен булып балкыдың да,
Уңыш вәгдә итеп күкрәдең.

Рәхмәт Сиңа!—яз ләззәте бирдең.
Әмма, Раббым, үзең беләсен:

Рәхмәт укып көттем мин җиһанның
Һәр суыгын, һәрбер челләсен,

Һәр шатлыгын. Ә кайгылар килсә—
Күрми икән мине, димәдем;
Синнән генә көттем ярлыкауны,
Бүтәниәргә башым имәдем.

... Кояшкаең байый. Тик мин беләм
Таңнарыңның якты буласын.
Киләчәгем—мәңге Синек белән,
Рәхмәт Сиңа, рәхмәт,
Илаһым!

Белеп торган идек

Көз киләсен жәй буена
Белеп торган идек шул,
Тик шулай да ун гомерлек
Хыял корган идек шул.

Хәлләр бетте, дәрәсләр сүнде,
Кайнар көңнәр сүрелде;
Яфракларның сарылары,
Чәчнәң—чалы күренде.

Минем талган йөрәгем дә
Әллә инде ял сорый?
... Күлнәң шадра көзгесендә
Шәрә таллар калтырый.

Ташкын

Уза тормыш.
Ага бөтерелеп,
Ага дулап вакыт ташкыны,
Сүзмәс йөрәк, тынмас жаннар бара
Аниан узып, аннан ашкынып.

Гүя ташкын,
Гүя язгы ташкын
Актарыла, дулуй, сикерә,—
Ватык кораб, ярлык көймәләрен
Атып бәрә елга читенә.

Шулай ага вакыт, ага тормыш,
Аккан кебек шаулы елгалар.
Сүнә—кемнәр көчсез, ихтыярыз.
Тик кыюлар жиңеп чыгалар.

• • •

Ташкыннар да кичтем, янгыннар да...
Сыкы төште кара чәчемә.
Мин дә килеп життем
шагыйрьләрнең
Һәлак була торган яшенә.
Тик бурычым бик күп шул халкыма,
Бик күп әле рухи хисаплар,
Шуңа күрә мәңге бу дөньяны
Ташламаска дигән исәп бар.

Аһ, син, мескен адәм балакае,
Хак сүзлэргә колак салмыйсың;
Әтиңнең изге вәгазыләрен
Үзен әти булгач аңлыйсың.

Ә аннары, балаң үсә төшкәч,
Бер утырып вәгазә укыйсың да,
Кайда зыян, кайда файдасын
Аңлаттым, дип, күңел юатасың.
Ә балаңның үе кайда соң?

Үзең яшьли аңламаган сүзне
Балаларың ничек аңласын?
Агачыннан ерак төшәмени
Алмагачның пешкән алмасы?

• • •

Баер өчен яшисеңме жирдә,
Әллә яшәр өчен байыйсың?
Әллә баюң да, яшәвең дә
Бу жиһанның бер зур кайгысын
Юк итәргә синә юл ачамы?
Ижат иреклеге бирәме?
Ә ниятең—тоташ гөлбакчалы
Итәргәме якын-тирәңне?
Әйтик, алтын сарай салдырырсын,
Жыеп бөтен дөнья акчасын...
Ә аннары нәрәз? Кайда кыйблаң?
Кайда мәгънә? Кайда максатың?

Чилэбе шэһэре.

Гакыйл Сэгыйров

Торналарым

Кояштан мин күпне күзэтәм,
Күзне кысып язның жиленнән...
Бик биектә, ефәк зәңгәрлеккә
Торналардан чигү чигелгән.
Торналарым кайта—якты нурлар
Сызылышып аста калалар.
Әллә инде алар кояштан да
Элегрәк юллар салганнар?

Соңгы сәлам

Синең яшьле хисләреңне
Чындыр дип белгән идем.
Гомерлек яр булырсың дип,
Ышанып йөргән идем.
Кара бөдрә чәчләреңне
Тарар идем аралап.
Киттең миннән еракларга
Йөрөгемне яралап.
Төшләрәмә керәсең дә,
«Вәгъдә»,—дип кул бирәсең.
Сихри нурлар сыман балкып
Күз алдыма киләсең.
Кайда, иркәм, син югалдың?
Яна йөрөгем шуңа:
Хисләремне жырга салам—
Соңгы сәламом сиңа,—
Тормыш-гүзәлем!

Ак сакалын сыйпап

Ак сакалын сыйпап сөйләп тора:
«Син изге жан,
Сине, улым, белеп зурлыйлар.
Син үл генә—жәңнәткә туп-туры!..
Аягың да тидереп тормыйлар.
Әниң дә күпме еллар бага үзеңне,
Чиксез әжерле ул, жәңнәтле!»

... Йөрәгемдә әллә сүндөрмәкче
 Яшәү дигән бөек ләззәтне?!
 Ул чыгуға әнкәй тузып китте:
 —Кемгә кирәк синең әжерең,
 Бер минутлык ләззәт күралмыйча
 Ут әчендә янгач хәзерем!..
 Хур кызлары көткән дөньясына—
 Жәһәннәткә үзе ашыкмый!
 Йөткәргәли генә башласа да:
 «—Мин бүлнискә барам, карчык!»—ди,
 Ак сакалын сыйпап...

Ага сулар

Балачакның гөнаһсыз шуклыгы—
 Сизелмәгән акыл юклыклар.
 Их!
 Кай якларга китеп оя корган
 Без куркытып йөргән кошчыклар?
 Их!
 Бик күбесе ниде «әби» булган
 Без яратып йөргән кызчыклар...
 Их!
 Сизелми дә үткән елларым,
 Кай арада үскән улларым?..

Тәрәзәдә гөлләр

Үрмәле гөл—сөрмәле гөл
 Тәрәзәгә кереп тулган.
 Гөл чәчәкле ягын гына
 Әллә юри борып куйган.
 Искитмәле күренсен дә
 Күңелләргә әсир итсен.
 Сагыш тулы моңсу күзләр
 Шатлык нуры тоеп үтсен.
 Кем үстергән асыл гөлне,
 Кемнәр иртән сулар сипкән?

Кемнең жаны шушы гөлдәй
 Бер гөнаһсыз матур икән?
 Ераклаша бара ара—
 Уйлар сарылып кала сыман.
 Бәлкем Үзе елмаядыр
 Ал чәчәкләр арасынан?
 Коя гына көзгә яңгыр,
 Ләпек тарта аяклардан,
 Ә мин гөлле тәрәзәгә
 Онытылып карап барам.

Пәйгамбәр

Агай-әне авызыннан

... Кызык та бу тормыш: көннәр бус
 Дингезенә төшеп кайныйсың,
 Әллә ниләр эшләп кыланасың,
 Әллә кемнәр жаен жайлыйсың,
 Пәйгамбәр күк хис итәсең: гүя
 Бөтен дөнья серен аңлайсың,—
 Куеныңда яткан хатыныңның
 Ни уйлавын белә алмыйсың...

Самара өлкәсе.

ПУБЛИЦИСТИКА

Ф а я з
Д у н а й

БЕЗНЕҢ РӘИС

Якты-моңсу хатирәләр

Яшел калсын яшьлек еллар төсө,—
Агач утыртабыз өмә ясап,—
Кошлар моңы сарган яшь чыршылар,
Ак каеннар саф-саф булып баса.
Күнеленнән, бәлки, Аксубайнын
Урманнарын сагынып, үсмер чагын,
Шәһәр комиссары Рәис Беләй
Карап йөри барын; сыйпап уза
Һәр куакның бөрө-яфраklarын...

ЖИТМЕШЕНЧЕ елларның башларында ук кырыкмаса-кырык төрле мәшәкәтләр арасында язылып, «Гөлназым каласында» исемле поэмама кәргән бу шигъри юлларны һич кенә дә оныта алмыйм. Ник дисәң, Кама-Чулман төбөгөндә генә түгел, бөтен илдә-көндә шаулап узган ул игелекле еллар бик тө хәтергә-калебкә сеңеп калганнар шул. Әйтерсең лә, борынғы Болгар иленең биләмәләреннән булган Яр-Чаллы төбөгөндә ниндидер галәмәт дәү, куәтле-кодрәтле, тылсымлы учак якканнар да, аның чаткылары безнең ул чактагы державага гына түгел, башка мәмлөкәтләрнең дә ерак почмакларына ук чечрәп торалар...

Бу учак тирәсенә якты-яман ният-максатлар белән кемнәр генә һәм кайлардан гына килмөгәннәр. «КамаЗ» атлы автогигантны, яңа ак каланы, гайлә-көнкүреш бәхетләрен яки фаҗигаләрен һөҗүм-штурмнар белән төзөгән еллар бу. Көннәрен дә, төннәрен дә аяклардан резин итекләргә салмый балчык, бетон, комлы чуерташ измәләрен изгән еллар. Елгыр елга ярларында төрле телләрдә дөртле-моңлы җырлар һәм... ихлас сүгенү сүзләре яңгырап торган еллар...

Төзелешләргә җитекчелек итү өчен ул елларда оештырылган «штаблар»ның исәбе-чуты булмагандыр. Һәр төзелеш яки монтажлау идарәсе үз һөнәри вазыйфасын башкара, әлбәттә, аның үз оператив штабы бар. Олы төзелеш объекты кору өчен бергә хезмәттәшлек итүче, һөтөрлө «подрядчик»ларның, «субподрядчик»ларның гамәлләрен координацияләүче олы штаблар да фәлән кадр. «КамаЗны бөтен ил төзи!» дип тикмәгә генә кычкырмайлар иде ул елларда. Купшы-кызыл сүзләргә сагына бу агай, димәгез, моңы шуның өчен генә әйтәм— куәтле автомобиль заводын безнең төбәктә төзәргә кирәк, дип, алтмышынчы елларның соңында Компартиянең Үзек Комитетына җитмештән артык гариза-хат килә. Һәр бытбылдык үз сазлыгын

мактый, дигәндәй, өлкә житәкчеләренең һәрберсе автогигантны үз биләмәләрендә төзәттереп илгә-көнгә таныласы, дөньяны шаулатасы килә... Әмма ул елларда безнең өлкә комитетын житәкләгән Фикрәт Әхмәтжан абый улы Табеев дөгъва белдерүче хахимнәрнең барысыннан да өрсезрәк, елгыррак, дәлиллек булып чыга. Ул Татар иленең куәт-мөмкинлекләрен державага хужа агайларга, аеруча шөһрәткә бик төһмәсинучан булган Л.И. Брежневның үзенә үк бөйгә-бөйгә санап чыгып күрсәтте. Мәнә шулай, Табеевның «кайнар башы аркасында», автогигантны Татарстанда төзәргә, дип, Үзәк Комитет һәм Совет хөкүмәте конкрет карарлар чыгаралар. Бу тарихи төзелешкә, асылда, компартия үзә житәкчелек итте, дисәк, инкяр итүчеләр булмас, шаять. Үз сөяс табигатенә, үз хахимлек дөверенә, ысул-чараларына хас һәртөрле шаулы-мавыктыргыч чакыру, өндәмәләр, хәҗәтле-хәҗәтсез купшы шигыр-лозунглар белән берәүләрне күкләргә чөп мактаулар, икенчеләрен каты шелтә—«строгач», хәтта партбилетын тартып алу белән куркытулар һ.б.ш. чаралар, ысуллар белән компартия төзелешләрнең барышын өйдәкләп, шуңа халыкны рухландырып, ашыктырып, оештырып торды.

Рәис Беляевның КПССның Яр Чаллы шәһәр комитеты беренче секретаре булып эшләгән вакыты

Яр-Чаллыда исә партиянең, димәк, төзелешләрнең дә төп штабы—идарәнең төп стратегик рычаглары, өлбәттә, партиянең шөһәр комитетында иде. Ә бу зур комитетка, өлгә илкүләм төзелеш башлангач та, 1969 елның көзөндә үк беренче секретарь булып Рәис Кыям абый улы Беляев жиберелде. Дөрәс, Чаллыга партиянең Үзәк Комитетыннан да, өлкә комитетыннан да векилләр өзлексез килеп тора, держава тормышының теге-бу тармагы өчен жаваплы булган секретарьларның да эзләре суынып өлгерми, алар еш кына идарә рычагларын үз кулларына алгандай булып, төзелешнең барышына, финанс-экономика, социаль, милләтләргә һәм иҗтимагый хәл-әхвәлләргә үз өлешләрен кертәргә тырышалар яки шундый кыяфәттә йөреләр иде; ләкин илдә-көндә башка мөһәкәтләр дә аз түгел шул—озаклап Чаллыда утыра алмыйлар. «Катгый күрсәтмәләрен»

биреп, Хрущев һәм Брежнев заманнарында гадәткә кәргәнчә, мул итеп сыйланалар да, алар киткәч көндәлек даим оператив житәкчелек, чутлап бетергесез нужда-проблемалар, чишәсе төеннәр, үрлисе үрләр шөһәр комитеты өстенә авып кала...

* * *

УЛ ЕЛЛАРДА Рәис Беляевнең эш көне иртәнгә 6 да ук башланыр иде. Күпчелек төзүчеләр кебек үк язларын-көзләрен ул аякларына резин итекләрен, кышларын—киң балтырлы киезитекләрен, өстенә билле-билсез сарык тиреле тунын кияр дә «мөһим объектларга» чыгып китәр. Машинасын шактый еракта-читтә калдырып, жил-жил атлап корылмалар майданына узар. Урта буйлы, нык-таза бөденлә, әмма жиңел сөякле, киң маңгайлы, коңгырт зур күзлә, алчак-ачык йөзлә, шаулы-көр тавышлы бу ир-егетне объектларда күп төзүчеләр

үз кеше итеп өлгөргөннөр инде. Ул, өйткөнөмчө, кешелөрнөң эш урыннарына үзе барыр, кирек икөн, түбөлөргө, манараларга, кран кабиналарына үрмөлөр, котлован-чокырларга шуа-сикерө төшөр. Ихлас-сада тавыш белөн ерактан сөлам бирер, исәнлөшөр, жай булса, беркемне аермый күрөшөп чыгар. Ул бик жанлы өңгөмөчө, лектин елмая-көлө үзе генө сөйлөмөс, ихлас зиһен салып, түземлек-сабырлык белөн башкаларны тыңлар, аеруча аларнын гозерлөрөн, хаклы талаплөрөн күңелендө калдырып, мөмкин икөн, якын тирөдө ул үтенеч-талаплөрнө үтөрдөй жаваплы кеше бар икөн—шунда ук аңа үзөнөң конкрет сүзөн-хөкемен өйтер яки югарырак утыручы кемгөдөр бу йомышны житкөрөсөн вөгдө итөр яисө гади эшчеме ул, идарө хужасымы, участок начальнигымы, фөлөн көнгө һәм фөлөн сөгәткө шөһөр комитетына килергө чакырыр...

Яр-Чаллыда «хужаларга элөгөр өчен чиратларга язылу» төртиплөрө бөтенләй юк иде, диярлек. Төзелешлөрнөң Баш берлөшмөсө—«Камгэсэнергострой»да да, шөһөр Советының башкарма комитетында да, «горком»ның үзөндө дә турыдан-туры эш киенендө килгөн кешелөр иртөдөн кара төнгөчө мөш килөлөр, бөхөслөшөлөр, көлөшөлөр, өстөллөр, төрөзө төплөрө житмөсө, бер-берсенөң аркасына яки стеналарга «чөлөп» фөлөн-фөсмөтөн көгәзълөргө имзалар салалар, мөһөрлөр басалар... Игелекле ыгы-зыгы, ижади эш атмосферасы—үзе бер сөнөч бит ул, үзе бер матур мөйхане! Фикер-талпынулар, ният-ашкынулар, ихлас бөхөслөр белөн балкып торган йөзлөрнө күрөп яшөвө—үзе бер жан рөхөтө. Әй, замандашларым, олы, акты максатлар, игелекле эшлөр белөн мөшгуль булганда нинди сөйкемлелөр, ягымлылар, куөтлөлөр-дөртлөлөр, тыйнак баһадирлар, гади бөөклөр бит сез! Кама-Идел буйларында барган төзелешлөр сезне калалы, балалы, бакчалы, акчалы итеп кенә калмады бит, сезне өнө шундый асыл сыйфатлар, рухи бизөклөр белөн дә балкытып алды, шөкөр. Зур эшлөр гомер-гомергө Кеше булган кешелөрнө зурлаган, гали, камил иткөн шул!..

Ө «беренче комиссар» Рәис Беляев үзе, өнө шулай, иртөлөрдө «объектларга чыгып китеп», күп нәрсөнө үзе күрөп, күп хөллөрнө үзе ишетеп кайтканнан соң, иртөнгө ашын ашап алыр да, төгөл сөгәт 9 га, жиңелчөрөк киенеп, шөһөр комитетына, эш бүлмөсенө килер иде. Баскычта ук өллө кемнөр белөн күрөшөп-сөйлөшөп уза, кемнөрнөңдер аркасыннан кага, кемнөрнөңдер орышып ата. Кабул итү бүлмөсендө аны көтеп утыручыларның яки бөтенөсөн дөррөү үз бүлмөсенө өйди, яки теге-бу иптөшне үзе үк култыклап алып кереп ките. Эзлөнүчөн акыл, гыйлем, хис-тойгылар көрөшө белөн төзөк-тыгыз пружинадай тартылып-сузылып торган хезмөт кенә төнгө караңгыларга кадәр давам итә. Өнө шул елларда ук «Беляев өйтсө—булды!» дигән гыйбарө Чаллы халкы теленө кереп өлгөрдө.

Рәис чордашның ул еллардагы фидакяр эшлөрөн санап чыгуны язманың соңынарак калдырып, сүз сөрөшөнө, мантийк-логикага хыянәт итмөс өчен баштагы шигъри юлларга, ни өчен Рәиснең поэмага килеп керү сөбөплөрөнө борылып карыйк өлө...

Чаллы халкы үзе шаһит һәм хөзөр дә сөнөп-хозурланып бөтө алмый: бездө һөртөрлө чуар, ашлы-ризыклы, жырлы-биюлө эш өмөлөрө еш уздырыла иде. Мондый өмөлөрдө бушлат-фуфайкалар, олы-олы биялөйлөр, жылы бүрек, кепкалар киеп Компартия өлкө комитетының беренче секретаре Фикърәт Әхмөтжан абзый улы Табеев, төзелеш берлөшмөсө начальнигы, легендар Евгений Никонорович Батенчук һәм, өлбөттө, Рәис Беляев үзлөрө дә еш катнашалар иде. Без яңа калабыз урамнарына, зур йортлар, яңа мөктөплөр алларына төрлөдөң-төрлө агач-куаклар утырттык. Барыбыз да шатлар, көлөчлөр, хыялылар... Шундый өмөлөрнөң берсендө Рәис Беляевнөң моңсу елмаеп сөйлөгөнө хөтөргө уелып калды:

—Бөтен шөһөрнө сад-бакчага өйлөндөрөбөз өлө. Алмагачлар,

миләшләр, юкәләр, сиреньнәр, чыршы-наратлар, өрәңгеләр утыртабыз өле. Безнең шөһөрдә бала-чага гына түгел, чәчәклә-чуклы, җимешле куаклар да шаулап үссен.

Төзелеш берләшмәсенең оператив бүлегендә эшләрем никадәр киеренке-тыгыз булмасын, мин шул чакларның сөөнеч-көөнечләрен чагылдырырга тырышып, шактый күләмле поэмамны яздым. Шуңа күрә дә Батенчук белән Беляев поэмама килеп керделәр.

Күңеленнән, бәлки, Аксубайның
Урманнарын сагынып, үсмер чагын,
Шөһөр комиссары Рәис Беляй
Карап йөри барын, сыйпап уза
Һәр куакның бөрә-яфракларын...

Рәис Беляевнең чынлап та бик эчкәре Аксубай урманнары арасында үсүенә, табигатьне, моңы-жырны бик яратуына бер ишарә булган бу тәзмә юллар мине өледән-өле якты истәлекләргә, романтик егет чакларыбызга ук алып китте...

* * *

ГАСЫРЫБЫЗНЫҢ илле дүртенче елы. Жете кояшлы, җиләк-жимеш өлгереп тамарга торган июль аеның ахырлары. Без заманында «Мурзиха затоны» дип йөртелгән, тик бу затоннан хәзер инде бер бөләкәй дебаркадер гына калган кыек-мыек бинадан мең бөләләр белән билетлар элктөрөп, Кама-Идел буйлап Казанга йөзүче пароходка кереп кысылдык. Без дигәнәбез—ул чакта өле чем кара, бөдрә чөчлө, карсак буйлы, өмма яшь сарык төкәседәй житез-елгыр, бик тө жормут телле, берәз сакаурак яшь егет Хәмзә Зарипов, аксыл чөчлө, зәңгәр йолдыз күзле, көлөч-якты йөзле, киңчә урта буйлы сеңелкөш Кояш Тимбикова һәм мин, пароходның иң түбән палубасында аунап, төгөрөшөп яткан мичкөләр тирәсенә тап булдык. Кара, үзәнә иш күрөптер, могаен, күңелә белән сизенепмә, безнең янга сары-сырлы вельвет пинжәк кигән киң җилкөлө, урта буйлы, тере-йомры коңгырт күзле, авызы гел елмаерга, ерылырга өзер торган көлемсәр егет тө килеп кушылды. Без Кояшның исеменнән көлдөк инде көлүен: «Синең исем мәжүсилек заманыннан ук калган икән, сиңа дин сабагы укырга да, тәһарәт алырга өйрөнөргә дә туры киләчәк»,—дип, яшь тайлар сыман кешибез. Әлегә ерык авызлы мөсафир егетнең дә исем-шәрифләре сөөррәк икән: исеме Рәис (житәкчә, председатель, янәсә), ө фамилиясе—Беляев, имеш, без ул чакта уйлаганча, урысча икән бит! Хәер, без ул чакта ук азы-күпмә ишеткәнбез инде, мишөр татарларында да ниңди генә исем-шәрифләр юк! «Абрамов» яки «Казаков» диләр, син боларны йө яһүди, йө урыстыр, дип уйлыйсың инде, ө алар Кыям яки Ибраһим атлы мишөр «өзи»ләре булып чыга. Дөнъясы гел буталып торгач, язмышлар да бутала, исем-шәрифләр дә ватыла-сына икән шул...

Без дүртебез дә якташлар диярлек икән, «Чистай мишөрләре» дигән географик-этник полосада—бер-берсеннән өлләни ерак булмаган авылларда үскөнбөз, бөртөрлө үк ярлы шартларда, ярлы мәктәпләрдә укыганбыз. Телләребез—аерып алгысыз диярлек, холык-фигильләребездә дә уртак, охшаш сыйфат-бизәкләр аз түгел, могаен.

Капчыклы-биштөрлө алайлар-агайлар өерен ергалап, үзөбезчә берәз иркәнгөрөк, пароходның «койрыгына» чыгабыз. Юкса, машина бүлегеннән өрөп-бөркөлөп торган мазут-май исләре безнә—иркен, сәдә табигат хозурында үскән яшьләренә төчкөртә, укшыта ук башлаган иде. Чүен бүкөннөргә, каплап куйган жөйпөк көймә сыртларына чүмөшкөн мөсафирлар биредә дә ишле булса да, «койрыкта»

жиңелрәк шул инде: жиләс-дымлы һавасы ни тора да, житмәсә—агымсуга, дулкыннарға карап барып була! Агымсулар тылсымлы бит ул, агымсуларга күз багу, дулкыннарны карап бару гамьле, хисләр кешеләрне уйларга, моңнарға сала, ә безнең кебек яшьләрне—алсу, зәңгәр хыялларда чайкалдыра...

Без дүртебез дә Казанның иң мәртәбәле югары уку йортына—университетка укырга керергә ниятләгәнбез икән дә, язмашларның ниндидер бер борылышы безне шулай очраштырган. Ул елларда университет кадр университетка укырга узулары, һай, жиңелдән булмауларын, конкурсларның зурлыгын без дүртебез дә ишетеп беләбез, үзебезнең яшүсмер пошлар сыман ышанучан, алданучан авыл яшьләре булуыбыздан, урысчаны чамалы белүебездән куркынып, पोшынып, шикләнеп тө куябыздыр—әмма жилкенгән күңелләрнең жилкәннән һич шиндермиз, юк, сүрелдермиз: университет безнеке булыр!

Рәис Беляевнең үрләр кыясы безгә караганда жайлырак, жиңелрәктер тоела әле. Ул университетның нәкъ менә Ленин укыган юридик факультетына керергә хыялланып үскән. Димәк, биш кенә фәннән сынау тотачак. Ә безне—Хәмзәне, Кояшны вә мине, тарих-филология факультетына керергә үрсәләнүчеләрне... жиде сынау майданында, жиде фән өйләнәсендә йөгертөчөкләр, тирләтөчөкләр бит! Ул инша-сочинение дигән урысча да яз, татарча да яз, географияне дә бел, тарихны да, чит ил телен дә бел. Әй, Ходай гынам, безгә, сугыш асты балаларына, ул ярлы еллардагы ярлы мәктәпләрдә урысчасы да такы-тоқы гына элөктә бит аның. Белемле укытучылар сирәк иде. Дәрәс, Рәиснең урысчасы да безгә караганда елгыррак, төзегрәк, сүзләр янчыгы да «симезрәк». Ул соңгы дүрт-биш елын үзенең Шәрбән авылыннан элеккеге район үзөгә Мамыкка йөрөп, урыс мәктәбен узып чыккан. Хәер, мин үзем дә үзебездәге Алпар мәктәбе «мөдәррисе» Шәфыйк абзый Саттаровка «үз кеше» була алмаганга, сигез чакрымдагы Колбай-Мораса мәктәбенә йөрөп укыдым. Әмма татар мәктәбенә. Тик бер генә ел шул, бер генә ел. Әмма шул бер генә елда да ул йөрөп укуларның бар газаларын төнемдә-жанымда татыдым мин. Аеруча язгы-көзгә пычракларда, икмәк кыерчыгына да үтә кытлык чакларда... Икебез дә әнә шул миһнәтләрне охшаш кичергәнлектәндер, шәт, без Рәис белән туганнарча якынап киттек.

Иске пароходның олы көпчөкләре шапор-шопыр суну кыйный-кыйный безне Казанга алып барырга ашыга. «Койрык» артында көчәя төшкән яшькелт-соргылт дулкыннар тирә-яктагы ярлар, тугайлар, үзөнләр тарафына йөгәрешеп, таралып кала. Офыкта галәм-күкнең олы бер өлешен алтын нурларга чумырып сүрән кояш баеп бара. Хуш, хәерле көн, хушыгыз, дулкыннар. Сөз бездән аерыласыз инде, ерактарга төгөрөп югаласыз... Без дә шулай сәдә яшьлегемиз белән аерыла-аерыла Тормыш атлы дөү университетының да сынауларына тап булырбыз бит. Сынатмабызмы? Иртәнге таң безнең өчен сөөнчләр белән сирпелсен икән. Алдагы киләсе көннәр безнең дә миһербанлы эшләрбезгә сөөнсен икән... Йө, Ходаем, тел ачкычлары бир син безгә, акыл-гыйлемнән мөхрүм итмә...

* * *

УЗДЫК БЕЗ кабул итү сынауларын, бик өйбөт уздык. Атна-ун көн элек кенә тозсыз кычыткан да, ат кузгалагы белән тамак ялгаган авыл яшьләре мөшһүр университетның шәкертләре булып өверелдек. Имтиханнарда чынлап та сынатмаганбыз, безгә дәүләт үзе үк стипендия дигән сәдака биреп, үзе укытчак икән!..

Әй, язмашларның уртак килүе, дигән син... Дүртебез дә шул

ук пароходның шулай ук мичкеләр төгөрөп-чайкалып яткан түбөнгө палубасында берничә көнгә генә авылларыбызга кире кайтабыз без. Ләкин инде Олуг Казан дәүләт университетының хаклы студентлары булып! Сөенечләрнең чиге юк! Кояш Тимбикова—кыз бала, тыйнак. Ә без, егет жылкенчәкләр, безне тыңлаучының һәрберсенә мактанабыз да, горурланабыз. Кесәләрдә тел белән ялап куярлык та тиеннәр юк, әлбәттә. Ну, агай-эне, бусы аның чепуха, менә бит без хәзер кемнәр һәм кемнәр булачакбыз өле! Бу юнәлештә дә Рәис Беляев янә бездән уздыра бит. Шул ук мөхлук пароходның койрыгында зифа буйлы, тыгыз төнле бер ханымны култыклап алган да бу, «борчакны сибә дә, сибә...» Янәсе, ул Владимир Ульянов-Ленин укыган университетта аның эшләрен шәбрәк тә дәвам итчәк өле!..

«Син үзең дә борчакны аз сипмәгәнсеңдер»,—димәгез, зинһар. Әлегә, шөкер: бу якты дөньяда шаһитларыбыз, дус-танышларыбыз да фөлән кадр—университетта бик тырышып һәм ыйбәт укыдык без, беребезнең дә «дәүләт сәдакасы», өлгә стипендиядән төшеп калган айлары-еллары булмады. Дәрәс, «шәһәрләшү процессын» шактый тарсынып, оялып, ярлылар булуыбыздан шактый ачынып, өмә, барыбер, кыю, әрсез һәм «үзебезчә» кичердек без. Тамаklar түк булганда, лекция-семинарлар арасындагы төнөфесләрдә жай чыкты исә, университетның дәү-дәү биналарын үтәли яңгыратып, шәрран ярып жырлыйбыз без. Әлбәттә, яшәтән күңелләргә сеңгән «авыл жырлары»ннан башлап жиффәребез! Аннары шул ук авыллардагы ярышларны, «бөлөкөй сабантуяларын» сагыныптыр, мөгаен, берәр аудиториядә шабыр тирләргә батканчы татарча көрәшөбез. Без яңа сабак тыңлыйсы өлгә «көрәш майданында» айгыр-бияләреңне пошкыртырлык тузан күтәрелә! Кайчакларда безгә дәрәс бирәсе доцент, профессор мөгаллимнәр безнең бу «шайтан өермәсенә» керергә куркып борылып китә, кайсы-берсе кулъяулыгы белән авызын-борынын каплап, безне: «һай, бала-чага! Һай, шук малай кисәкләр! Университет студентлары шундый буламыни инде...» ди-ди сукранып безне орыша. Санитарлык вазифасын башкарырга тиешле, өнә, Кояш Тимбикова, Нурия Закирова кебек кызлар бар барын да—аз шул алар. Ул илленчә елларда университетка керә алган кызлар чынлап та бик аз иде шул. Аларның да күпчелегә—авыл кызлары, тыйнаклар, галәмәт тырышлар, оялчаннар, «ир-атларның кыланышларын» тыярга өйрөнөп үсмәгәннәр.

Аена бер тапкыр «хөкүмәт сәдакасы» бирелә торган көнне без үтә ачыгып, тилмереп, төркем-төркем көтеп алабыз. Ул көнне инде без, әлбәттә, үзара жылышып та ылкынганчы—хөлдән тайганчы» ашыйбыз-эчәбез, дусларны, танышларны «кунакка чакырабыз» яки өерелеп үзебез «кунакка барабыз», бу дөнъяның, галәмнәрнең нинди генә проблема-мәсьәләләре хакында фикерләр бүлешмиз дә, бөхәсләшмибез, нинди генә «катгыр хөкемнәр» чыгармыйбыз икән?! Гүяки бар дөнъясын баштанаяк үзгөртөп куярга сәләтлеләр, булдыкчылар без. Безнең хыяллар янартулар сыман атылып-актарылып тора!

Башка факультетта укыса да, иске дус вә якташ буларак, Рәис Беляев тө, әлбәттә, гел безнең арада. Сәяси фәннәрдән, философиядән булган лекцияләре дә без юрфак шөкертләре белән бергәләп тыңлыйбыз ич, берүк тулай торакларда урын булса-булмаса да бергәләп ауныйбыз... Теге «ризыклы, бөхәтле очрашулар» вакытында Рәис безгә ниләр генә сөйләп бетерми дә, үзенең нинди генә «маңараларын» баян итми! Йөзеннән көмешле нур сирпелеп тора, күзләре—йолдызлар, авыз—ерык. Ул сөйләгәннәргә Хәмзә Зарипов һәрвакыт башын кыңгыррак салып, куллары белән һаваны кисә-кисә һәм, гадәтенчә, мут елмаеп «хөкем чыгара» бара:

—Кәрәле, малай, Рәис шолай дип сүли бит... Күр инде, амьутка, азгын көчәле теләгәнне булган халь итеп, йөгәнсез хыялын—чынбарлык итеп сүли бит, ө!..

Рәиснең Хәмзә «хөкемнәрәнә» чөметем дә исе китми, үпкөләми, үчлөшөп бөхәсләшми. Ачу саклый торган гадете бөтенләй юк бугай аның. Үзе үк Хәмзә «хөкемнәрәнә» кушылып көлө... һәм тел тегермәнән жиде жилдә өйлөндөрә бире.

Ихласны язам: ачлы-туклы яшәү, кытлыкта «китап кимерү» күпчелек шөкерт халкының борынгыдан ук ияреп килә торган юлдашы-күлгәсеме икән әллә? Алардагы нигилизм чире дә, мөгәен, шуннан киләдер. Безнең дә «кояшлы яңгырдай» көннәр бик тиз узып китә—кытлык, моңсу уйчанлык, боеклык болытларын төяп, сөрәнне атналар янә килеп житә. Без студентлар булган илленче елларда әле безне эшкә чакыру төртибе дә, «төзүче отрядлар» да, безгә махсус киём бирүчеләр дә юк иде. Авылларыннан, туған-тумачаларыннан ярдәм алучылар да берен-сөрән генә булгандыр. Кайсыбызга булса да авылдан йө берәр каклаган каз да, битеңә сыйпап туя алмаслык хуш исле йон оекбаш килеп төшсә—ат алгандай куанасың, очынасың инде! һәм тизрәк шатлыгыңны, бүлөк ризыкны сабакташларың белән уртаклашырга ашыгасың...

Өлеге «дәүләт сәдакасы» бик тө кысмыр-кысынкы, тулай тораклар житми, уку йортларына Казанның үзеннән түгел, читтән-ягадан килеп кәргән шөкертләрнең күбесе кая түзә алса—шунда яши, берәр подвалның яки чарлакның «бүлмә» дип аталган почмагына тап була алса да—«сәдакасының» яртысын диарлек өнә шул «торак өчен түли...» Без ул елларда бер төүлек ач торуларны «повесть укыдым» дип кенә жиффәрәбез, ө «роман» яки «эпопея уку»ларга мөжбүр булсаң инде—хөлләр харап, мөдөт-куөт китө, күзлөрдө—нур бетө. һич оныта алмыйм: безнең арабызда ачлыктан «тавык күзе» дигән чирдөн интегүче сабакташлар да шактый булды ул елларда. Көн саен диарлек һәрберсе сөгәт ярымга сузылган сигезер лекция тыңларга кушалар. Өстөвенә, хәрби кафедра ир-егетләрне шап та шоп «маршировать» иттереп, иске-москы пистолет, автомат, пулемет-минометларны чистарттырып, майлатып «совет офицерлары» булырга хөзерли. Алда чираттагы семинарлар, зачет-имтиханнар, укып чыгарга, хөтердө-зиһендө калдырырга тиешле китапларның исөбе-саны юк... Кичке эңгерлөргө кадәр сузылган шул шөгильлөрдөн төмам арып, «фатир» дигән почмагыңа ашыгасың. Күзлөр тонган, корсагыңда—бар өгзәларыңны талап-суырып бүрелөр өөрө улый... «Ярты кирпеч икмөк калган иде. Баштук шуны кипятөк белән сугып куям өлә!»—дип, ашыгып-колкынып иске тумбочкадагы «холодильнигыңа» ябырыласың—бөй, жиллөр искөн инде, сабакташың аны «сугып куйган»... Яки мондый «сюрприз-сөенечләр» дә еш кабатлана торган иде: яңарак күлмөгемне яки чалбарымны киөп, йө берөр концертка, йө якташлар, дус-танышлар янына барып кайтыйм өлә,—дип жыенасың. Юынасың, кырынасың. Теге «яңарак» күлмөкне яки чалбарны куйган урыныннан карыйсың—гаип булган инде, каһөр, юк булган. Сабакташларыңның берөрсө аны киөп, ыспайланып каядыр йөгөргән инде. Хөзер син дә башка сабакташларыңның сиңа яраклырак, чистарак, яңарак күлмөк-чалбарын эзли башлысың. Шөкер, үзара үпкөлөшү, битөрлөшү, этлөшү юк. Заманы кытлык иде шул, аннары, мохит-даирө дә шундый: бары бергө, югы—уртак, дигән яшөү рөвешенө без нөк менө шул, студент елларында төмам өйрөнөп, күнегөп життек. Инде менө олыгайгач та шул хөл-өхвөллөрне искө төшөрөбез дә, сагыш-моң белән елмаөп куябыз, гомер бакый сабакташларны якын итеп, сагынышып яшибөз, очрашкан төкөдирлөрдө сөйлөшөп туя алмыйбыз...

* * *

РӘИС БЕЛЯЕВ тө безнең кебек үк ярлы-ябагай шартларда укыды, шул кабул итү имтиханнарына киөп килгән сары-сырлы

вельветкасы белән дүртенче курска житкәнче «балкып» йөрде. Соң, Ходаем, Рөйснең өтисе—бик тө ишле гаилә белән яшәүче Кыям абый, нибары башлангыч мәктәп мөгаллиме, ул кысыр елларда «олы шәкерт» Рөйске көчтүм-чалбар яки пальто-бишмәт алып бирерлек акчаны каян юнәтсен?

Ни кытлык-кыенлыклар булмасын, иманлы максатлы яшьлек, барыбер, якты үрлөргә таба аргамактай жилкенеп, йөрәген-жанын ярсатып, хыял белән дә канатланып ыргыла, михнәт-газап баткаклыктарын һаман алга томырылып, ашкынып уза! Һәм без дә «шәһәрнекеләр»дән бер дә калышмаслык итеп, урысча «глаголить» итәргә дә, тибә-чүгә биергә дә, зур залларның иденнәрен дер селкетеп «танцыларда бөтереләргә» дә, хәтта башкаланың шактый укымышлы, азгын-дөртле «чеп-чи маржаларын» култыклап йөрәргә дә өйрәнеп життек. «Ходай жан биргәнә—жүн бирер» дигәндей, акча эшләү җайларын да җайлы барабыз. Ял көннәрендә, каникулларда яки олы журнал күтәреп безнең исем-шәрифләрне билгеләп торучы группа старосталарына «күпне күрмәскә» боерып, лекцияләрдән таябыз да, вагон, баржалар бушатырга йөгәрәбез. И-й, Ходаем, ул елларда никадәр цемент, алебастр, известь, тоз, шикәр, кавын-карбыз, агач, ташкүмер... бушаттык икән без?! Бергә өеп күрсәтсәң, шөт, билләһи, Кавказ тауларыннан бер дә карсак булмас иде бит. Кайчакларда тузан-керне мунчада да юып бетереп булмый, авыр эш белән изелгән төннәргә ятактан күтөрүләре мең газап—өмә күңелләр көр, иң мөһиме, кеселәр кысыр-буш түгел! Доцент, профессорлардан да уздырып киенә башладык.

Безнең күбәбез басылып уку гына түгел, һич бәтмәс жәмәгәт эшләренә дә йөгәреп-сикереп чумдык: һөртөрлө студия-хорларда җырлайбыз, биибез, спектакльләр куябыз, агитбригадалар оештырып авылларда лекцияләр укып, концертлар куеп та кайтабыз. Җыелыш, диспутларның да чуты юк. Аларда «коммунистик, комсомолларча принципиальлек белән» кемнәрдәдер, ниндидер «буржуаз чирләре, хаталарны» пыр туздырабыз, шыбыр тиргә батырганчы, төмам «тәүбегә китергәнчә» үз сабакташларыбызның да, өйтик, асыл-асыл шигырьләр язучы, өмә лекцияләрдән унар көнлөп югалып, ниндидер «мажаралы сәяхәтләрдә йөрүчә» Әхмәт Рәшитовның «персонал эшен, төртибен тикшерәбез»...

Рөйс Беляевне инде өйтәсе дә юк—ул комсомол эшендә янып-дөрлөп йөри. Башта үзенең факультетында, аннары бөтен университетта яшьләрнең чын-чыннан өйдәп баручысына, бөркет канатлы, ышанычлы көр тавышлы «трибун-комиссары»на өверелде. Кайларда гына чыгыш ясамый да, кемнәргә генә үз авызына каратмый бу «мишөр малае!» Куелган мәсьәләләрнең асылын, төп бурыч-проблемаларын дөрөс һәм комплекслы аңлап, нәкъ менә студент яшьләрнең үз тормышыннан мисал-дәлилләрне чумырып ала-ала, ихлас ялкынланып сөйли, конкрет фикер-хөкөмнәрен өйтә, төкәдимнәрен көртә...

Нәкъ менә шул елларда безгә политэкономия фәнен укытучы доцент, соңрак университетның профком рөисе Фикһрәт абый Табеев Рөйс Беляевнең «потенциаль учакларын» күрәп-беләп алды бугай, һәм аның аргы адымнарына, үсешенә, язмышына, житәкчә шөхәс булып күтәрелүенә һәрдаим ярдәм итеп торды, остаз өлкән абыйсы булды...

* * *

БЕЗНЕ ул илленчә-алтмышынчы елларда югары уку йортларында чын-чыннан «совет интеллигентлары», «икеләнүсез идеологлар», марксизм-ленинизмның «югары квалификацияле пропагандистлары» итеп төрбиялиләр, үстөрәләр иде. Бу юнәлештә, шөкер, бездән таләпләр зур. Без, өлбөттә, яшътән үк Ленин белән Сталинны дөньяның иң бөек, иң акыллы, иң мөхәмәтле, иң белемле, иң... даһилары итеп санарга күнәктерелгән, малай чактан ук «Октябрдә туганнарның Ленин була

бабасы» яки «Син яшәсәң без яшәрбез, мәңге яшә, Сталин!» дигән купшы-ялган, шыр мәгһәсез, ахмакый-тилемсә мәдхия-гимннарны ихлас ақырып үскән фанатик яшьләр бит инде. Шуңа күрә дә без марксизм-ленинизм теорияләрен, дәреслекләрен, һай, тырышып өйрәнәбез, аларның аеруча популяр кануннарын, кадимки корьән хафизлардан уздырып, күзләрен йома-йома яттан да ятлыйбыздыр, шәт... Тик, Ходайның бирмеш көне, дигәндәй, марксистик-ленинчыл философиянең (фәлсәфәнең, хикмәтнең) инкяр итүне инкяр итү (отрицание отрицания яки гарәпчә «өлмикабле хәтаин» дип өйтелә) дигән кануны-категориясе VII гасырда ук Ислам дине тарафыннан расланган, кабул ителгән вә... дөһри марксизм-ленинизмның үзен дә «сугып егарга» бик сәләтле, кодрәтле, бакый хакийкат икән бит. Гомерлек булып хәтеремдә калган бер вакыйганы яңартып узыйм әле. Бу хакта сабакташым, инде танылган шагыйрь Әхмәт Рәшит тә үз хисләре, фикерләре белән бүләште бугай...

Безне физмат факультетының амфитеатрга охшаш бер тарихи аудиториясенә өйдәп, Сталиннан соң Компартиянең үзендә үк узурпатор булып алган Никита Сергеевич Хрущевның XX съездда ясаган «яшерен доклад»ын укыдылар. Бу «тарихи доклад»та, хәтерлисездер, Хрущев халыклар атасы Сталинның шөхес культын шактый фаш итте, фәлән-фәлән күренекле шөхесләрнең дә Сталин золымы белән корбан булуларын, фәлән-фәләннәрнең Сталиннан өннәре алынып торуларын шактый дәлилләп сөйләде, килчәктә партия гамәлләрендә мондый шөфкатһез, миһербансыз ысулларны, чараларны булдырмаса ант итте диарлек. Тик, нишләтсәң, үзенең дә дистә-дистә еллар буена нәкъ менә шул Сталин куызына биеп, өркөп яшәве, үзенең дә шул баш тиран кыланганча мөкәр-хөйлә белән шактый райком секретарьларын зинданнарға олактыруы хакында өйтми узды... Әмма Хрущевның XX съезддагы бу төвәккәл, бу гаярь чыгышы ил-көн сыкраган, хәтта «өлкән вәзирләр» дә авызын-борынын «томалаган» державада кинәт, көтмөгәндә уйламаганда, көчле яшен яшенлөп, күк күкрөп, җылымса яңгыр явып узгандай истәлекле сәясәи вакыйга булды.

Өйткәнәмчә, Маркс-Энгельсларга, Ленин белән Сталинга балачактан ук мәкиббән китеп яшәгән, аларны пәйгамбәрләрдән өстен күргән без, «кызыл студентлар» арасыннан, өйтерсәң, шул яшеннән кызу, тылсымлы-көйдәргеч ташлары шартлап-чөчрөп узды да, без телсез, өнсез калдык, бер-беребезгә күтәрелеп карарга да жөрәт итә алмый интектек. Безнең «олы» максат-идеалларның, фанатик сәдә җаннарның бер биек-биек кыясы гөрселдәп ишеләп төштә, кайсыдыр бик тә кайнар тойгыларыбыз-хисләрәбез, көтмөгәндә бозлы су китереп бөргәндәй, төннәрен тинтеретеп, пыжылдап сүндә. Күкрәкләрдән пар-көл өөрмәсе булып газаллы зар өннәре ургылды бугай. Җаннар сыкрап сызланды, бөгыйрләр телгәләнде...

Марксизм-ленинизм, Ленин-Сталин дигәндә, без, тарихчы-филологлардан күпкә «кызылрак» булган юрфак студентлары, шул исәптән, әлбәттә, Рәис Беляев тә Сталин символы, «юлбашчы» һәйкәлләре жимерелүне үтә газалланып, үтә авыр кичерделәр. Элегрәк без шул «артык кызыл булулары өчен, юристлар алар профессиональ шымчылар булырга тиеш, эзләсәннәр дә—тапсыннар!»—ди-ди, юрфактагыларның пешкән ашларын кухнядан урлап чыккалыи идея. Барыбызга да Хрущев китергән уртак аянычтан соң, безнең тарихчы егетләр бу «кызык итү» йоласын ташладылар...

Тормыш, тормыш, реаль кырыс, күп очракта кешенең үзенең, аның акыл-гыйлем, ихтыяр куәт-кодрәтләренә бөтенләй бөйсез, үзсүзле тормыш. Нишләтсәң, Тарихның, Табигать-Хәятнең теге-бу төгълиматларга, вакытлы законнарға, иң көчле шөхесләр-даһилар ихтыярына да буйсынмый торган үз кадимки, бакый кануннары, үз ағылышы бар икән шул аның. Шәт, нәкъ менә гомерлек «өлмикабле хәтаин»-дыр ул,

яғни инкяр итүне инкяр итү... Шәт, Явызлыкның шәуләсе гомере бую хужасыннан калмый йөридер дә, теге явыз зат үлгөч тә аңа кара кәфен урыйдыр ул...

* * *

СОҢРАК без, әлбәттә, Ленинның да шафкатыле даһи түгеллеген, киресенчә, «буржуялар»ны күпләп аттырырга, «кызыл террор»лар күтәргә, концлагерьлар ясатырга, большевикларның надан, түпсә сөмсезлеген өнөп бетермәгән бик күп галимнәргә, хөрмәтле, талантлы зыялыларны чит илләргә кудырырга, сыра, шәраб эчәргә дә бик маһир, азгын булганлыгын укып-ишетеп белдек. Үчлек, хәйлә-мәкер, фетнә, переворотлар, узурпаторлык чаралары белән дәүләт хакиме булып алган шәхес—миһербанлы, риясыз кеше була алмыйдыр ул. Тарихта андый мисаллар юк. Әнәтерәк, Троцкий, Зиновьев, Каменев, Бухарин... дигәннәре дә бернинди «контрлар» түгел, Ленин белән Сталинга һәрдаим ләббәйкә кылып торырга теләмәгән үзбашлырак бөндөләр булган икән бит. «Бөек Октябрь революциясе» дигәннәре дә немец яһүдиләре коткысына бирелгән большевикларның халыкны алдап, кан-яшь койдырып, миллион мәетләр өстеннән йөгәрә-чаба зур дәүләтнең хакимиятенә менеп утырулары ғына булган икән...

Ләкин... безнең яшь чактагы идеал-символларыбыз, ортодоксаль сәяси белемнәрәбез, карашларыбыз дауыллы еллар агымында ничек кенә жимерелеп, үзгәргәргә мәжбүр булып тормасыннар—без коммунистик, социалистик идеалларга, принципларга тугрылар булып калдык. Рәис Беляев исә аеруча шул идеал-принципларга хезмәт итүдә төнен дә, жанын да, гомерен дә кызганмады. Чөнки бу коммунистик, социалистик идея-принциплар бөтен кешелекнең дөньяви омтылышларын, теләкләрен, максат-хыялларын чагылдыралар ич. Әйтик, илдә-көндә Тигезлек, Татулык, Гадәллек идеалына ирешү, кешеләрдә хезмәткә, иҗатка, белемгә мөхәббәт, олыларга, кечеләргә, гарип-гарабаларга, туган-тумачаларыңа, илдәшләрәңә, якташларыңа, сабакташларыңа, коралдашларыңа... хөрмәт, дуслык, шафкать идеяләрен, сыйфатларын тәрбияләү начар димени?! Бәй, безнең Ислам дине дә, Коръән Кәрим дә, Мөхәммәт гәләйһиссәләмның хәдисләре дә адәм балаларын шул идеалларга, шушы күркәм-асыл сыйфатларга өйди, миһербанлы иманга өңди, чакыра, үгетли, ашкындыра лабаса! Һәм, шөкер, шул диннең тамчылары ғына булса да өби-бабайлар ярдәме белән безнең жаннарга балачактан ук сөңеп калган...

Авылдашлары сагыну-сагыш аша елмаеп сөйләләр өнә: Рәис Беляев туган авылы Шәрбөнгә кайткан икән дә (инде комсомол өлкә комитетының беренче секретаре) «ызбаның» түр башында, гадәтенчә, гармунны сыздырып утыра икән. Авылның дини егете, пәһлеван гөдәле Идрис килеп керә дә: «Ахшам вакыты җитте. Шыңшытма гармуңның, Рәис әзи. Намаз укыйсы бар»,—ди. Һәм Рәис шыпырт кына гармунны яшереп куя... Димәк, диннең илаһи да, дөньяви миһербанлы да тылсымлы тамчылары Рәиснең калбене дә балачактан сөңеп калган, «дәү үскөч тә» тамгалый торган, дини иман-идеаллар дөньяви материалистик якты ният-максатлар, гамәлләр белән үрелеп, аның рухын баеткан, тормыш юлын берекәтле иткән. Шәт, шуңа күрәдер дә илдә-көндә ни күренекле коммунист булмасын, мин Рәис Беляевнең Аллаһ рухына, диннәргә тел тидергән беркайчан да ишеткәнәм булмады.

* * *

ЯШЬЛЕГЕБЕЗНЕҢ гөлләре чөчөк аткан, гомер бакый үзенң хыялый хатирәләре белән сагындырачак студент еллары артта калды.

Таралдык та, сибелдек. Һәркайсыбыз дәү тормышка үз язмышына насып булган авыр-жиңел юллар буйлап китте.

Ни тырышып укыса да, Рәис юрист булып бер атна да эшли алмады. «Комсомол ялкыны» төмам үзенә бөтереп алды да аны, яңадан-яңа уақларга күчерә торды. Аның Казандагы Совет районы яшьләре белән «илне шаулатканын» әле дә елмаеп искә төшерәбез. Чөнки бу елларда Н.С.Хрущевка кушылып СССР дигән держава үзе шаулуй: кукуруз үстерәбез дә, Америкадан да уздырып, мул уңышлар алабыз, янәсе. Мондый давыл вакытында Рәис кебек тынгысыз жан, ил-көн язмышы өчен мәкиббән китеп яшәүче ватанпәрвәр гомум эштән читтә кала димени инде?! Совет районында уку йортлары— адым саен диярлек, студент яшьләрдән генә дә армия төзеп булып иде. Һәм безнең Рәис Беляев көн-төн йөгәрә-чаба «студентларның кукуруз үстерүче десант бригадалары»н оештырырга кереште. Компартия Үзек Комитеты вә Хөкүмәт бабаң хуплап, хәер-фатиха биреп торгач, үзең дә елгыр-төвөккәл булгач, эш бармый калмас инде ул, эшләр шөп бара! Чынлап та республиканың кайбер хужалыкларында «ат күмелерлек итеп» студентлар үстергән кукуруз плантацияләре шаулады, ө комсомол яшьләр дөньясында «инициатор, кукурузник Беляев»нең исеме, даны шаулады. Ул кукурузлар урылып, траншеяларга салынгач та бугай. Рәисне комсомолның өлкә комитетына ук секретарь итеп сайладылар. Озакламый беренче секретарь да булып алды, яшьләр делегациясен житекләп чит илләрдә дә йөрөп кайтты. Ул беренче секретарь булган елларда Татарстан комсомолы кылган матур-матур эшләр үз вакытында һәм зөвык белән чыгарылган шактый калын бер китапка теркәлгән, анда Рәиснең беренче космонавт Юрий Гагарин белән бергә төшкән фотосурәте дә бар. Мин ул игелекле эшләрне санап тормыйм инде, тик Рәиснең—ижади жанның «Шөхесне формалаштыруда комсомолның роле» дигән кызыл темага кандидатлык диссертациясе дә яклавын сагышлы елмая белән искә төшереп кенә узам.

ВЛКСМның өлкә комитеты секретаре Рәис Беляев һәм Юрий Гагарин совет-япон фестивален ачылу тантанасында. Август, 1967 ел.

Өйткәнемчә, аның уңганлыгын, дөрләп торган жегәрен, кешеләрне зур эшләргә әйди белүен университет елларында ук күрәп-беләп алган «Дәү абый»—Фикрәт Табеев, мөгаен, аның партия эшенә дә өлгирәп җитүен чамалады да, Рәис Беляевне КПССның Бауман райкомына Беренче итеп сайлап та куйдылар. Күрер күзгә берәз «басыла төшсә» дә, Рәис һәмишә яшьлек ялкынлыгы белән көн-төн эшләп йөрдә, завод-фабрикаларга, типографияләргә, тегү һөнәрханәләренә, театрларга, кибетләргә, ресторан-ашханәләргә, базарга, газета-журнал редакцияләренә алдан хәбәр итеп тормый барып керә дә, эш кешеләре арасында мәш килә бу, сөйли, көлә, бәхәсләшә, кемнедер битәрләп ала... Үз-үзен тотышында аның бернинди дә рәсми ясалма кыяфәте юк, һәм, шөкер, гомере буге булмады да. Ул гомере буена табигый ихлас булды, хәтта кирәгеннән артык беркатлы гади, урысча өйткәндә «простяк» булды һәм шуның аркасында шактый кыенлыктар да күрдә, битәр, гайбәт сүзләр дә ишетте.

Илкүләм КамАЗ төзелешләре башлангач инде, «Дәү абый» Чаллыдагы төп сәясәи штабны җитәкләргә сәләтле шөхәс турында да уйланмый калалмый, өлбәттә. Һәм, нияят, Рәис Беляевне чакырып алып:

—Бәхетәң бар икән, энәкәш. Тарихка кереп калачак төзелешкә барасың бит! Димәк, син дә тарихта калачаксың. Өлбәттә, яхшы эшләнсәң...—ди, гадәтәнчә, «колакларына кадер» киң елмаеп.

1969 елның көзе иде бу, Рәискә 34 яшь кенә иде.

* * *

ӨЛКӨН әдип, ул чакта Татарстан язучыларының берләшмәсе рәисе Ибраһим ага Газиның, шагыйребез Хәсән ага Туфанның, күбәбезнең остазы-мегаллиме булган Гази ага Кашшафның һәм партия өлкә комитетының да хәер-фатихалары, юлнамалары язылган көгазыләрне йөрөгем ягындагы кесәмә тыгып, самолетта Чаллының ул чактагы бөлөкәй аэродромына килеп төштем. Басма-баскычтан тирә-якка карана-карана салмак кына атлыйм. Сөбханалла, кирәк бит, өй! Самолетка якин гына бер төркөмдә нидер сөйләнә-көлә Рәис Беляев үзе басып тора. Төркөмдәгеләр заманча, шәп киенгән, симез-тук чырайлы «солидный» агайлар. «Начальствоны озатадыр» дигән үй йөгәрәп уза зифәнемнән. Биодулкыннар тәэсире булгандырмы, үзе самолет басмасына күз салгалап торгандырмы, мине күрдә дә, балкып елмаеп җибәрдә, «һей!» дип уң кулын күтәрәп куйды һәм «солидный» төркөмнән аерылып, минем белән күрешергә килдә бу:

—Әдә, әдә! Хәерле сәгәтьтә! Ну, бөгән үк горкомга килеп йөрмә. Иртөгә иртөнгә якта үземә кер, яме. Бер кич кунарлык кына урын табарсың әле. Синең дуслар Чаллыда да җитәрлектер...

Җи-төр-лек! Чаллыда минем төзелешләр башланганчы ук кат-кат булганым бар, ул чакта ук илдә-көндә абруйлы булган «Гигант» колхозынан очерклар, мөкаләләр язганым бар, атналар буге кунып-төнәп үзешчәннәрнең район смотрларын үткөрүдә катнашканым, парткабинетта «пропаганда активистлары»на лекцияләр укыганым бар. «Дәү абый»ның бик хөрмәт иткән кешесе, фронтовик-председатель Зыя абый Закиров, үзешчән композитор Хәмит абый Булатов, халык театры режиссеры Мансур абый Кашапов, район редакциясеннән Зөһрә апә, Заһидә, Гамир... Һәй, шөкер, күп-күп алар, Яр Чаллыда минем дуслар!..

* * *

ШӘҺӘР комитеты һаман Үзек урамдагы асты таш, өсте—агач иске бинада икән әле. Инде Беренче булып елга якин эшләнсә дә,

Рәис Кыямович иркенрәк, затлырак яңа бина даулап йөрмөгән, булганына шөкерана кылып эшкә чумган.

Иртән янә шаулап-көлеп каршылый бу мине, рәсми кәгазьләремне карап чыга, телефон чыңлавына да игътибар итмичә, төрөз төбенә барып утырды да, якташыбыз Хәсән ага Туфан, аннары Гази ага Каш-шаф белән кайларда, ничек очрашулары хақында сагынып сөйләп алды. Кешеләр белән әңгәмә башлап жиберә белү, кеше үз гөзерең әйтерлек атмосфера-даирә тудыра алу, ихласлык, гадилик—Рәис Беляевнең гомерлек сәдә, асыл сыйфаты булды. Бу илаһи сыйфатны, холык-фигыльне аңа Аллаһ-Табигать бүлөк иткән һәм, мөгаен, гомере буена кемнәргәдер житәкче-рәис, киңәшче булып эшләргә, яшәргә насыйп иткән...

Бераздан өстәле артына утырып, Чаллыга хәзер илнең төрле якларыннан халык агылуы, кабул итәр урыннарның житешмәве, вәгдә ителгән торак-вагоннарның килеп житмәве, шуңа күрә дә төзүчеләрне тирә-як авылларга урнаштырырга мәжбүр булулары турында да хәл-хәбәрләр сөйләп алды.

—Әллә, малай, Казанга кире кайтып торасыңмы? Квартир яклары бераз рәтләнгәч тә, мин сине үзем чакыртып алырмын,—ди Беренче.

—Минем өчен борчылма, Кыямыч,—дидем мин.—Төзелешләр технологиясен мин азмы-күпме беләм. Сөз киң фронт белән һөжүмгә күчкәнче, мин автомобиль промышленностеның тарихын, берәр заводын өйрәнеп кайттым өле. КамАЗ үзенә кирәк кадрларны башка заводларда укытып кайтара икән.

—Шылай дисеңме. Ярар...—Рәис Кыямович шунда ук телефон трубкасын алып, номер жыйды.—Әбүбәкер Ситдинович, сәлам, сәлам!—ди бу татарча.—Синең өскә әкәләле имән ауды, диләр безнең мишәрләрдә. Сиңа бер толковый кеше жиберәм. Кадрлар хәзерләү эшендә опытный иптәш. Да, да, Казаннан... Меховойда эшләгәндә шының өчен бик мактыйлар иде аны. Аның турындагы телевизион журналны, шәт, үзең дә күргәнсеңдер өле. Сораган эшен бирергә тырыш. Ну, үз отделларыңда биләп тотма, берәр зур заводны өрәнеп катъасы килә аның... Яхшы беләм—минем якташ, сабакташ ул. Давай, хәерле сәгәтәт!..

Һәм Беренче өстәлдәгә бөләкәй тартмадан кәгазь кисегә алып, «КамАЗ» генераль директорының кадрлар буенча ул чактагы урынбасары, үзе дә күптән түгел генә Казаннан килгән Усмановның эш адресын ызып-сызып бирде.

Кешеләрне илсәндәрә, ашкындыра, канатландыра белүе, кайчакларда артыгын да мактап жибереп, ул кешенең салпы ягына салам кыстыруы—бу оптимистик сыйфат та Рәис Беляевнең холкында гомерлек булды. Дөрес, аның көтелмәгәндә сискәндереп, «чеметеп» куя торган хөйләкәр дипломатик гадәтә дә бар иде. Бервакыт ул мине атаклы Батенчук, Васильев, Родыгин... кыскасы, партия шөһәр комитетының бюро әгъзалары алдында күкләргә чөеп мактады да: «Правда, одно время он часто выпивал, но... голову не терял»,—дип, гомергә истә калдырырлык итеп «чеметеп» алды. Акылың булса уйлан да, үзең нәтижә яса, янәсә, якташ.

* * *

ШУЛ, РӘИС КЫЯМОВИЧНЫҢ төхдиме белән мин КамАЗ дирекциясенә мастер-житәкче булып урнаштым да, 35 кешедән торган, төрлесе төрле милләт вәкилләре булган беренче группаны Горький автомобиль заводына төрле һөнәрләргә укытырга алып киттем. Шөкер, Рәис Кыямовичның кулы жиңел булды: минем группаны «ГАЗ»-да да, «КамАЗ»-да да мактадылар, «эшче-шөкерт»ләремнең 32 се дүртенче разряд белән төрле һөнәрләр алып, Чаллыга шатланышып, ашкынып

кайттылар, яңа фатирлар алдылар, ялғызаклары гаилә корып жиберделәр. Әле дә жай чыкты исә мине кунакка чакырып килеләр. Аларның ул чактагы тормышын чагылдырып мин «Фәйүзәнең юл башы» дигән лирик очерк та язып, кат-кат бастырып чыгара алдым.

* * *

ПРОЕКТ-СЫЗЫМНАРНЫҢ күбесе өзер диарлек. Төзелеш майданарында чын-чыннан киң фронт белән һөжүм башланды. Бер-бер артлы яңа девиз-чакырулар яңгырап тора.

Рейхстагга байрак элгән
Фронтвик уллары
Эш белән терки тарихка
Житмешенче еллары.
«Рекорд»лар монда көн саен,
Тик алар ялғыз түгел:
Кичә Геворгян макталса,
Салахов шаулый бүгөн.

Эштә бригадаларның, бригадирларның хокукларын киңәйтү, аларның абруен күтөрү, аларга чынлап та хәлиткеч «штурмовиклар» итеп карау, алар белән киңәшеп идарәләрнең бар бурычларын хәл итү ысулы нәкъ менә Рөис Киямыч вахытында гәмәлгә керде, куәтлөп торылды. Һәм, шөкер, бу игелекле структура үзен бик акады, шул тактик чаралар ярдәмендә төзелешләрдә Салахов, Филимонов, Мәүликов кебек уннарча новаторлар калкып чыгып, дан һәм хөрмәт-шөһрәт яуадылар. Ул дәвердә Чаллыдагы төзелешләрнең барышы, күпчелек төзүчеләрнең чын-чыннан героизм, фидакарлык күрсәтүләре, Рөис Беляевнең тынгысыз-уңган, педагогик акыллы, кешелекле, берүк вахытта таләпчән житәкче шөхес булуы турында күп кенә репортажлар, очерклар язылды, киножурналлар төшерелде. КамАЗ темасы хәтта әдәбиятка-сәнгатькә дә килеп керде. Бу язмаларда, әсәрләрдә, сүрәт-рәсемнәрдә тормышчан дәрәслек-раслык та, эшленсә эшләрнең зурлыгына соклану да, хыялый романтика да, күпшы-кызыл пафос-мактану да күп, әлбәттә. Язылган-теркәлгәннәрне кабатлаудан качып, мин Рөис Беляев белән арабызда булган мөнәсәбәтләрнең янә кайберләрен генә сөйлөп узам.

Чираттагы очрашуларның берсендә ул мине ниндидер уйчан, сынаулы караш белән каршылады да:

—Син Казанда бермәл снабжениедә эшләдең бугай?—дип сорап куйды.

—Әйе, мейтәм, «Татбытремстрой» трестына төзү материаллары ташып, күпме начальствоны, дус-ишләрне сыйлаган чаклар булды.

—Кеше сыйларга осталар без. Юмартлар барыбыз да. Шының белән көнче дошманнарны да арттыра торабыз...

Кабат уйчанланды. Кесәсеннән кулъяулыгын чыгарып, өстөлдәге күзлеген сөртә-сөртә сөйлөп китте:

—Горкомга сигналлар, жалобалар еш килә. Төзелешкә дип жиберелгән материалларның шактые читкә китә, дип зарланалар. Һәр сигнал артыннан прокурорны да, парткомиссия членнары да жибереп булмый бит. Аннары, әллә дәрәс, әллә төгел әле ул. Снабжение турында күп сүлибез сүләвен. Ну, бу тармакта контроль житмәве сизелә миңа да. Стройматериал гәләмәт күп килә, ну һәр «оперативка»да житми дә житми!—дип зарланучылар да өз төгел шул. Мугаен, регулировка житми, беренче чиратта кайсы объектларга нинди материал и күпме, кайчан биреселәрен конкрет белеп торучы сизгер-рөк, усалрак кешеләр житмидер. Көңөл сизенә, ну, конкрет фактлар

юк... Конечно, күп материал читкә дә китедер... «Камгэсэнергострой» да бөтен руководящий отделларда «варяглар» утыра. Һәркайсының үз дус-ишләренә бүлешсә, булышасы киләдер... Безнең Татарстанның интереслары хақында бик өз уйлылар бугай алар... Кайберләре базаларда ни барлыгын горкомнан да, обкомнан да яшерергә тырышалар. Давай, безгә булыш өле син...

Күңеләмдә уйлар өермәсә бөтерелеп ала: «Тагын яңа структураны өйрәнәсе була. Минем бит повесть, поэмалар язасы бар»,—дип өйтсә килә дә бит, аның ни дип җавап бирсән дә сизенәм шул: «Минем дә мона докторлык диссертациясен бик язгый кели дә бит, нишләтәсең»,—диячәк инде ул.

Әдәбиятны да начар белми, татар язучыларын да укып барырга тырыша. Төрмә шартларында да үлемсез шигырьләр яза алган Муса Жәлиле яки околларда, итек балтырына көгәз күеп поэмалар язган Фатих Кәримне исемә төшерәчәк. Сине шулай үз күрөп, сиңа ышанган кешегә карыша алмыйсың шул.

—Кем янына барырга? Нәрсәдән башларга?—дим, ниндидер төвөккәл хисләр тәсире белән.

—Батенчук белән килешенгән. Нәрсәдән башларга кирәклеген ул үзе өйтер.

Менә шулай мин 220 дән артык төзелеш подразделениеләрен үз канаты астына алган олы берләшмәнең материал-техник тәэминат буенча оператив бүлгән җитәкчеләргә керештем. Иртәнгә 6 дан төнгә 11 гә кадәр, халык өйткәнчә, «артыңа кыл да сыймый», эштән төмам егылганчы арып ятагыңа каплагач та телефон, рация тавышлары колагыңнан китми. Дөрес, төзелешләргә ярдәм итәргә тиешле яңа бер тәэминат идарәсе—«Камснаб» та бар. Тик алардан алынасы материаллар да безнең бүлек аша узарга, безнең дә контрольдә булырга тиеш шул. Ә минем «шеф»—төзелеш начальнигының тәэминат буенча урынбасары, Зәй ГРЭСын төзегәндә дә шул эштә эшләгән тәҗрибәле, өмма «карт төлке» яһүди абзый Борис Дергач айның 25 көнен диярлек Мәскәүдә, «үз дуслары арасында» уздыра. Шуннан торып Чаллыга «материалларны толкайт итә», янәсә. Хөкүмәт башлыклары Косыгин, Мазуровлар кул куйган яки алсу төстә «секретно» тамгасы сугылган рәсми көгәзләр булгач, шундый зур төзелешкә дигән материаллар Дергач абзак «толкайт итә» тормада да, вакытында килеп җитә инде ул... Бу катлаулы тормышта кемнәрнең кемнәр белән бәйләнгәннән бөлеп бөтерә алмассың, акылың зирәк булса сиземләргә генә мөмкин. Ул чакта гомумсоюзның энергетика министры Непорожный, ә аның беренче урынбасары Николай Максимович Иванцов—безнең «громадина, махина» төзелешнең дә начальнигы. И-и, яһүд «Непорожный кешеләре» ул елларда берләшмәдә тулып яттылар. Теге-бу мәсьәләне, өйтик, төзүчеләрнең эш киёмнәрен тикшерәбез, диләр дә, объектларга түгел, ешрак Кама буендагы болынлыкларга, күлөгәле аланнарга «шашлыкка» чыгып китәләр. Айлар буге шулай. Өстәвенә, кайсыдыр хадими адәм ул министрлыктан килүчеләр төлөгәнчә бушлай ашый торган «профком ашханәсе» дә булдырып өлгәргән... Иркин кабинетын да, ак «Волга»сын да шефым Дергач миңа калдырып ките китүен дә, алар өнә шул, командировкага дип, ялга килгән «Непорожный кешеләре»ннән бер дә бушамый шул. Объектларга рация куелган дежур йөк машинасында чабам.

Иванцов абзый героен Герой да бит, шөт, элегрәк зур эшләре дә булгандыр да, өмма Чаллы төзелешләрендә сизелерлек яңалык, үзенчөлек, стратегик-тактик яки җитәкчелек итү ысулларын күрсәткәннән хәтерләмибез без. Минемчә, инде эшлөп арыган, кешеләрдән күңелә бизгән төксә, дорфа, салкын-кырыс дәү чиновник иде ул. Бу Иванцов «галиҗәнәб», башкаларны өйтмим дә инде, берләшмәнең галәмәт акыллы, тирән белемле, практик эштә дә бик талкыр, иҗади баш инженеры Владимир Александрович Альфиш белән дә иртөләрән

исәнләшмичә дә узып ките иде. Тел белән әйтмәсә дә, үзенең татар «горком»ыннан, «обком»ыннан бәйсез булуын, алар белән бик алай санашып тормавын сиздереп алырга ярата. Әмма төзелеш идареләрендәге партком секретарьларының атна саен, соңрак ешрак та уздырыла торган оператив киңәшмәләренә (шәһәр комитеты төхүмәт иткән «комиссарлар советы»на) дөшми-тынмый гына килеп керер ул. Эстрададагы президиум өстәле артына түгел, читкәрәк бер кәнафигә утырып. Партком секретарьларының зарларын, төхүмәтнән дөшми-тынмый, йокылы-уяу тыңлар. Шуннан соң инде үзенә буйсынган хәдимиңнән допросны алыпмы-алып, парин! Эш турында сөйләшкәндә, бигрәк тө төзелешләрдә, төзминатка кагылышлы сүз булмый кала димени инде. Эре-вакылы «хужалар»ның шактые үз гаепләрен, ялкаулыкларын да төзминатчыларга сылтарга тырышалар. Узган дөвәрләрдә житекчелек структураларының гадәтенә кәргән бер чир иде бу. Хәтердән жуелмас шундый «допрослар»ның үзгә кагылган бер-ике мисалын гына укучыларга сөйләп узам:

—Кто за Дергача?—дип, кистереп сорый Иванцов. Әйтерсең, белми инде.

—Дунай!—дип торып басасың шул мизгелдә үк. «Комиссарлар»ның шактые гадәттәгечә көлеп жибәрә, шактые—елмаю белән чикләнә. Чөнки бу диалог инде елга якын атна саен кабатланып тора лабаса.

—Нигә «Металлургстрой»га кислородны житерлек бирмәдең?

—Житешми. Башка идареләренә дә эшлиселәр килә. Аларны да бөтенләй ач калдыра алмыйбыз. «Металлургстрой», беләсез, күтлө, зур идарә. Үзләре дә берәз үз хәлләрен кайгыртсыннар, эзләнсеннәр...

—Нигә кислород житешми?

—Үзгәбезнең завод төүлегенә нибары 300 данә кислород баллоны тутырып чыгара. Зур төзелеш ихтыяжларын исәпкә алып төзәлмәгән ул... Ә безнең объектларга хәзер төүлек саен 1200 баллон кирәк. (Залда тынлык, Иванцовның йөзгә тагын да кырыслана.)

—Калган 900 баллонны каян табасың?

—Уфага, Ижевскига, Казанга, Әлмәткә... машиналар кудырабыз...

—«Автозаводстрой»га нигә кык такталар жибөрттердең?

(Бу сорауга төп УПТК—техник комплектация идарәсе начальнигы Селезнев җавап бирсен, дип өйтеп була да бит—«УПТК синең буйсы- нуда»—диячөк ул. Аннары, көнөн-төнөн хөлдән тайганчы эшлөп йөрүче, искиткөч тырыш чуаш абзый Селезневны да сүктәрәсә килми. Үз жылкәңгө төшкөн йөкне башкаларга авыштырырга маташу—өгетлек түгел...)

—Вагон, баржалар белән килгән агач материалларын, УПТК базаларына кертөп тормыйча, турыдан-туры идареләргә, объектларга юллайбыз. Нибары бүрәнә ярып, бруслар чыгарырга гына жайланган үзгәбезнең «Лесоцех»та бик кечкенә. «Автозаводстрой»ның үзгәдә дө столярлык цехы бар бит. Югарыдан өлгөргән алма төшкөннә генә көтөп ятмасыннар...

—Нигә кирпеч житми, дип зарланалар?

—Силикат кирпеч житерлек. Кирөгәннән артык. Ә кызыл кирпечне республиканың төрлө шөһәрлөрәннән, поселоклардан кайтарабыз һәм... горком бюросы «беренчә чиратта төзөп өлгөртөргә» дигән объектларга житерлек бирергә тырышабыз.

—Үзгәбезнең кирпеч заводында домино сугып яталармы?

—Завод ТПП (производство предприятий тресты) структурасында. Ул «шырпы тартмасы»н көчөйтсә иде. Горком да шуны талөп итә...

—Горком, горком...—дип мыгырданып куя Иванцов, чыраен сытып.— Тапкан таяныч! Беляев аппаратында эшләмисеңдер бит?

—Мин үз илемдә, үз жиремдә эшлим.

Ул елларда Иванцовның кадрлар буенча урынбасары булып алган Хәниф абзый Шөйхетдинов чабудан тартып, миңа пышылдый:

—Начальство белән болай сүлөшмиләр. Хөлнә төзәтербөз, дияргә

өйрөн. Бәй, «фронтның алгы сызыгында»—конкрет төзелеш объектларында эшләүче «комиссарларга», күбесе Рәис Кыямычның хөер-фатихасы белән расланган партком секретарьларына чын-дәлилле мәғлүматлар бирмичә, реаль хәлне аңлатмыйча, мин һаман «ө» дигәнгә «бә» дип посып калыйммыни?!

* * *

РӘИС БЕЛЯЕВНЕҢ төзелешләренә материаллар белән тәэмин итү эшенә дә зур игътибар бирүен, аеруча Татарстан мөнфәгатьләрен кайгыртып, Чаллыга килгән мал-мөлкәтне читкә жибермәс өчен хужаларча борчылуын раслаучы күп мисаллар китерә алам, вакыйгалар сөйли алам мин. Укучыны ялыктырмас өчен тик менә кайберләрен генә баян итәм.

«Камснаб»та бүлек житекләүче бер татар хатыны (исем-шәрифләрен төгөл хәтерләмим инде—гафу итсен) төзелешкә килә торган цементның күпләп читкә китүенә бик борчылып, әрнеп Рәис Кыямыч исеменә хат язган. Беренче секретарь бу сигналны тикшереп җавап өзерләү бурычын миңа йөкләде. Җитди сигнал бу, тикмөгә генә хәзерге корылмаларның икмөгә—цемент димөгәннәр. Безнең үзәк бүлек та цемент өчен үт йотып яши. Бары тик цемент белән генә шөгылләнүче махсус өлкән инженерыбыз бар. Әгәр цемент запасыбыз 7—10 мең тоннага гына кала калса—бу инде олы кайгы. Кайсы гына калаларга шалтыратмыйбыз да, цемент төялгән эшелоннарның кайсы-кайсы тимер юл станцияләреннән узуларын көнөн-төнөн сорашып-белешеп тормыйбыз.

Берләшмәнең «дәү хужалары»на артыгын сиздермичә, гүя эш уңаеннан гына, ләкин килгән цементның кайларга киткәнлеген технологик карта-процесс буйлап тикшерә-тикшерә егерме көнлөп вакыт узды. Рәис Кыямычка хат язган теге ханымның борчулы сигналлары хаклы булып чыкты. Төзелеш начальнигы Иванцов, өйткәнөбезчә, бер үк вакытта СССР энергетика министрының урынбасары да бит өле. Инде төзелеп ятучы яки ремонт ясайсы башка энергетика объектлары да аз түгел, Чаллыга килгән малдан аларга да «өлеш чыгарырга» кирәк. Дөрөс, ул үзе цемент белән артык «вакланып» тормый, әмма аның урынбасарлары гына да жиде-сигез. Өстәвенә, фелән вагон цементны без алдык, дип раслап торучы, кирәксә, кул куочы 2 РБЗ (измә-бетон заводы), ЖБИ (тимер-бетон эшләнмәләр заводы), ЗЯБ (күзәнөкле бетон заводы), «Камдорстрой» төзелеш идарәсе һәм цемент белән эш итүче башка предприятияләренң дә «хужалары» җитәрлек. Һәм чынлап та, Рәис Кыямыч өйткәнчә, «һәркайсының үз туган ягына яки элеккеге дусларына булышасы килгән»-икән—Чаллы төзелешләренә кайта торган цемент вагоны-вагоны белән дә, дистә-дистә машинасы белән дә читкә ай саен агылып торган. Тикшерә калсалар, «хужалар»га сылтау табулары берни түгел: «Әнә, төүлегенә күпме измә дә, күпме тимер-бетон плитәләр, блоklar, панельләр... эшлөп чыгарабыз. Шуларга китте ул цемент...» Бар, Аллаһ колы, шулкадәр зур-гигант төзелештә ул продукция, ул эшләнмәләрнең технологиясен, сыйфатын тикшереп, санап кара. Моньң өчен кимендә бер батальонлык контролер-белгечләр кирәктер. Шулай инде ул бездә, җитмеш-сиксән ел буге «дөүләтнеке җөл түгел» дип яшәргә өйрөндө халык. Без еш кына яңа калалардагы тротуарларның, стена панельләренәң бик тиз «юлып-ашалып», каткан вак таш катырмаларына өверелүенә гажәпләнөбез. Тиешле цементның салынмавын, «читкә озатылуын» раслаучы дәлилләр ич болар.

Партиянең шәһәр комитеты уздыра торган «оперативкалар»да артык исраф ителгән цемент өчен «строгач» алган «хужалар» булды булуын, тик җинаят эшләрә кузгатылмады. Әмма цементка контроль артты, исөп-хисап кырысланды.

...Беркөнне партия өлкә комитетының промышленность-транспорт бүлегеннән шалтыраттылар: «Беляев сөздән белешергә киңәш итте,— диләр.—Күчмә электр станцияләре белән хәлләр ничек?»

—Ихтияжы булган барлык объектлар да төзмин ителгән.

—Файдаланалармы?

—Кичке, төнге сменаларда. Ул станцияләр эшен инженерлык һәм энергетика службалары контрольдә тоталар.

—Запасыгыз да бардыр өле?

—Өлбәттә, бар.

—Күбәүме?

—УПТК базасында сигез яңа станция запаста тора.

—Конкрет информация өчен рәхмәт!

Бер-ике сәгать вакыт үттеме икән, эш бүлмәмә берләшмәнең баш механигы службасыннан аяклы глобус сыман юан бөдөнле Мордвинов ашыгып, каударланып килеп керде:

—Запас передвижная станцияләр барлыгын ник обкомга өйттең!

—Мин әйтмәсәм дә—белерләр иде алар. Башка каналлардан.

Мин алар өчен бер «пешка» гына...

—Кайчагында бер пешка да бөтен шахмат уеның туздырып ата!

—Обком безнең белән уен уйнап тормас...

—Ул запас станцияләренә авылларга, колхоз-совхозларга бирергә заставить ителәр бит алар. Аңлайсыңмы, авылларга!

—Алар күбрәккә күрә...

Ө зифенемдә: «Бирсеннәр, бирсеннәр. Бу төзелешләр уңае белән авылларга күбрәк ярдәм итсә иде. Алла боерса, килчәктә дә гозер белән миңа тап булган бер генә авыл вәкилен дә буш кул белән борып чыгармаячакмын»,—дигән фикерләр бөтерелеп ала.

Мордвинов исә миңа таба бала башы хәтле йодрыкларын әйләндергәләп ала да, кинәт борылып ишеккә бара, берәзгә тукталып миңа яный:

—Берәр объекттан төнге сменага яктылык житми, станция бозылды, и эшли алмыйбыз, дип, тревога-аврал күтәрсәләр—пеняй на себя! Тогда Иванцов сине моннан очырттырып чыгарачак!

—Запасны табарбыз!

Туктаусыз күз уйнатып яки зыңгылдап торган рация, телефон сигналларына гамьсез хәлдә янә уйланып куям: «Рәис Кыямичның шик-шөбһәләре хаклы бит. Чыннан да, «Безнең Татарстанның интереслары хакында бик өз уйлыйлар алар... Анысы да из-за «вежливости» гына... Кайберләре базаларда ни барлыгын горкомнан да, обкомнан да яшерергә тырышалар...»

* * *

ШӨКЕР ӨЛЕ, тормыш-хәятнең үз диалектикасы, үз мантийгы-логикасы бар шул. Иванцов Максимович Чаллы төзелешләрненнән бөтенләйгә Мәскәвенә «кайтып китте».

Иванцовтан котылгач, Евгений Никонорович Батенчук тулы-киң вәкаләтле «төзелешләр маршалы» булып алды. Һәм бу үзгәрешкә берләшмә аппараты гына түгел, өйткөнәмчә, аның канаты астында булган 220 ләп эреле-ваклы төзү, монтажлау идарәләрендә, хәтта бригадаларда да ихлас күңелдән шатландылар. Евгений Батенчук—Максим Горький өйткәнчә, бу «гади бөөк» Кеше, аның соклангыч ижади, галәмәт тирән белемле, тынгысыз һәм конкрет буддыклы, гөүдәсә белән генә түгел, рухы-жаны, миһербаны, шөфкатьләлеге белән дә Олы булган Шөхәс турында шактый язмалар язылган, документаль фильмнар төшерелгән инде. Аның «култыгы астында» ук өч елга якын эшләгән, һәркөнне диярлек аның белән очрашып, киңөшөп, тормышның күп яклары хакында фикерләр бүлөшөп яшегән кеше буларак, мин дә күп нәрсә сөйли, яза алып идем. Бу фарызны

киләчөккә калдырып, мин бу урында аның яшь буынга булган ныклы, якты ышанычы, аларга таяна белүе, аларны рухландыра һәм үстөрә белүе, оптимистик өметләре турында гына ихласымны әйтеп узам. Рәис Беляевне ул Чаллы жирендә ике-өч очрашудан соң ук яратып өлгерде, үз итте, аның конкрет акыллы киңәшчәсе дә, эшен-йомышларын төгөл һәм үз вакытында башкаручы да, аның остазы-мегаллиме дә булды. Үз чиратында, Рәис Беляев тө Евгений Никоноровичны чын-чыннан хөрмәтләп, олы күрәп, аның белән даими киңәшәп, аны саклап, яклап яшәде. Нич тө шикләнмичә язам: Рәис Беляев үзенең ижади тынгысыз тормышында «дәү абый» Табеевтан гына түгел, олы остаз Батенчуктан да бик күп нәрсәләргә өйрәнде.

* * *

...РӘИС БЕЛЯЕВНЕҢ партия өлкә комитетының секретаре булып Чаллыдан китүен, белгәнәмне ихлас язам, күп кеше авыр кичерде, төрлесен уйлап уфтанып куйды. Аңардан соң шәһәр комитетында өч ир-егет Беренче булып эшләп алдылар. Ләкин хөзәр чаллылар аларның исем-шәрифләрен дә хөтәрләмиләр инде.

Ул партиянең өлкә комитетында идеология секретаре булып эшләгәндә миңа аның янына эш-йомыш белән барырга насыйп булмады. Ләкин игелекле, матур эшләрен ишеттерә тордылар. Әйтик, ул Язучылар берләшмәсенә аерым, иркен, архитектурасы белән дә зөвыклы бина бирдергән, Тукайның туган ягында юлларны төзәттергән, сквер-аллеяларны бизәттергән...

Ә бервакыт ул Чаллыга Чуашстан делегациясен җитәкләп килде. Шырым тулы залда аягыңа басып, көчле алкышлар белән каршыладык без үзәбезнең чуаш кардәшләребезне. Чын-чыннан дуслык, туганлык гөдәләнешә булды ул очрашу кичәсе. Рәис Кыямыч бик шат-көләч булды. Мөгаен, кунакларга итагаты-хөрмәт күрсәтә белгәннәре өчен үзенең Чаллыдагы дуслары белән эченнән горурланып та утыргандыр...

* * *

БӨЛА-КАЗА адәм башыннан йөри, диләр. Жилкенеп-канатланып эшләп йөргәндә Рәис Беляев өстөнә дә «кара болытлар» җыела башлаган икән. Бу хәл-әхвәлләрдә, әлбәттә, аның үз бөлаләре, үз хаталары да бар, артык «простяк»лыгы бар...

Комсомолның өлкә комитетында, партиянең Бауман район комитетында һәм Чаллыда беренче секретарь булып эшләүләре доверендә ул тулы вәкаләтле хокукларга, илнең-көннең бик күп төрле тармаклары өчен жавап бирергә, үзен һәрдаим җитәкчә итеп тоярга һәм шул рәвештә гамәлләр кылырга өйрәнәп, гадәтләнәп җиткән, шуңа күнәккән. Мәнә шушы психологик инерция белән ул өлкә комитетында идеология, фән-мәгърифәт, мәдәният эшләре белән генә шөгыльләнәргә тиеш булса да, хәҗәт-ихтияҗ чыгу белән башка тармаклар эшенә дә катышып китә, димәк, башка «хужалар»ның да вазыйфасына, өлешләренә керә... булып чыга. Бу хәл исә үз көнәфиләрен бик тө яратып-кадерләп утыручы эреле-вакылы түрәләрдә көнчелек, мин-минлек тойгыларын дөрләтеп тора. Кайсыдыр астыртын гына «Беляев обкомда да беренче булырга маташа» дигән хәйләкәр гайбәтне дә вакытынан алда тарата башлый. Ул чакта өлкә комитетының беренче секретаре булган Гомәр әфәнде Усманов та бу хәл-әхвәлләргә белеп, ишетеп тора, әлбәттә, һәм... «Беляевне дөмбөртөтәп төшерерлек» дәлилләрен, «компраматлар»ны җыя тора. Көнчелек хисе—адәм заты яратылганнан бирле сүнми-сүрелми торган илаһи куәт, җегердер ул. Тарих шаһит, төхетләр өчен аталары ууларын, уулары—аталарын үтергәннәр лабаса...

Беляев бернинди саклык чаралары күрмичә, һаман илһамланып

эшләр йөри, ул да түгел, Татарстанның күренекле әдәбият-сәнгать вәкилләрен житәкләп, Мәскәүгә алып китә. Безнекеләрнең башкаладагы чыгышлары бик тө уңышлы булган, мөгаен, һәм Беляев шул хөрмәткә тыйнак кына мәжлес уздыра. Ә ул чакта Горбачевның «сухой законы» йөзем куакларын гына түгел, шактый кешеләр язмышын да таптап, сындырып, ил буйлап дуамалланып йөри. Һәм теге тыйнак мәжлесне дә Гомер Усманов нәкъ менә житди сылтау итеп, «Беляевне дөмбөрдөтөп төшөрү» өчен оста файдалана. Тимерне кызуында сугып кала, янәсе. Житәкче даирәләрдә эшләрчеләр арасында «ике төкә башы» түгел, «Ике мишәр башы бер казанга сыймады» дигән мөзәк таралды...

Һәм «Социалистическая индустрия» газетасында Рәис Беляевнең «кыланышларын фаш итү» кампаниясе башланды. Бигрәк тө газетаның үз хәбәрчесе, безнең белән үк Казан университетында бергә укыган, Чаллыда чагында Рәис Кыямычтан шактый яхшылык күргән журналист Эдуард Мохоров «инициативаны өйдәп бара». Чебеннән фил ясап та, бөтенләй дәлилсез нахак сүзләр белән тутырып та мөкалә арты мөкалә бастыралар. Кичемәстән Эдуард Мохоровка шактый кырыс хат язып жибәрергә туры килде. Юк, туктамады Эдуард, һаман калай өтөчленә, «урыннардан хатлар» да өвәли башлады. Аптырагач, Рәис Кыямычны акарлык шактый дәлилләргә күрсәтеп, газетаның баш мөхәрриренә мөрәжғәть иттек. «Фаш итү» кампаниясе тынды. Эдуардның үзен дә каядыр олактырдылар да бит—халыкка таратылган сүзне тиз генә жыеп алалмыйсың шул. Юкка гына «ил сүзе—диңгез дулкыны» димөгәннәр.

Шул чакларда шөһәр комитеты бюросы әғзаларының жирле язучылар белән очрашуы булды. Шактый житди мәсьәләләр хакында киңәштек. Мин чыгыш ясаган вакытта, кинәт минем сүзгә бүлөп, бюро әғзаларының берсе, ул чакта инде шөһәрдәге Комсомол райкомының беренче секретаре булып үскән Марина Майна, мөгаен, активлык күрсәтергә ниятләп, мантийксыз-логикасыз сорау биреп куйды. Янәсе, сез Беляевкә һәрвакыт якын торгансыз. Нигә аны амораль эшләрдән сакламадыгыз? Шулай дорфа итеп сүземне бүлгәнә мин, мөгаен, шактый дулкынланып алдым һәм ачулы хис төзсирендә кырыс-кискен жавап кайтардым:

—Үзәра якын булсак та, гел бер-березбезне макташып, елмаешып кына яшәмәдек. Үзәра шактый бөргөлөшкән чаклар да булмады түгел... Әйтик, төскө-биткө чибер, гөүдәсе белән дә шактый «товарлы» карт кызлар белән мавыкма өле син, андыйларны житәкче эшләргә күтәрергә бик тырышма өле. Аларның ихтыяр көчләре, «алгы көпчөкләре» йомшаграк бит, дип әйткән чакларым еш булды.

Башта ук бар иркен бүлмәне дерелдөтөп Батенчук абзый ихлас таралып көлөп жибәрде. Бюроның башка ир-егетләре дә йөзләрен тегендә-монда боргалап, көлүләрен яшерергә тырыштылар. Ә үз башына нинди таш томырылганнан, мөгаен, миңгеп киткән Марина Майна кызган күмөрдөй йөзән кая яшерергә белми интекте.

* * *

Чаллының «КамАЗ» мәдәният йортында «Яшь шөһәрләр һәм култура» дигән темага халыкара конференция бара. Бу чара ЮНЕСКО тәкъдире белән уздырыла, дилер. Шуңа күрәдер дә Мәскәүдән, Петербургтан, хәтта Франциядән, Англиядән дә вәкилләр күпләп килгән. Үзенчә тантаналы атмосфера. Тик минем жанымда, мөгаен күпләрнеке кебек ризасызлык хисе салкын өөрмә булып бөтерелә. «Безнең Татарстанда Әлмәт, Лениногорск, Түбән Кама кебек яшь калалар да бар лабаса. Әнәтерәк, Азнакай, Муса Жәлил, Зәй поселоклары да шөһәрләр булып үсеп, бизәнәп киләләр бит инде. Нигә соң юу яшь калалардан бер генә вәкил дә чакырылмаган?

Культура, архитектура мәсьәләләре алар өчен дә актуаль, фарыз һәм зарури бит...—дигән фикер зиһенемне бораулый.—Бу чараны бер төркем яһүдиләр күз буяу өчен генә уздыралар, бугай, мул итеп акча каерып алу өчен...» Түзеп кала алмадым. Өлгә конференцияне оештыру комитеты рәисе, миңа аспирант вакытыннан ук таныш, «Мирас» журналын ачу тантанасы алдыннан аның рәсми эш бүлмәсендә Донбасска күченеп киткән татарлар һәм һади Такташ (аның хатыны Такташ нәселеннән) ижаты турында минем белән иркенләп һәм ихлас өңгәмә корган, кичрәк шул ук журналны котларга үзе дә килгән ул чактагы вице-президент Василий Николаевич Лихачевка рәнжүле соравымны биреп аттым. Лихачев җавап таба алмый азапланды. Зал бермәлгә тып-тын калды. Теге вәкилләр арасында утыручы, инде Фәннәр Академиябезнең президенты Мансур абый Хәсәнов та зур күзләрен тутырып миңа карап алды да, минем «партизанлыгымны» хуплавын-хупламавын сиздермәде. Берәздән (кешеләрдән аерыла алмый тоткарлангандыр инде) Рәис Кыямыч та теге «олы» вәкилләр арасында үзенә урын тапты...

Ераклардан килгән фәлән-фәлән дәрәжәле галимнәрнең унбишәр минутлы дигән (чөнки аларның һәр сүзе өчен зур гонорар түленә икән) доклад-лекцияләрен тыңлыйбыз. Һай, өттә генәсе! Бу «доклад» дигән чыгышларда безнең өчен бер яңалык та юк, өлкән сыйныфларда укучы мәктәп шәкертләренә дә мәгълүм булган канун-таләпләр турында гына сөйләләр бу «галим» дигән вәкилләр. Шәт, шуңа күрәдер дә минем зиһенемдә, күңлемдә «Рәис Беляев һәм культура мәсьәләләре» юнәлешендә яңа хәтирәләр, дәлилләр бер-бер артлы яктырып, җемелдәп ала...

* * *

АНЫҢ ГАРМУНГА, җырга-моңга һәвәслеге, маһирлыгы турында күпләр сөйли. Кайсыдыр бер елны, Чаллыдагы төзелешләрнең баштарак елларында өле, безнең Татарстан «хужалары» аэропортта (бу халыкара терминны «Азатлык» радиостудиясе «һава аланында» дип бик матур төржәмә итте) Мәскәудән килеп төшкән олы җитәкчеләргә каршылылар. Өс-башларына милли киёмнәребезне киеп, беләзекле-йөзекле нәфис кулларына чәкчәк, гөбөдия тулы бизәклә тәлинкәләр тоткан зифа-чуар кызлар төркеме дә бар бу аланда. Ә шулар арасында Чаллының беренче секретаре Рәис Беляев тальян гармунын сыздырыпмы-сыздырып каршылый кунакларны. Безнең «хужалар» арасында аеруча «солидный» булып күренергә тырышып басып торган Салих абый Батыев (ул чакта республиканың Югары Советы президиумы рәисе) тирә-яктагыларга ишетелерлек итеп һәм төче-мут елмаеп өйтеп куя:

—Беляевне Чаллыга Беренче итеп без ялгышканбыз икән. Аны филармониягә директор итеп кенә куясы булган, янәсе.

Көнчелек һәм үз фикер-гамәлләрендә катып калганлык нинди генә ахмак сүзләр сөйләтмәс, дигән...

Рәис Беляевнең комсомолда эшләгән елларында ук мәданият, матбугат, әдәбият-сәнгать, мәгариф тармакларына бик игътибарлы һәм кайгыртучан булганлыгын бик күпләр белә. Ә инде аның Чаллыда төзелешләр башлангач та халыкка мәданият хезмәте күрсәтү өчен дә никадәр янып-ялкынланып йөрүләре, чын мәгънәсендә фидакярлек үрнәге кылуы хақында үз вақытында ук һәм төрле телләрдә мөкаләләр, репортажлар, очерклар язылды. Чаллы төбегендә ул елларда төркем-төркем булып илләрнең-көннәрнең нинди генә мәшһүр әдәбият-сәнгать осталары килмәде дә, кемнәр генә төзелеш мәйданнарында үз талантын, маһирлыгын халыкка күрсәтмәде?!

Минем кеше язганнарны кабатлыйсым килми, үзем катнашкан кайбер вакыйгаларны гына укучыларга сөйләп узам.

Элек Чаллыда урыс телендә «Путь коммунизма» исемле бер

гәзит һәм аның татарчага тәржемәсе генә чыгып килгән. Шәһәр яны зонасы һәм Тукай районы барлыкка килү белән Рәис Кыямыч мөстәкыйль татар гәзите чыгару мәшәкате артыннан үзе башлап йөрдә. Шул гәзитнең озак еллар мөхәррире булган Дамир әфәнде Вәгыйзев әле дә сагынып сөйли: гәзитнең исемең дә Рәис үзе тапкан—«Якты юл», «Якты юл», «Светлый путь»...—дия-дия уйланып утырган Беренче...

Бервакыт гәлләшеп-гәлләшеп утырганда, әйтерсең, сүз җаенда гына миңа йомышын белдереп алды бу:

—Яңа шәһәрдә өлгә бер генә дә тамаша бинасы юк. Анә, син торган йорттан ерак та төгел, современный кинотеатр төзәргә керешкәннәр ие. Эш бармый, объект консервланган килеш ята. Син «Жилстрой-2»-дән Зубченконы яхшы беләсең, диләр. (Көлә.) Мунча төзелешенә кирпич тияп кайткан ике автопоездны, кабул итеп алып кешесе булмагач, Зубченконың кабинеты каршына кудырып, гудок акыртып торырга кушкансың,—дип сүләделәр. Давай, Зубченкодан ул кинотеатрны төзетеп бетертик әле без. Давай, син дә булыш өле...

Һәм без, ул чакта шәһәр башкарма комитеты рәисенең урынбасары Гөлсабира Мөхмүт кызы Хәкимова белән, шул объектка «комиссарлар» булып алындык. Матур гына кинотеатр алты айда төзелеп-бизәлеп өлгерде һәм аңа «Батыр» дигән исем дә бирелде...

* * *

ШӘҺӘР комитетында уздырыла торган чираттагы «оперативка»-да Минзәлә театрын Чаллыга күчерү турында сүз чыкты. Әмма шул ук җыелышта катнашучы Фикрәт Әхмәтжанович Табеев бу тәкддимгә катгый каршы килде:

—Минзәлә театрының үз матур традициясе, үз тамашачылары бар аның! Резервлар җитәрлек, эшче кулларга кытлык юк—Чаллының үз театрын булдырыгыз. Үзегезнекен төзегез!..

Әле бу бурыч ният-исәптә генә калды. Табеевның үзен, белгәнәгезчә, Әфганстанга, сугыш-жәңжал уагына илче итеп җибәрделәр... Мөгаен, аның юклыгыннан файдаланып, фәлән вакытлар узуга, кемдер янәдән Минзәлә театрын Чаллыга күчерү хәстәре белән шаулап йөри башлаган. Җиңел форсатлар табып, үзен батыр итеп күрсәтергә атлыгучылар тормышта аз түгел шул. Театр өчен менә дигән өзәр бина бар, янәсе. Әнә Чаллының Үзәк урамында таштан салынган Мәдәният йорты көлеп тора. Үзе тагын Кама буенда гына, ихатасы иркен—чык та табигать белән хозурлан. Өстәвенә, бу олы бинаны хәзер утын белән жылытып азапланасы да юк икән—үзектән жылыту чөлтәре кертелгән. Аннары тагын, Чаллыда хәзер йортларны «пачкалап төзиләр», менә дигән квартирлар алып калырга була... Тик бу «инициатор» әфәнделәр өлгә Мәдәният йортының Чаллының төп халкы өчен дистә-дистә еллар инде табигый горурык йорты, халык талантлары йорты, мәдәният кеңә түгел, меҗрифет-меҗариф, әдәбият-сәнгать йорты да, яшьләрнең дә, өлкәннәрнең дә иң яраткан үз йорты булуын гына санга сукмыйча үрселәнгәннәр.

Рәис Беляев шалтыратучылар, шул гозер-мәсьәлә белән көн аралаш диярлек аның эш бүлмәсенә килүчеләр дә бик ешайган икән. Ул үз вәгъдәсен биреп бетермәгән бетерүен дә, теге «театр җанлы йомышчыларны» катгый җавап белән борып чыгара да алмаган.

Минем давилланып сөйләгән сүзләрен, дәлил-аргументларны елмая-елмая тыңлаганнан соң бу өлгә «ярар, ярар» сүзләрен кабатлады да, Минзәләгә барып кайт өле син. Андагы реаль халыңа дә миңа сүләрсең,—дип очрашуны төмамлады.

Бардым. Күрдем. Белдем. Коллективта зур җәңжал чыккан: чөнки театрның ул чактагы директоры иҗат белән ихлас мавыгып

яшәүче артистлар арасында «Фөләнне Чаллыга алам, фөләнне алмыйм,—дигән хәбәрләр тараткан. Димәк, директорга ошаган фөлән артист Чаллыга күченеп бара да, әйбәт фатирлы була, ә фөләннәр—Минзәләдә театрыз да, фатирсыз да кала... Шундый гауга һәм күз яшъләре белән күчәрелгән театрдан кайчан әле житди иҗат, дустанә атмосфера көтә аласың?..

Шул мәсьәлә кабат Рәис Кыямыч янына кереп, әлеге хәл-әхвәлне дә сөйләп бирергә туры килде. «Фикрәт Әхмәтҗанычның, Чаллыда үз театрыгызны булдырыгыз, дигән васыятен дә онытмыйк әле без. Ул бит жир читенә бөтенләйгә китмәде. Жае чыккач, вакыты житкәч, кимендә Мәскәүгә житәкчә эшкә кайтыр. Һәм Татарстанны да онытмас...» дип тә ычкындырдым. Әйткәнәмчә, Рәис Беляев беркайчан да үзсүзлә, киребеткән һәм ашыгып гамәлләр кылучы шөхәс булмады. Ул иртөгесе көн турында да кайгыртучан жайлы ир-егет иде. Ә жайлы кеше белән эшләве дә, тормышта янәшә яшәве дә жиңел һәм игелекле.

Шөкер, Минзәлә театры әле дә үзенең хәерле иҗат эшчәнлеген давам итә. Хәзер Чаллының да үз профессиональ театры канатлар ныгытып өлгерде инде. Һәм каланың Үзәк урамындагы теге Мәдәният йорты да матбугат, мөгәриф-мәдәният, әдәбият-сәнгать сөекчеләрдән бушап тормый. Хәзер аны Чаллыда «Тукай йорты» дип атыйлар инде.

* * *

РӘИС БЕЛЯЕВНЕҢ язучыларга булган олы хөрмәте, кайгыртучанлыгы һәм ышанычы турында күп мисаллар, дәлилләр китерә-китерә аерым очерк язарга мөмкин булып иде. Әмма каләмдәш чордашлар да үз хәтерләрен яңартып, истәлекләрен язсыннар икән. Тик шунысын әйтми китә алмыйм: хәзер Кама төбөгәндә яшәп, эшләп килүче Язучылар оешмасы үзенең формалашуы, көчәеп, ишәеп китүе белән Рәис Беляев каршында бик тә рәхмәтле һәм бурычлы. Безнең күпчелегебез әле дә Рәис Кыямыч ярдәме белән алынган әйбәт фатирларда яшибез, дача-бакчаларыбыз бар. Без әле дә ул бирдергән һәм, «Иҗат йорты» дип атагыз сез аны, дигән иркен бинада иҗади көреш, бөхәсләребезне давам итәбез. Шөкер, каләм ияләренә булган мөнәсәбәттә Рәис Кыямычтан калган миһербанлы традиция әле дә давам итә, Чаллы хахимияте безне ярдәмәннән ташламый.

* * *

ӘЛЕГЕ «ХАЛЫКАРА» диелгән һәм яшь калаларның мәдәниятенә багышланган конференциядә минем хәтеремнән менә шул хәтирәләр йөгереп узды. Бу конференциядә, инде өстенә жиелган «кара болытларны» егетләргә таратып, инде Казан дөүләт культура-сәнгать институтының хөрмәтле ректоры, профессоры булып алган, бу институтның факультетларын киңәйтә, аны «Академия» дип аталуга ирешкән Рәис Кыямыч та, гадәтенчә, ялкынланып-янып, залдагы бар тамашачыны уятып, елмайтып-сөөндереп чыгыш ясады. Ә тәнәфес вакытында фойзга чыккач та, жыл-жыл килеп качаклап алды да, «Вот мой самый преданный друг!» дип шөрран ярды. Миңа кешеләр алдында уңайсыз, оят та бит—әмма нишләтәсең, ихлас күңелле Рәис Беляев гомере буена шулай беркатлы, күп вә кызык сөйләргә яратучан мөзәгрәк кеше—шалаван булып чыкты.

—Артык юанаерга тырышма...—дип пышылдыйм, тегенең корсагына төртеп.

—Күп вакыт утырып эшләргә туры килә шул,—ди бу.—Докторскийны язып бетерәсе иде.

—Фән докторлары синнән башка да буа буарлык хәзер. Ә син истәлекләр китабыңны яз. Аеруча Чаллыда кичергәннәрен, күргәннәрен

турында дөресен яз, яшерми-тарсынмый яз,—дим мин.

—Кара өле, шәп идея бит бу! Да, да, кирәк. Ки-рәк!—ди Рәис Кыямыч табигый-самими җилкенү һәм уйлы елмаю белән.

Ии, Ходаем, кем уйлаган аны, бу безнең соңгы очрашуыбыз булып, дип...

* * *

ШУЛКАДӘР җегәрле, өлгер, алчак, хисләре, уй—фикерләре янарту сыман береп, актарылып, дөрләп торган Рәис Беляевнең кинәт үлеп китүен мин өч көн соңрак ишеттем. Әлбәттә, бу дөһшәтле хәлне кичерүе, бик күпләр кебек үк, миңа да үтә авыр. Жаның-тәнең якын иткән, шактый гомерең бергә үткән дусларны югалтуы беркемгә дә җиңел түгелдер инде ул. Әледән-өле төс-кыяфәтләре күз алдыңа килә, тавышлары ишетелә...

Төнем ятакка тартмагач, күзләргә йокы кермәгәч, төнге урамнарغا чыгып киттем. Җете аяз, иксез-чиксез күк йөзә. Гөмбәзәндә төрлесе-төрлечә янган йолдызлар бихисап. Чү! Әнә берсе балкып-җемелдәп алды да, ниндидер чиксезлеккә, мәңгелеккә атылды лабаса! Артыннан тел белән сурәтләп бетерә алмаслык нурлы, биниһая якты эз-сукмак сузылып калды. Бу илаһи нурлы сукмак шактый гомер таралмый, жуелмый, юылмый галәмне бизәп торды өле. Мөхәммәт галәйһиссәламга Ходайдан индерелгән вәхиләргә охшап, зифенәмә, жанымга фикерләр, хисләр килде: Әй, Рәис, Рәис Беляй... Син дә булган гомерең буге илдә-көндә, безнең күңел күкләребездә якты йолдыз булып яшәдең дә, артыңнан шәфкатьле, нурлы эз-сукмак калдырып мәңгелеккә атылдың бит... Урының ахирәттә, җәннәт бакчаларында булсын, якташым, дустым. Син дөньялыкта да, үзәң төзешеп йөргән ак калада да җәннәт бакчаларына тиңләрлек «сад бакчалар» калдырдың бит. Шөһәребездә, шөкер, яшеллек бик күп, бөтен Рәсәйгә, дөньяга мактанарлык! Агачларның, куакларның төрледән-төрлесе иркенләп үсә. Алар язларын шау чөчөктә булалар, көзләр җиткәч—берсеннән-берсе күз явын алырлык нигъмәт-җимешләрен балкытып, сибеп-өләшеп утыралар. Халык телендә «Беляев алмагачлары, Беляев миләшләре» дигән атамалар кабатланып тора. Чынлап та, сиңа тере һәйкәлләр ич алар, Рәис. Күңеләм белән сиңа дөньялыктагы сыман хисап бирсәм дә, сиңа соңгы елларның хәбәрләрен дә җиткерсәм килә: Синең мин дә белгән энеләрең, өнә, Ханиф белән Марат, җитәкче эшләрдә бик өйбәт эшлиләр. Синең кебек үк уңганнар, булдыкчылар, гаделләр, шәфкатлеләр, кече күңеллеләр... Өлкән улың Айдар да «КамАЗ»ның фәнни-техник үзөгәндә инженер-конструктор булып иҗади эшли. Өле былтыр гына Россия президентының Указы белән «Ватан каршындагы хезмәтләре өчен» орденының дәрәжәле медален бирделәр үзенә. Синнән күп игелек, яхшылыктар күргән кеше—мин дә иҗатсыз, эшсез яши алмыйм, малай. Өем анында гына үзәбезнең мәчетне, мәхәлләне булдырдык өле. Иртәнге азаннарны һәркөн аягүрә, дулкынланган моңсу күңел һәм илебезгә-көнөбезгә хәерле теләкләр тели-тели тыңлыйм...

Иорттан чыгып аз гына барсам—якын якташың, олы шагыйрәбез Хәсән ага Туфан исемендөгә озын, киң проспект җәйрәп ята. Шунда чыгып бастым исә, башын берәз кыңгыр салган Хәсән аганың уйчан йөзә, чандыр кыяфәте күз алдыма килеп баса, тонык тавышы ишетелә, университетта укыткан доцентыбыз Якуб ага Агишевның ышанычы, ярым яшерен йомышы белән Казанның тимер юл вокзалында Хәсән аганы Себер сөргән якларыннан каршылавыбыз, өле рәсми аклануы булмаса да, ВУЗларның татар студентларын аның белән бик тө җылы күрештерүебез искә төшә. Син дә «Нигә миңа да өтмөдең?» ди-ди, мине тиргәп, юрфак студентларыннан да безгә, «очрашу расхотларына» акча җыеп китердең бит. Ә бер җәйне без Хәсән ага белән сабантуенда татар көрөшен карап утыра идек. Син

президиум чатырыннан безне күрөп алдың да, гадәтеңчә, жил-жил кыю атлап безнең янга килеп, чирәмгә утырдың. Хәсән ага көрәшкә шулкадәр балаларча сәдәлек белән бирелеп карый соң, берәр егетне дөмбелдәтеп ектылар исә, кулларын канат итеп жилпи, «Ән-не-кәем, ән-не-кәем!...» дип кабатлый. Син шул чакта Хәсән аганы үзегезнең Аксубай ягына бергәләп кайтырга чакырдың, транспорт һәм юл чыгымнары өчен борчылмаска куштың... Хәсән ага проспектының күршесендә үк, аңа параллель булган урамга синең хөрмәткә Рәис Беляев проспекты, дигән исем бирелде. Бу ике проспектны да мин атна саен диярлек урап кайтам, теге-бу житешсезлекләр күрсәм—хакимияткә барып әйтәм. Кабер ташыңны бик затлы итеп эшләп жибердек, хәзер мәрмөрдән һөйкәлең эшләнеп ята, синең хакта истәлекләр китабы өлгөрөп житте. Бу миһербанлы эшләрне, Фикрәт Әхмәтҗанович Табеев әйткәнчә, «Рәис Беляевнең менә дигән шәкерте генә түгел, аның лаеклы варисы да» булган шөһәрәбез хакиме Рәфкать Зәки улы Алтынбаев хуплап, оештырып, таләп итеп тора...

Коммунист булуны, бик күпләр кебек үк, Рәис син дә һәрдаим хезмәтчел булу, гадел, шөфкатьле-миһербанлы, инсафлы-инсаниятле, халыклар язмышы өчен көрәшчә булу дип санадың, Дуслык, Туганлык, Татулык төшенчәләрен зарури фәрызлык, якты максат программалары итеп, олылап яшәдең. Кешелек дөньясының иң мөһим ихтыяжы булган бу асыл сыйфатларга халыкларны иң әвәл диннәр чакырган, диннәр җәлеп иткән, диннәр рухландырган, өйдәләгән бит. Һәм коммунистларның максат-программалары да диннәрнең шушы рухи байлыкларынан алынган. Бу юнәлештә уртаклыклар, охшашлыклар аз түгел, Рәис. Әмма коммунистлар үзләренең дәһри булулары һәм диннәр теге дөньяда гына вәгъдә иткән ахирәт-оҗмахны бу матди-фани дөньяда ук «төзөргә керешүләре» белән «юлдан азып, адаштылар...»

Син белми-ишетми калдың, Рәис: без белер-белмәс горуранып яшәгән СССР атлы держава җимерелде, таркалды һәм коммунистлар хакимияттән киттеләр бит. Сәбәпләре, халык әйткәнчә, «балык башыннан чери» шул, үзара көндөшлек, берәүләрнең диктаторлыкка, икенчеләренең—малга, байлыкка үрсәләнеп гамәл кылуларында. Әнә, кайчандыр синең «шефиң» һәм сәясәти баскычтан «этәп төшерүең» булган Гомәр өфәнде Усмановның сөйләвенә («Татарстан», № 4, 1998) ышансак: «...Үзек Комитетта хәл бик авыр, киеренке иде. Хәтта секретарлар арасында да бердәмлек булмады. Анда фактта өч Үзек Комитет иде. Горбачевның үз Үзек Комитеты, Яковлевның үз командасы, Лигачевның үз кешеләре. Парадокс булып яңгыраса да әйтим: ул чактагы Кремль кануннары буенча, анда эшләүчеләрнең үз фикере булмаска тиеш иде. Шуңа бәйле күңелсез хәлләр күпләрдә ризасызлык уятты...» Үзләре үк компартия ярдәме белән олы хахимият көнәфиләрәнә күтәрелгән мәкерлә бөндөләрнең исәң-акылың китәрлек икейөзлелеген янә бер кат раслаучы кара-өшәке дәлилләр бит болар! Нәкъ менә шундый имансыз бөндөләрнең астыртын, авантюристик, күз буяучан гамәлләре аркасында илдә-көндә башбаштаклык өөрмә булып тузгый башлады, бик күп хезмәт кешеләре эшсез, ачасыз, өметсез калдылар, экономика-икътисад үтә сәекты, гаиләләр ачыга бара, алып-сатарлар үзләре теләгәнчә аумакайлык, шартлатанлык итә... Шөкер өле, соңгы дистә еллардагы бу игелексез «үзгәртеп коруларны», йөгәнсез, ясалма, азгын, сөмсез «демократлар-ның, әйткәнәмчә, илдә-көндә башбаштаклыкны яклап-каклап торуларын, аннары, син дә илаһи рухланып, гаярьләнеп төзешеп йөргән «КамАЗ»ның килмешәк «варяглар» мәкере белән 7-8 ел бие таланып ятканлыгын, ө Татарстан хахимиятенең авыз ачып калганлыгын, бу аяныч хәлләрне хәзер халкыбызның бик тө авыр кичерүен ишетми-белми калдың. Юкса, син дә бу жинаятчел хаталарга бик тө уфтаныр идең, бәргәләнер идең, фигылеңә хас төвәккәллек, кыюлык белән, белмим, ниндидер чиккә ташланыр идең. Вақытсыз үлем бик әрнүле үкенеч тө бит, әмма кара бәлага, афәткә

тап булмыйча, дөньялыкта матур эшләр, якты истәлекләр, хөрмәтле исем калдырып китүләре, шөт, Ходай асыл затларга гына насыйп иткән бәхеттер дә ул. Ахирәттәге йокыларың тыныч булсын, Рәис. Хатирәләремне синең яраткан шагыйрең Муса Җәлил сүзләре белән тәмамлап торам әлегә:

Эш күрсәткән ирне ил онытмас,
Каберенә эзне суытмас...

1999 елнын икенче яртысы өчен «Казан утлары» журналына язылу дәвам итә. Журнал Россия һәм Татарстан каталогларына кертелгән. Индексы — 73210. Ярты елга язылу бәһәсе — 33 сум.

Ф. СП-1

Управление почтовой связи
"Татарстан Почтасы"

АБОНЕМЕНТ на газету **73210**
журнал **«Казан утлары»** (индекс издания)
(наименование издания) количество комплектов:

на 19 **99** год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
(почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
(фамилия, имя, отчество)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету **73210**
журнал **«Казан утлары»** (индекс издания) *
(наименование издания)

ПВ место ли-тер

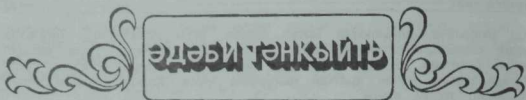
Стои-мость	подписки	руб	коп	количество комплектов:
	пере-адресовки	руб	коп	

на 19 **99** год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
(почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
(фамилия, имя, отчество)

ТУКСАНЫНЧЫ ЕЛЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Кешелек жәмгыяте өчен гаять мәгънәле дата—2000 нче ел якынлашып килә. Бу дата тормышыбызның төрле тармаклары турында житди уйлануларга әтәр, үткән чорга нәтижәләр ясауны, киләчәк елларга күз салуны сорый.

Шул унайдан “Казан утлары” журналы редакциясе язучыларга һәм кин катлам укучыларга, әдәбият сөючеләргә гасырыбызны йомгаклаучы туксанынчы еллар әдәбияты турында түбәндәге сораулар белән мөрәжәгать итә:

—Соңгы ун-унбиш елда басылган кайсы әсәрләрне (проза, поэзия, драматургия, публицистика) әдәбиятыбыз казанышы дип саныйсыз? Ни өчен?

—Сезнеңчә, туксанынчы еллар татар әдәбиятында нинди уңай сыйфатлар бар? Ә кайсы яклар Сөзгә ошап житми? Киләсе гасырга Сөз кайсы әсәрләрне алып керер идегез һәм татар әдәбиятында нинди сыйфатларның өстенлек алуын теләр идегез?

—Әдипнең жәмгыятьтәге урынын киләсе гасырда ничек итеп күз алдына китерәсез?

Туфан Миңнуллин:

Туксанынчы еллар Рәсәйгә икътисадый кризис, сәяси башбаштаклык, әхлакий тотнаксызлык белән берге демократия чаткыларын да алып килде. Әмма гасырлар буге шәхес ирегенен, кеше хокукының ни икәннен белмәгән һәм аңламаган илгә демократия дигән нәрсә ят күренеш иде. Нәтижәдә, читлектән ычкынган жәнлек ни теләсә шуны кыланырга тотынды. Бу психозга әлбәттә, без татарлар да эләкте. «Мөстәкыйльлек», «суверенитет» дип сөйләнүбез күнел юаткыч бер хыял гына булып калды. Ләкин мин туксанынчы еллар башында мөстәкыйльлек таләп итеп баш күтәрүбезне зур жинү дип саныйм. Без үзөбезнең әле исән икәнлегебезне, кирәк булса көрәшкә чыгарга да өзәр булуыбызны дөньяга күрсәтеп алдык.

Рәсәй демократиясенен йөгәнсезлеге янәшәсендә уңай як шул булды: фикер ияләре үзләрен сүзләрен ачыктан-ачык әйтә башладылар. Шул исәптән без—язучыларга да ижат иреге килде. Аны язарга ярамый, моны гына яз дигән идеологик күсәк безнең баш өстебездә янап тормый иде. Без рәхәтләнеп уңа-сулга селтәнергә тотындык. Элек әйтә алмаган ачулы, рәнжүле сүзләребезне әйтеп өлгерергә ашыктык. Бик кирәкле сүзләр иде алар. Әмма ашыгу, кабалану аркасында тирәнгә чумып уйланулар, мохитне, заман кешесен төрле яклап өйрәнергә вакыт житмәде. Бу—табигый. Әдәби процесс өчен ун ел күп түгел. Шунысы әһәмиятле: без инде бүген «сукур» да, «чукрак» та түгел, үз аятыбыз белән үзөбез йөрергә өйрәнеп киләбез.

Туксанынчы елларның миңа ошап житмәгән ягына килгәндә, әлегә дә баягы безнең бәйдән ычкынуыбызның нәтижәсендә килеп чыккан әкәмәтләр. Бер ишектән генә кереп чыгып йөрергә күнеккән кайберләребез күп ишекләр күреп югалып калды. Кайсы ишеккә керергә белми таптанып озак тордык. Кайсыларыбыз «бүтәннәргә

яраган безгә ярамымны» диебрәк әдәбиятыбызга әдәпсезлек алып килделәр. Эротика, сексның ни икәннен татар да белә янәсе. Безнең чиле-пешле «эротикабыз» сәхнәгә-эстрадага менеп зәвыксыз артисларыбызның репертуарын «баатты». Алар бүген берсен-берсе уздырып сүгенешәләр. «Ни теләсәм шуны әйтәм» демократиясе кайбер үч саклаучылар, көнчеләргә каләмдәшләренә кизәнергә дә юл ачты. «Фәләннәр торгынлык елларында көкәй иде, мин тәти» идем дип акланучылар табылды. Кызып китеп кайбер талантлы язучыларыбыз үзләреннән алдагыларның ижатыннан кер эзләргә керештеләр. Ходайның биргәнсенә шөкер, без инде бу чирдән арына, олыгая барабыз.

... Ике мененче елда без Алла боекса, олыгаюыбызны дәвам итәрбез. Әдәбиятның өйрәнү объекты кешене, шәхесне тирәннәрәк аңлау юнәлешеннән атларбыз. Шәхес белән шәхес, кеше белән жәмгыять, кеше белән табигать мөнәсәбәтләрен югары сәнгать ысуллары белән сурәтләргә тырышырбыз. Кешедә тән генә түгел, жан да барын ныклап төшенербез.

Ике мененче ел белән бәйле бер хикәятне дә искә төшереп китәргә теләм. Мин аны балачактан ук ишетеп киләм. Имештер, кешеләр Гайсә пәйгамбәр үлем түшөгәндә ятканда анардан «донья кайчан бетә» дип сораганныр. Ул кулын югары күтәреп ике бармагын күрсәткән имеш. Кешеләр ике ел, егерме, ике йөз ел көткәннәр, ахырмаман килмәгән. Хәзер, имеш, ике мененче елны көтәргә кала. Бу хикәятне фәнни нигезләргә тырышучылар да шактый. Шуннан инде апокалипсис дигән теория дә туа.

Дөресме бу юкмы—анысы Ходай кулында. Әмма кешелек дөнъясы әхлак мәсәләсендә дә, экологик жинагьтлар нәтижәсендә дә куркыныч юлдан бара. Әгәр дә без уйланып алып акылыбызга килмәсәк—Ходай түземлегенен дә чиге бар. Без язучылар моны нык истә тотарга тиешбездер. Бүген кешене шәхес итеп, татарны милләт итеп, дөнъяны камил итеп саклап калу—татар язучысының бурычы дип саныйм.

Тагын шунысын да өстәргә кирәктер—татар язучысы мин бари тик язучы гына, калганында эшем юк дип язучы өстәле артында гына утыра алмый. Әгәр дә татарның язмышы, анын киләчәге турында уйлайбыз икән, без көрәшнен уртасында булырга мәжбүрбез. Татар халкы—кирәгеннән артык тыйнак, кирәгеннән артык итагатыле. Без «өлкән агай»ның хәтерен калдырмайк, төрки туганнарыбызга каты бөрелмик дип әйтергә тиешле сүзләребезне курка-курка әйтергә өйрәндөк. Тенкәбезгә тиючеләргә мәгълүм мультфильмдагы мәче кебек «Давайте, ребята, жить дружно» дип тырнагыбызны күрсәтеп алырга да ярыйдыр. Моно татар зыялыларының ин актив өлеше—язучылар әйтмәсә, кем әйтер? Безнең халык безгә һаман да әле ышана, үз язучыларыннан матур-матур әсәрләр генә түгел, кистерең әйтелгән сүз дә көтә.

Әхмәт Рәшит:

Гарриет Бичер Стоуның «Том агай алачыгы» әсәре жәмәгәтьчелектә зур популярлык казангач, Америка Президенты Аврам Линкольн ана: «Сез үзегез шундый бөлкәй генә, ә зур сугышның, Төньяк белән Көньяк арасындагы сугышның, негрларны коллыктан азат итү өчен сугышның төп сәбәпчесе буддыгыз шикелле»,—дип язган иде. Әдәбиятның нинди зур көч-көдрәткә ия булуы турында сөйләүче гаять тыйбрәтле сүзләр бит!

Бүген безнен илдә барган үзгәрешләрдә дә язучылар һәм башка зыялылар ин беренче сукмакны салдылар бугай. Үзгәртеп корулар алдыннан нинди әсәрләр белән мавыгуыбызны гына искә төшерик. А. Твардовскийның «Хәтер хақы», А. Ахматованың «Реквием», Чыңгыз Айтматовның «Ахырмаман», Олжас Сөләймановның «Аз и Я», В. Астафьевның «Кайгылы детектив», В. Распутинның «Янгын», В. Быковның «Фажига билгесе», А. Рыбаковның «Арбат балалары», А. Бекның «Яна урынга билгеләнү», Р. Гамзатовның «Минем Дагстаным» кебек китаплары безнен өстәлләребездән төшмәде ул елларда.

Татар әдәбиятының да яңарышлар альтарена салу өчен салды хәзинәсе бар иде. Ул барыннан да бигрәк өлкән һәм урта буын язучыларыбызның партия куштаннары, әдәбият чиновниклары һәм мәрхәмәтсез цензура кагыялаләре белән

сугыша-сугыша китап укучыга житкерә алган асыл фикерләре, эзоп теле белән генә булса да әйтелгән бик мәгънәле сүzlәре иде. Яшыләр, әлбәттә, кыюрак, үжәтрәк булды. Кем ничек кенә хурламасын, Горбачев идәрә иткән еллар ижат кешесенә гаять киң мөмкинлекләр ачты. Без, ниһаять, курыкмый башладык. Әдәбиятыбызның барлык жанрлары дәррәү эшкә жигелде. Прозада мәйдан тоткан йөзьяшәр Гомәр агабыз Бәширов, туксан чиген узса да яшыләр белән ярышырдай Әмирхан ага Еники, алардан аксакал мәртәбәсен дауларга ләек Н. Фәттах, М. Мәһдиев, А. Гыйләжев, Г. Ахунов, яшәрәкләрдән Т. Галиуллин, Р. Мөхәмәдиев, Ф. Латыйфи, Ф. Садриев, шигърияттә Г. Афзал, И. Юзеев, Р. Фәйзуллин, М. Әгъләмов, Зөлфәт, Ф. Яруллин, З. Мансуров, Р. Султи, драматургиядә Т. Миннуллин, Ш. Хөсәенов, Р. Мингалим, Р. Батулла, Р. Хәмид, З. Хәким сонгы ун—унбиш ел эчендә ижат иткән әсәрләренә генә куз алдыннан кичерик. Бу исемлекне тагын да тулыландырып булыр иде.

Татар әдәбиятының үсеше өчен үзенчәлекле импульс биргән сөенечле вакыйгалар байтак булды. Ниһәмә-ниһә еллар цензура һәм идеология тоткынлыгында тилмергән бөек «Идегәй» дастаны халкыбызга кире кайтарылды. Тарихыбыз каһарманнары дастан сәхифәләреннән драматург Юныс Сафиулла тырышлыгы белән театр сәхнәсенә күтәрелде. Әдәбиятыбыз классигы Гаяз Исхакыйның татар мохитына янадан әйләнеп кайтуы гаделлеккән тантана итүе генә түгел, милли ижтимагый фикернең кинрәк даирәгә таралуы өчен дә ундырышлы жирлек иде.

Татар әдәбиятының сонгы ун еллыклардагы иң зур казанышы, мөгаен, ул тарихи теманың киң колач алуы, үткәннәребезгә игътибарлы һәм ихтирамлы караш урнашу булгандыр. Мәгълүм ки, бу өлкәдә юлның иң башында халкыбызның яраткан язучысы Нурихан Фәттах торды. Озак еллар ул ялгыз полководец кебек эш итте. Хәзер инде аның гаскәрәнә М. Хәбибуллин, Р. Батулла, Ж. Рәхимов, Ә. Рәшит, Солтан Шәмси, Ф. Латыйфи, В. Имамов һәм башкалар кушылды. Төрле жанрларда янадан-яна әсәрләр туды. Милли аның үсүе, Татарстан дигән мәмлөкәтнең бөйсезлеге, азатлыгы өчен кыен көрәш шартларында бу бик әйбәт фал иде. Халкыбыз тарихы сәхифәләрен өйрәнгәндә, мин бер нәрсәгә инандым: бөтен-бөтен гасырлар дәвамында татарлар Россия тарихында үзән күрә революцион көч, жәмгытьне яңартырга омтылучы көч булган икән. Безнең бабаларның Болотников, Степан Разин, Емельян Пугачев хәрәкәтләрендә, аннан инде Бөек Октябрь түнтөрешендә гаять актив катнашулары тикмәгә генә түгелдер. Бу, бер яктан, социаль тигезсезлеккә, коточкыч эксплуатациягә каршы юнәлтелгән булса, икенче яктан, халыкның үз дәүләтчелеген кире кайтарырга омтылуы да бит. Жәмит Рәхимовның «Батырша» романындагы төп персонажны гына искә төшерик. Ул бит жөнәлчәлчү, бунтар шөхес түгел, ә барынан да бигрәк милли идеолог, дини идеолог. Тарихи теманы үз иткән язучыларыбыз еллар үткән саен—гасырларның серле авазы ачыкланган, көчләрәк яңгыраш алган саен—төплерәк, тирәнрәк, саллырак, мәгънәләрәк фикерләр үткөрәләр, заманнар белән заманнарның остарак бөйлиләр.

Унышларыбыз күз алдында. Аларны беркем дә инкар итә алмастыр. Ә шулай да, егерме беренче гасырга нинди әсәргә алып барырга теләр идегез, дисәләр, мәрхүм язучыбыз Мөхмүт Хөсәеновның «Язгы ажаган» романын атар идем. Ни өчен?

Бу әсәр, оста кул белән язылуы өстенә, тормышның гаять киң катлавын индлән, эш-гамәлләрен һәм вакыйгаларның эчке мәгънәсен—фәлсәфәсен тапкан полифоник әсәр. Автор аны эпик колачлы итә алган. Ә мин бу романны русларның бик үзенчәлекле һәм талантлы язучылары В. Шишковның «Хәсрәт дәрьясы» («Угрюм—река») белән генә чагыштырыр идем. Кызганыч, Мөхмүт ага, ижатының апогеена житкәч, безнең арадан китеп барды—тагын әллә ниләр тудыра алыр иде әле ул.

Булган кадәресең бездән бер кем тартып алмас. Эчнә пошырган нәрсәләр турында да әйтергә кирәктер.

Миңа калса, без заманнардан, вакыйгалардан безаз арткарак калабыз шикелле. Әлбәттә, моның житди сәбәпләре дә бардыр. Ләкин, туеннан соң дөмбергә, дигән шикелле, инде төп дулкын үткәч, һаман да Сталин чоры белән мавыгу күпмедер дәрәжәдә ризасызлык та уята.

Яна чор яна проблемалар тудырды. Без аларга йөз белән борылырга тиешбездер. Бу яктан караганда, Т. Галиуллин ижаты һәр төрле мактауга ләек. Әгәр ул үзенә «Замана балалары» дигән истәлек-повестендә бүгенге катлаулы мәсьәләләргә штрих-

лар формасында гына күтәргән булса, «Тәүбә» һәм «Элмәк» романнарында исә көнүзәк проблема итеп күрсәтте. Р. Мөхәммәдиевнән «Кенәри—читлек кошы» һәм «Утлы таба өстендә», Ф. Садриевның «Таң жиле», Р. Сибатның «Исәбәт», Гөлшаһидәннән «Асылбикәне жирләгәндә», З. Хәкимнән «Гөнаһ», К. Миннәбаевның «Бакый», З. Зәйнуллинның «Ат караклары» һәм «Агыйделнән арьягында» дигән роман вә повестьлары, прозаның кечкенә жанрларында беркемгә дә баш бирмәгән М. Хужин, бердән-бер дип әйтерлек сатирик язучыбыз Ф. Батталның ачы телле хикәяләре бүгенге көн белән турыдан-туры бәйләнгән.

Сонгы елларда публицистика һәм тарихи тема әдәбият майданының түренә чыкты. Бу өлкәдә ин актив эшләүчеләр Г. Ахунов, А. Хәлим, Ф. Бәйрәмова, Б. Камалов, М. Галиев, С. Шәмси, Р. Рахмани, Н. Гамбәр, М. Әхмәтжанов, Ш. Әхмәтсафа булды. Өлкән абыйлары янына Булат Хәмидуллин кебек житди һәм төплә егетләрнен килеп кушылуы да сөендерә.

Үземә аеруча якын булган шигърият турында да берничә сүзем бар. Әдәбиятыбызның бу жанры сонгы вакытта әллә ни үзгәрешләр кичермәде шикелле. Мәшһүр шагыйрьләребез үз биекләгәндә калды. Яшьләр арасынан аларга перчатка ташлаучылар күренмәде. Шигърияттебезнен бүгенге хәле бик күпләрне канәгатьләндерә шикелле. Шулай да...

Әйе, шулай да... Минә хәзерге шигърьнен тематик тарлыгы, тел-сүрәтләү чараларының инде кабатлана башлавы борчый. Аннан бездә «Шигърь» дигән ниндидер аморф төшенчә туды. Мәдхиямә ул, мәрсиямә, газәлмә яки касыйдәмә, балладамы яки сонетмы—кайсы шагыйребез ачык кына җавап бирә алыр икән?! М. Әгъләмов, Р. Харис кебек шагыйрьләр әле баллада яки поэма язарга сәләтлеләр икән, Р. Гаташ көнчыгыш шигъриятенән житди әзерлек һәм белем таләп итүче төрләренә тотына ала икән, бу билгеле дәрәжәдә киләчөк өчен өмет уята, билгеле. Болки аларның дәвамчылары булыр. Мен еллык шигърияттебез ласкы варисларга мохтаж.

Бөек шагыйребез һәди Такташ жирдәге һәр нәрсә өчен үзен «мәсүл санаган». Сәясәт, икътисад өһелләреннән үзгә буларак, язучының бөек миссиясә бар. Ул—халыкка хезмәт итү. Халыкны дөүләт эшлеклесе, хәрби түрә, дипломат яки эшмәкәр алдарга, ярык тагарак янында калдырырга мөмкин. Ә язучының андый хокукы юк. Хакы юк. Бу—гасырлар дбамында расланган хакыйкаты!

«Курай» дулкыннарында —
сез яраткан җырлар.
«Курай» дулкыннарында —
иң яңа хәбәрләр.
«Курай» дулкыннарында —
игъланнар һәм реклама.

Радиотыңлаучыларның сораулары буенча концерт һәркөнне 17.30, 19.30 һәм 20.30 сәгатьтә яңгырый. Котлаулар 060 телефоны буенча да кабул ителә.

☎ 93-08-00. Казан, 420022, а/я 34.

Фәрит Хатыйпов

ИЖАТ СЕРЛӘРЕ

Әдипнең чынбарлыкны кабул итүендәгә үзенчәлектәр, ижат барышында хыялның, илһамның, интуициянең роле, гомумән, язучы хезмәтенен үзенчәлектәре, этаплары турында байтак хезмәтләр язылган. Антик дәвер философы Платон ижатны илаһи халәт нәтижәсе, илаһи затларга Ходай Тәгалә тарафыннан индерелгән илһамият, рухлану, экстаз нәтижәсе дип караган. Әсәрне барлыкка китерү барышында аң ни дәрәжәдә катнаша, ягъни ижат ул уйлану, акыл жимеше генәме, әллә бу тамал акыл катнашлыгыннан башка ғына башкарыламы? Платон һәм анын тарафдарлары бу процессның стихияле рәвештә, аң катнашлыгыннан башка баруына басым ясайлар.

Аристотель карашынча исә, шагыйрь, чынбарлыкны сурәтлөгәндә, сәнгать тәҗрибәләренә таяна, уй-ниятне күздә тотып эш итә. Материалистик философия дә аңның ролен беренче планга куя. Материализм рухында тәрбияләнгән хәзерге буынга әсәреннән аң катнашлыгыннан башка язылуын күз алдына китерү дә читен, әлбәттә. Ләкин ниндидер этапларда художник ихтыярыннан тыш та аң төпкелендә, интуиция ярдәмендә, ниндидер идеяләреннән, сурәт бизәкләреннән яралуын танырга туры килә. Русларда моны «подсознание» дип йөртәләр. Һәрхәлдә ми күзәнәкләрендә безгә сизелмичә генә бара торган яшерен процесс аңлы ижаттан алдарак йөри булса кирәк. Шундыйрак халәтне Ш. Галиев болай чагылдыра:

Кайчак шигырь
Кинәт күктән
Ингән төсле—
Карыйм, минем
Катнаш бармы
Дигән төсле.

(Ш. Галиев. *Шигырьләр. «Казан утлары», 1971, 6 сан.*)

Мондый хәлне фән дөньясында да күзәтергә мөмкин. Әйттик, нинди дә булса тема буенча хезмәт язучы ихтыяжы, зарурияты туса, син моның төрле яклары турында уйлана башлайсың, шуңа караган мисалларның, фикерләреннән һәммәсен дә кәгазьгә теркәп куясың. Шуннан соң инде син бу турыда махсус уйланмыйсың. Бу синең карашка шулай. Әмма ми бүтәнчәрәк эш итә. Ул синең ихтыярдан, кушудан тыш анализлауны, мәсьәләнен төрле якларын өйрәнүне, нәтижә чыгаруны давам итә, ин өлгергәннән, ачыш, табыш рәвешендә, аңга тапшыра тора. Шулай итеп, бөтенләй искә-санга алмаганда, башка яна фикерләр килә, өстәлә тора, тема буенча әзерлек тирәнәя, кинәя бара. Моңы уйның күндәмлегә, мөстәкыйльлегә, инициативалылыгы дип карарга була.

Әдәби әсәр тормыш белән бәйләнгәнлектән, әдип, әлбәттә, чынбарлыкны, аның асылын, серләрен, хикмәтләрен аңларга тырыша. «Язучы кеше—бертуктаусыз уйлана-эзләнә торган жан ул,—ди. И. Гази.—Аның күзләре һәрвакыт зур итеп ачылган, колаклары барлык «дулкынга» берьюлы көйләп куелган» (И. Гази. *Чикләвекләребез төшле булсын.—К.—Татарстан китап нәшрияты, 1984, 138 б.*). Олы язучы—бер үк вакытта күренекле фикер иясе дә ул. Ләкин чынбарлык—бик кич төшенчә. Аны иңләп бетерү мөмкин түгел. Аерым әсәр өчен язучы шуның нинди дә булса бер ягын, игътибарны жәлеп итәрдәй, мавықтырырдай, дулкынландырырдай бер күренешен, кисәген аралап ала. Кайсын сайлау әдипнең шәхесенә, талант-сәләтенә, яшәү шартларына, хәтта тормыштагы кайбер очраклы хәлләргә бәйләнгән. «Урамда очраклы рәвештә берәр ят кеше авызыннан ишетеп калган сүздән хикәя килеп туарга мөмкин» (Шунда ук, 138 б.).

Сәнгатьчә фикерләү үзенчәлеге жирлегендә әдип теге яки бу әдәби төрне, жанрны үз күрә, шуның табигатенә ярашлы хәл-әхвәлләргә игътибар итә. Тормыш фактлары аеруча автобиографик әсәрләрдә тирән уелып кала. Аларда тоташтан автор күргән, кичергән вакыйгалар хикәяләнә яки озын юлның аерым бер өлеше яктырыла. Шуның белән бергә боларда ижатның эстетик нигезләре дә чагыла, автор үз әсәрләренен нинди хәлләр тәэсирендә бөреләнүен, тормышчан жирлеген, чыганаclarын аңлатып бирә.

Һәр әсәреннән үз тарихы бар. Язучылар истәлек язмаларында үзләренен күп кенә әсәрләренен тормыштагы конкрет вакыйгалар йогынтысында, аларны баштан кичерү, күрү яки шулар хақында сөйләгәннәрен ишетү нәтижәсендә ижат ителүен искәртеп узалар. Әдипләр арасында турыдан—туры тема уртаклашу да сирәк күренеш түгел. «Әйтелмәгән васыять» сюжетын Ә. Еникигә, мәсәлән, башкорт язучысы Баязит Бикбай сөйләгән, бу материал синең каләмгә кулайрак, дигән. «Әйтелмәгән васыять»не автор шушы әдип истәлегенә багышлап яза да.

Башкорт язучысы Нәжип Асанбаев А. Гыйләжөвкә шундый бер вакыйга сойли. Шәһәрдә бер хатын үлә. Ире аны, ат арбасына салып, күмәргә авылына алып бара. Ул юл буена үлгән хатыны белән сөйләшәп кайта. Бу күренеш А. Гыйләжөвның ижат хыялын кузгатып жибәрә, һәм шул төнне үк әдип «Өч аршын жир» әсәренен бик зур өлешен язып та куя.

Кайчак укучылар үзләре күргән, кичергәннәрен истәлек рәвешендә теркәп калдыралар. Каләм өһеле кулына килеп кергәч, алар мөһим документка әйләнәләр, теге яки бу әсәренен оеткысы булып хезмәт италәр. Мәсәлән, Ә. Еники «Гөләндәм туташ хатирәсе» романын Фатимаи—Зөһрә ханым Солтанованын язмасы тәэсирендә ижат итә, бу истәлек ана әсәр язарга этәргеч бирә. Документларның роле тарихи әсәрләрдә аеруча зур. Шуна күрә Ә. Фәйзи, Н. Фәттаһ, Р. Батулла үзләренен «Тукай», «Итил суы ака торур», «Сызгыра торган уклар», «Сөембика» романнарын язар алдыннан чынбарлыкны бер үк вакытта фонни яктан да, эстетик яктан да үзләштерү юнәлешендә күп эшләделәр. Төрле характердагы документларның: истәлекләр, белешмә, беркетмә, телеграмма, хат, карар, көндәлекләреннән ни рәвешле кеше язмышын яктырта алуы С. Батталның «Сигезенчәсе кем?» повестенда образлы рәвештә бик матур тасвирланган.

Әдәби оеткы вазифасын бүтән төр сәнгать әсәрләре дә үтәргә мөмкин. Г. Тукай, мәсәлән, «Бер рәсемгә», «Рәсемгә ишарә» шигырьләрен, исемнәреннән үк күренгәнчә, рәсем карау тәэсирендә яза. Н. Юзиев тагын шундый мисал китерә: «Аң» журналының 1912 елгы беренче санында Көнчыгыш кешесенен кайгы—ваемсыз кыяфәттә Фоклагиан сурәтлөгән бер рәсем басыла. Шушы рәсемнен эчтәлегенә нигезләнеп, Ф. Әмирхан «Шәрык йоклык» исемле нәсәр яза. Нәсергә авторның «Рәсемгә дәир» дип кууы үзе үк әсәреннән рәсем сюжетынан алынуына ишарә ясыя» (Н. Юзиев, *Хәзерге татар поэтикасы*.—К. ТКН, 1973. 280 б.). Ә. Давыдовның «Хиросима фильмын карадым», «Х. Камаловның «Хиросима төне» шигырьләре кинофильм карау йогынтысында туалар. Еш кына халык ижаты әсәрләре: риваять, легенда, мәзәк, өкият, дастаннар да ижади уй—ниятиңчә яралуына бәрәкәтле жирлек булып хезмәт итә. Г. Тукайның «Шүрәле», «Су анасы», М. Жәлилнән «Алтынчәч», Н. Исәнбәтнән «Хужа Насретдин», Р. Хәмид һәм Р. Мингалимовның «Идегәй» әсәрләре әнә шул жирлектә барлыкка килгәннәр.

Күп кенә язучылар ишеткән—күргәннәрен, тәэсирләрне ныклы, ышанычлы саклау чараларын күрәләр. М. Фәйзи, Һ. Такташ, С. Баттал, Ә. Фәйзи, С. Хәким, Ә. Еники, Н. Фәттаһ, Ш. Галиев һ. б. тормышта очраган хәлләрне, деталләрне махсус куен дәфтәренә теркәп баралар. «Сонрак шушы күзәтүләрнен бер өлеше аерым шигырьләреннән уй—ниятә тууга сәбәпче була, бер өлеше әсәреннән аерым бер детале—рифмасы, чагыштыру—эпитеты булып кына урынлаша. Бер өлеше әле һаман да шигырь өчен хәзерлек—чымал булып хезмәт итә» (Шунда ук, 25 б.).

Н. Юзиев күзәткәнчә, шагыйрьләрнен бер өлеше нигездә хәтердән ижат итә, ягъни күнәдә өлгергән әсәренә кәгазыгә теркәп куя. Аларның әсәр язучы процессын күзәтү бик чинтен. Чөнки каралама язучылар, тәэзү, үзгәрешләр безнен күз алдында түгел. Икенчеләрнен ижатында әсәрләрнен вариантлары теркәлөп калган. Аларга карап, әсәреннән ничек язучы күзәтәргә мөмкин. Сибгат Хәким, мәсәлән, кәгазыгә язучы уйлы торган булган. Зуррак күләмдә әсәр язучы туу белән ул аерым дәфтәргә төрле материалларны, әсәргә кагылышлы уй—фикерләрен, каралама хәлендәге язмаларын теркәп барган. Боларга шигырь деталләр, шактый жентекле планнар, аларның төрле вариантлары өстәлгән. Алар һөммәсә шагыйрь уенын нинди борылмалар аша баруын күрсәтә.

Әсәрнен бик кыска мизгеллек эпизод жирлегендә дә шытып чыгу мөмкинлеген Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» хикәясә мисал була ала. Әдип болай сөйли: «Ишеткән-күргән турында әле шунда ук уйлана башламыйсың. Аның орлыгы табылуы кирәк. Әнә шул орлык инде сине уйландыра башлый. Язачак әйберен белән син ни әйтергә телисең? Нәрсәдә аның мәгънәсә?

Синен әсәрән тормышта күргәнчә, ишеткәнчә дә килеп чыкмаска мөмкин. Сугыш вакытында, әле мин писер булып хезмәт иткәндә, без немецлардан бушаган бер авылда, өлкән яшьтәге бер маржа өендә тора идек. Көннәрнен берендә авыл буйлап маршевая рота фронтка үтәп бара. Шул чак ротадан бер егет аерылды да безгә таба йөгәрә башлады һәм без торган йортка килеп керде. Ул шушы карчыкның улы икән. Шулай кинәт килеп кәргәч, әнисе ни кылырга белми, өтәләнә, улын сыйлыйсы килә. Ләкин егетнен вакыты тар.

— Мина ротамнан калырга, аерылырга ярамый,—ди. —Мин күрәп чыгарга дип кенә кердем.

Шул арада йөгәрәп чыгып та китте. Бөтенесә ике минут вакыт узгандыр». (Әдип белән әңгәмәдән. 8 февраль, 1996. *Переделькино*).

Язучы күз алдынан әнә шундый вакыйга узып китә. Башта әле Ә. Еники ана әллә ни игътибар итми. Ләкин минең кайсыдыр күзәнәкләре, язучының үзенә сиздермәстән, бу күренешне, күрәсен, эләктереп калган. Алар моны практик максатта файдаланырга ниятлән, әдәби эшкәртәргә керешә. Вакыйганы теге яктан күзәтәләр, бу яктан... Төрле жирлектә күчәрәп карыйлар, кешеләрне төрле бәйләнешләргә кертәләр. Вариантлар туа. Тегеләре ошап житмичә, яналары барлыкка килә. Гомумән, тәүге эшкәртү гәмәле айткан бик тирән төпкелендә бу этапта ук шактый интенсив бара булса кирәк. Дөресен әйткәндә, күпме вариантларның килеп китүен, кайсыларының кире кагылуын автор үзе дә төгәл генә әйтеп бирә алмаска мөмкин. Чөнки әле ул гәмәл автор ихтиярынан тыш, аның күзәтүеннән, контроленнән башка эшләнә. Тагын әле мәсәләнен шул ягы да бар: Биредә сүз вакыйгаларны гәди урнаштыру, оештыру хакында гына бармый. Аң бер үк вакытта кешелек туплаган әдәби тәҗрибәне, әлегә күренешнен укучыларны мавықтыру, дулкынландыру кимәлен күздә тотып, аны сәнгать казанышлары яктылыгына куеп, үлчәп карый. Кыскасы, уйлану художестволылык планында бара.

Әлегә вакыйганың ижади уйлану дәирәсенә килеп керүенән дә ниндидер хикмәтә бар булса кирәк. Фронтта бит жанны тетрәтердәй башка күренешләр дә аз түгел. Ләкин эстетик аң сугыштагы атышу, кырылышу күренешләренә түгел, менә монысына— чагыштырмача тыныч эпизодка туктала. Анысы, күрәсен, язучының табигатеннән, әсәр өчен ниндирәк материалны үз итүеннән киләдер.

Әнә шул рәвешчә ми сырлары, лабиринтлары куенында «инкубация» срыгын узганнан соң әлегә күренешне күзәнәкләр, нейроннар аңга тапшыралар, аның әдәби иҗатка лаеклы булуы турында хәбәр бирәләр. Әнә шуннан соң материалны аңлы рәвештә эшкәртү башлана.

Язучыда шуңа охшаганрак хикәя язу нияте туа. Теләк абстракт хәлдә генә килми. Ул инде, әдип раславынча, шул чакта ук сюжетлы була. Әгәр дә ният сюжет рәвешен алмаса, аннан бер төрлө дә әсәр чыкмый. Ул баштагы чыганактан ни кадәр ерак, «Бер генә сәгатькә» сюжетына ни дәрәҗәдә якын—моны билгеләү читен эш. Ә менә нәтиҗә, тәүге оеткының нинди үзгәрешләр кичерүе—күз алдында. Монысы—уйлану жимеше.

Фикер йөртү, фараз кылу, фантазия ярдәмендә әдип үз күнелендә әсәре өчен яна бер тормыш төзи, персонажларын әнә шул үзе төзөгән хәят эченә кертеп жибәрә, шунда аларны чынбарлыктагыча яшәтә, төрле бәйләнеш-мөнәсәбәтләргә кертә, шул чактагы тойгы-кичерешләрен, уйлау, сөйләү рәвешләрен күз алдына китерә. Кыскасы, әсәрдәге каһарманнар дөньясы әүвәл язучының күнелендә туа. Билгеле, бөтен детальләре белән түгел. Аларын ул сонрак, персонажлар хәятин турыдан-туры көзгәзгә төшергәндә күнеленә китерә.

Шулай итеп, әдәби әсәргә күчәсе тормыш иң әүвәл әдипнен күнелендә барлыкка килә икән. Анда хасил булган бу тормышның колачы языласы әсәрнен темасы, жанры һәм башка үзенчәлекләре белән билгеләнә. Ул реалистик яки романтик, фантастик яки мажаралы, сатирик яки юмористик, фажигалә яисә комик, лирик ягымлы яки драматик киеренкә булырга мөмкин. Язучы шуларның үзенә ошаганын сайлый.

Т. Миннуллинның «Жанкисәккәем» комедиясендә татар егетләренән, татар кызларының шүрәле егетләре, шүрәле кызлары белән дуслашулары, бер-берсен

яратышып китүләре тасвирлана. Шул сюжет аркылы драматург халык хыялында тутан образларга хөрмәт, табигатьтәге жан ияләренә мөхәббәт, кыскасы, мөрхәмәтлелек, олы жанлылык, кешелеклелек идеяләрен гәүдәләндерә. Тормышта егет белән шүрәле кызынның, кыз белән шүрәле егетенен мөхәббәтләре кабынып китүе мөмкин түгел. Язучы ул бәйләнеш-мөнәсәбәтләренә күнелендә төзи һәм шуларны өсәренә күчәрә, ақты музыкаль комедия ижат итә. Биредә мифологик образлар кешеләштерелеп бирелгән.

Әдәби геройларның күнелендә төзелгән дөньясы, бигрәк тә реалистик ижатта, объектив чынбарлыкка нигезләнә. Житди язучылар аның тормышчанлыгын, уй-тойгыларының ихласлыгын кат-кат тикшерәләр, ана хилафлык, хата кертмәскә тырышалар. Чөнки өсәренң уңышлы яки уңышсыз чыгуы күп яктан персонажлар тормышының күнелдә ни дәрәжәдә тормышчан, ышандыргыч, яхшы сыйфатлы итеп төзелгәнә бәйләнгән. Мәсәлән бу ягына Ф. Хөсни аерым басым ясый. Язучы алдында берөзлексез сорау тора, ди ул: «Тукта! Минем язганнарым тормыш чынлыгына хилаф түгелме? Укучы моны нәкъ тормыш үзе дип кабул итәрме? Тормыш чынлыгы, аның бөтен каршылыклары белән чәбәләнеп беткән катлаудылыгы, укучыны язганына ышандыру—менә болар, ахыр чиктә, чын язучыны һавасыз бушлыкка очып китүдән саклый торган иң төп шартлар инде» (Ф. Хөсни. *Карурманга керәм.*—К., ТКН., 1985, 22 б.). Шул ук вакытта ул моңа ирешүенң үтә катлаулы, газаллы булуын, тынгысыз, тыныч йокысыз, куанычны һәм ару-талуны белмәс эш икәннән дә искәртә.

Күлмәләрәк өсәр язарга җыенганда С. Хәким хисләрен ыңартып алырга, каһар-маннары яшәгән тарафларга барып чыгарга, вакыйгаларның шәһитлары белән очрашып гөпләшергә, сүрәтләнәсе кичерешләренә кабат йөрәге аркылы үткөрергә ярата иде.

Ижатка карата Ә. Еникинен ныклы карашлары, принциплары бар. Аларны әдип әле геройлар тормышның күнелдән төзегән чагында да истән чыгармый. «Ижат иткәндә мин үз алдыма берничә максат куям,—ди ул.—Беренчедән, өсәр логик эзлекле, бәйләнешле булсын; икенчедән, укучыны ышандырсын; өченчедән, анда балласт, буш сүз булмасын». (*Әдип белән әңгәмәдән. 8 февраль, 1996.*)

«Бер генә согаткә» хикәясен мин шунда ук яза башламадым,—ди әдип.—Бер ай үтте микән, ике-өч аймы, хәтерләмим. Бер вакыт мин аның турында уйлана башладым, бушрак арада, кача-поса, яза да башладым. Өстәлдә алар янына рота тормышына бәйләнешле башка көгәзьләренә дә җөеп куйдым. Сугышта хикәя азып утыруны бик өнөмиләр». Әнә шулай аң төпкелендә өлгерү, житлегү чорын үткәннән соң, күнелдә персонажларның хәятә билгеле бер рәвешкә кергәч, ижатның яна этабы—күнелдәге персонажлар тормышның көгәзгә төшерү стадиясе башлана.

Әдәбият дөньясында романтик, фантастик өсәрләр дә языла. Алар да сәнгать таләпләре буенча ижат ителәләр: укучыны мавыктыралар, ышандыралар, дулкынландыралар, тойгы-кичерешләренә тәсир итәләр. Бу очракта да каһарманның яшәеше өвүәл әдип күнелендә төзелә. Тик биредә шартлылык зур ғына урын ала, геройларның эш-гамәлләрен сүрәтләгәндә, аеруча фантастик өсәрләрдә, әдип тормыш кануннары белән шактый иркен эш итә.

Өсәренң уңышлы чыгуында илһамның роле бик зур. Ул язучыга көтелмәгән ижади табышлар китерә, сәнгатьчә ачышлар ясарга, гүзәл өсәр язарга булыша. Ләкин шулай да байтак язучылар ижатка рухландыручы, дөртлөндерүче төп чыганаك дип илһамны ғына санамыйлар.

Шагыйрь Р. Харис болай ди: «Мин «илһам» сүзенә ышанмыйм, мин «эшкә сәләтлелек» сүзенә ышанам. Илһам—ул рухның аерым төрле очышы, язмыйча түзә алмау хәләте. Ләкин андай мизгелләрдә гел яхшы өсәрләр генә язылмый. Әле бөтенләй киресенчә дә булырга мөмкин. Күнәл тынычланган мәлдә, хәятны тыныч, ритмлы агышында кабул иткәндә, фикер белән хис әйбәтрәк кушыла һәм ақтырак образлар туа» (*Поэт и политик. Беседа Рашита Ахметова с Ренатом Харисом.*—Крис. 1 ноябрь 1996 г.).

Күренекле язучылар Г. Баширов, Ә. Еники, Н. Фәттах һ. б. гадәттә илһам килгәннән көтеп тормыйлар. Эш барамы, бармыймы, һәр көн, вакыт житкәч, өстәл янына килеп утыралар. Бу җөһәттән Н. Фәттахның ижатны ничек оештыруы игътибарга лаеклы. Аның эше бик тогал, ныклы режимга көйләнгән. «Сыгыра торган уклар» чыгу уңае белән Казан пединститутында 1983 елның апрелендә үткәрелгән укучылар конференциясендә ул болай сөйләгән иде: «Мин көн дә эшләргә тырышам. Бер нәрсәгә карамыйча. Анда балалар елашып утырса да, сьерлар мөгрәсә дә тышта, хатын тиргәшсә дә, бернәрсәгә карамыйча эшләргә тырышам. Чөнки бүген эшләмәсән, ул эшнә иртәгә

эшләр булмагач. Көн уза һәм иртәгә тагын узгач. Сәгать ситездән алып көндөзгә шул үнбәрләргә кадәр эшлим. Тотаһ алай озак эшләр булмый. Көнөнә бер алты сәгать шул язуга ките».

Ул студентларга тик үзөнә генә хас үзәнчәлекләр турында да уртага салып сөйләде: «Бик режимлы кеше инде мин шунда. Минуты минутына житмичә утыру да юк, язуга да юк. Һәм шулай ук режимсыз вакытта китап та карамайым. Миннән көлөләр. Хат килсә, кешедән укытам. Берәр әйбер укырга һәм язуга туры килсә, кешедән генә яздырам. Карамыйм да бер нәрсәгә режимсыз вакытта. Яза торган вакытым, укый торган вакытым булмаса. Аны инде бик сөйләр тө булмый. Ну ләкин, сезгә сөйләсәм, чыкмас әле. Мәнә шундыйрак иптәш инде мин. Чөнки алай итмәсәм, башкача булмый». Бу сүзләрдә Нуриханнның характеры, ижатчы буларак индивидуальгә ачык чагыла, ижат гәмәлен ныклы тәртипкә корганлыгы, ана үтә жаваплы караганлыгы, гомумән эшлеклелек, оешканлык, булдыкылык сыйфаты күренә.

Язу эше—жиңел шөгыль түгел. Ләкин яратып, күнел биреп башкару, шуның белән яшәү, рухлану ижатчыда башка төрлө хисләр уята булса кирәк. «Язу сәгатен элекке вакытта кызлар белән очрашуга бару сәгатен көткән кебек көтөп алам,—дип сөйли Н. Фәттаһ.—Бөтен шатлыгым шул—яза торган вакыт житкән көтөп уздырам. Шуң хәтлө бәхетлемен дип әйтсәм килә минем. Яза алу—иң зур бәхет. Кәгазь белән очраштым исә икәүдән-икәү генә калабыз. Иң бәхетле минутлар шул. Язучы өчен шуннан зуррак бәхет юктыр, күрсен».

Мона карап, мәсәләне жинелләштереп аңларга ярамый, әлбәттә. Дөртләнеп тотындын дип, язуга шомга гына, көйле генә бармый. Ижат шатлыкларын да, газәпләрен да бердәй кичерергә туры килә: «Кайчагында бик шәп бара, кайчагында бик шәп бармаска мөмкин. Мин бик вак яздыр идем элек. Вак язганда бер тын утыруда өчәр бит язасын инде. Ярты табак булырга мөмкин көненә. Мин алай чутлаганым юк, санаганым юк. Табак буенча бармый эш. Яхшы барса, унышлы барса, ул үзе күнелле. Кайчагында бер нәрсә дә бармаска мөмкин. Ләкин барыбер шуң сәгатенә тутырам инде. Утырам да бер язганны тагын язам, тагын сызам, тагын язам. Шулай бер нәрсә дә барып чыкмаса инде, берәр файдалы эш булсын дип, китап-фәлән укырга утырам. Шулай жайланган тормыш».

Илһам мәсәләсендә Н. Фәттаһның анык карашы бар. Ул шушы сөйләгәннән-рәнә, инанганнарына нигезләнә. «Илһам килгәннен көтәргә ярамый,—ди әдип.—Ул килмәскә мөмкин. Аны көтөп йөрисең. Бик хикмәтлө иптәш ул. Аның килгәннен көтсән, гомумән гомерен дә узып китәргә мөмкин. Зур язучылар әйтә калдырган инде, ул мәгълүм нәрсәләр. Сез үзегез дә укыганысыздыр, бер процент талант булса, аның туксан тугыз проценты хезмәт белән алына дигән сүзләренә ишеткәнсездер. Эшләргә кирәк».

Әдәби ижатта язуга гәмәле ничек бара? Әгәр без әдәби әсәреннән язуга рәвеш белән рәсем, сынлы сәнгатьтәгә ижат барышын чагыштырып карасак, алар арасындагы зур аерманы күрербез. Чынбарлыкның аерым бер күренешен рәссам хәтерендә сакланган буенча, аны бөтенләй күрмичә, тик күз алдына китерү ярдәмендә генә дә сурәтләр бирә ала. Шуның белән бергә художникның турыдан-туры натураны, табигатьне картинага күчерү, шуларга карап рәсем ясау мөмкинлегә дә бар. Дөрес, бу очракта да предметның төсә, кыяфәте күз аркылы әүвәл аңга тапшырыла. Рәссам өнә шуң мидә кабул ителгәнне кабат әсәренә төшерә. Ләкин бу хәл ижат дөвәмында әйберне турыдан-туры күзәтү мөмкинлеген кире какмый. Күренеш шунда ук миңа тапшырыла да картинага күчелә.

Әдип исә турыдан-туры натурага, вакыйгаларга карап яза алмый. Сүз остасы тасвирлы торган хәят ижат барышында әдип күз алдында тормый. Язучы хәрәкәттәгә хәл-әхвәлләр белән эш итә. Әсәр язылганда алар инде үтәп киткән була. Бер ишләре әле яна гына, икенчеләре хәтсез вакыт элек, өченчеләре бик күптән узган була. Шунлыктан әдип тик үткәнне, хәтердә уелып калганнарны гына чагылдыра ала.

Яшәү дөвәмында әдип жинһанның билгеле бер күренеш-хасиятләрен үз күзләре белән күрә, күзәтә ала. Ләкин аның әле бәндә күзәнә күрәнми торган яклары да бар. Әйтик, әдип еракта калган тарихи вакыйгаларны, чит кешеләреннән, бигрәк тә жәнлек-хайваннарның кичерешләрен гомумән, күрү мөмкинлегә юк. Халбуки матур әдәбиятта алар да чагыла. Әдип аларны хыялы һәм башка күп төрлө чыганаclar аша гына үз күнелендә тергезә ала. Шуна күрә әсәр язганда әдипнән карашы тик үз күнеленә генә юнәлә, ул үз анында хасил булган геройлар тормышын гына күзәтә, Шуны гына ак кәгазгә, сүзләргә күчәрә. Кыскасы, ул үз күнелендә тупланган хәзинә белән эш итә.

Шагыйрьнен шәхси кичереш-тойгыларын сурәтләве турындагы фикер дәреслекләрдә элек тә очрый иде. Ул башлыча лирикага карата кулланыла иде. Ләкин бу бик тулы түгел. Шагыйрь бит әле үз хисләре белән генә чикләнми. Башкаларның уй-тойгыларын да үзенекә рәвешенә китерә, шуны әсәрендә чагылдыра. Аннары, гомумән, тойгы-фикерләр дә анда шигырьдәгечә формалашкан хәлдә яшәми. Шагыйрь үз күнелендә аларны төзек бер шигырь рәвешкә кертә. Элегрәк чичәннәр үз жырларын башлыча хәтерләрендә саклап йөрткәннәр. Фольклорда әле дә шулай ижат ителә, әсәрләр күнелдә барлыкка килә. Жырлаган, сөйләгән вакытта гына алар тышкы дөньяга чыга. Ничек кенә булмасын, лирика предметынын шагыйрь күнелендә саклануы турындагы караш фәндә ныклап урнашкан инде. Ә менә эпик, драматик, лиро-эпик төрләрдә чагыла торган хәятның башта әдип күнелендә төзелүенә диңкәзәт бирелмәде. Халбуки бу төрләгә әсәрләрне ижат иткәндә дә автор үз күнеленә мөрәжәгать итә. Бу мәгънәдә язучының күзәтү объекты—һәрвакыт үзе белән. «Бер генә сәгәткә» хикәясен язганда автор фронтта очраткан вакыйганы бик нык үзгәртә. Аны татар авылына күчерә, персонажларны да татарлар арасынан сайлап ала. Герой да өенә фронтка үтеп барышлы гына кереп чыкмый, якындагы тимер юл станциясеннән килә. Составның монда күпме торасын белешкән, командирыннан рөхсәт алган була. Ул монда, баягы эпизодтагы кебек, ике-өч минут кына түгел, бер сәгәт чамасы юана. Кыскасы, хикәянен орлыгын автор фронтта очрата. Әсәрне дә фронтта яза. Ә геройлары—бик сракта, тылда. Язу—бер жирдә, геройлар—икенче урында. Ләкин мондый хал язучыга ижат итәргә комачауламый. Чөнки күнелендә төзелгән геройлар хәятин ул тылга озатмый, үзе белән калдыра.

Үзенен ижатында Гаяз Исхакый татар мәгыйшәтен сурәтли. Ана төрле вилайәtlәрдә яшәргә туры килә. Ләкин, кая гына барып чыкмасын, әсәрләре өчен күнелендә төзелгән хәят һәрчак анын үзе белән бергә булган, читләр күзенә күренмичә генә ияреп йөргән. Әдип әнә шул үз күнелендәгә мәгыйшәтне күзәтеп язган.

Алдарак без бер төрле әдипләрнен, язарга керешкәнчә, жентекле план төзегәнлекләрен, юнәлешне билгеләгәнлекләрен, барасы юлга маяклар тезеп чыкканлыкларын өйткән идек. Әмма байтак күренекле язучылар план төзүне кирәксенми. Моңы ничек аңларга? Вакыйгаларның эзлекле агышы, тулаем әсәреннән төзеклеге турында хәстәрлек күрмәү, моңа игътибар итмәү мәгънәсендәме? Ләкин бит аларның төгәлләнгән, басылып чыккан әсәрләрендә без ул жәһәттән бер төрле дә хилафлык күрмибез. Киресенчә, алар укучыны үзләренен камил, килешле, ыспай булулары белән сокландыралар. Димәк, биредә сүз әлегә планын көзгәзгә төшермәү турында гына бара булып чыга. Бу очракта план мидә, башта саклана, ягъни күренешләрнен юнәлешне көзгәзгә теркәлми, тик күнелдә генә билгеләп куела. Эзлеклекле тогал саклау, төрле тайпылу, салулап китүләргә юл куймау, шуны искә төшереп тору вазифасы хәтергә тапшырыла. Әдип юнәлешне әнә шуна карап билгели. Язу барышында ул, тормыш логикасы, характерлар логикасы таләбе буенча, күпмедер үзгәрергә дә мөмкин, әлбәттә. «Мин әсәренен эчтәлеген, геройларны, өйтеләсе фикерләрен, ситуацияларне бик озак вакыт уйлап, күнелдән «чөйнәп» йөрим,—ди Н. Фәттах.—Шулай да күп нәрсә язучы процессында ачыклана. Геройлар үзләре тәкдир итәләр нишләтергә, нәрсә өйттерергә икәннән. Геройның характеры, эше, тормыштагы урыны үзе билгели күп нәрсәне. Геройга дәрәс яраклаша алсаң, анын эчкә дөңгәсын һәм ул эшләгән эшләрен дәрәс чамалый алсаң, ул (герой) чын кеше булып чыга... Язган чакта геройлар белән, языла торган тормыш белән бергә «яшим». Алардан аерылып булмый язганда. Балзак үз герою булып үлеп караган имеш. Миңа үлеп карага туры килгәнә юк. Ләкин жыларга туры килгәнә бар. Батырларны тасвирлаганда үзем дә батыраям кебек». (*Шахси хаттан. 15 май, 1983 ел.*)

Әсәр язучыны кайсы этабы әдипкә жинелрәк, кайсысы авыррак бирелә? Күрәсен, язучысына карап. Бу жәһәттән дә әдәби ижат процессының бик индивидуаль булганлыгы күренә. «Әсәрне башлап китә белү, беренче аккордны табу шулай ук ансат эш түгел,—дип яза Ф. Хосни.—Ахыр чиктә шул бит инде укучыда рухи халәт уятчак, әсәргә алып кереп китәчәк». (*Ф. Хосни. Карурманеа керәм.—К., ТКН, 1985, 46 б.*) Ул озын-озын табигать тасвирлары белән башлап китүне бик үк өнәп бетерми, укучыны мавыктыргыч вакыйгага ияртеп алып кереп китүне хуплый тоша. Ләкин пейзаж тасвиры белән башлап китүне ул һич тә кире какмый. Моңың уңышлы үрнәгә итеп ул Һ. Такташның «Мокамай», Ә. Еникиның «Өйтелмәгән васыять» әсәрләренен тәүге юлларын мисал итеп китерә.

М. Мәһдиев болай сөйли торган булган: «Башлап жиберү, әлбәттә, кыен инде. Ул барлык язучыларга да шулай, миңа гына түгел. Ул бит темп алу дигән сүз. Темп, увертюра. Бу, әлбәттә, кыен. Бетерә алмыйча азапланганым юк, бетерәм. Әйбәт бетерәм. Башлау кыен. Беренче жөмлө кыен. Моңы Горький да әйткән, башка язучылар да әйтә: беренче жөмләне табу кыен. Шуны таптыңмы, китте. Колеяга керден. Әнә шул беренче жөмлө алып бара. Беренче жөмлө, беренче абзац. Шул алып бара һәм ахырын да шул эшли инде анын. Мин аны шулай дип уйлыйм» (Р. Фәтхеррахманов. *Тормыштан килгән героилар.*)—(Казан утлары, 1996, 10 сан, 158 б. (Язучы белән әңгәмәдән).

Ә. Еники повесте болай башланып китә. «Йомшак кына жәйге жил исә... Дала буйлап кылганнар йөгәрә, кылганнар йөгәрә. Ефәк чукаларын еш-еш кына селкеп, акрын гына кыштырдап, бик тырышып һәм бик кабаланып йөгәрә кебек алар... Колын булып уйнаклап, шул кылганнар артынан чабасы да чабасы килә. Дала буш, дала кин, жир жылыкай, шаян жылкой биттән сөя... Рәхәт, һай рәхәт тә сон! Һәм ямансу. Нигәдер бик ямансу да шул! Шагыйрь әйтмешли, йөгәрәп уйныйсы, ятып елайсы килә бу тын, буш, монсу башкорт даласында!» Бу юллар, камертон кебек, повестының бөтен рухын, моңын, геройның психологик халәтен бик төгәл һәм үтемле итеп билгели.

Шул ук вакытта Ә. Еники үзе аеруча финалның зур әһәмиятенә басым ясый. «Мине әсәренән аеруча ахыры кызыксындыра,—ди ул.—Минем өчен ин әүвәл финал ачык булырга тиеш. Чөнки синең төп фикерен әсәреннән азагында ачыла. Язганда мин әнә шул чишелешкә таба барам. Анда инде бер эпизод икенчесен, өченчесен тартып чыгара. Алар шулай бер-берсенә бөйләненп, ялганып киләләр. Әсәр үзе сине ияртеп бара». (Язучы белән әңгәмәдән. 8 февраль, 1996.)

Әдипләр әсәреннән мауыктыру көчән, үзенә тартып тору сәләтен, жәлеп итү сыйфатын ин мөһим нәрсәләрдән саныйлар. «Сюжет укучыны үз артынан ияртеп барырлык булсын,—дип сөйли Ә. Еники.—Укый башлагач, укучы, ялыгып, китапны ябып куярлык булмасын» (Әдип белән әңгәмәдән. 9 февраль, 1996 ел). Ижат кешесе, әлбәттә, укучының әсәргә мөнәсәбәтенә, фикерләренә, тәнкыйть бәяләренә битараф кала алмый. Әмма әсәреннән укылуын Ә. Еники укучының мактавыннан, унай бәяләвеннән дә югарырак куя. Шуна охшашрак карашны Ф. Хөсни болай белдерә: «Ияртеп китә алу кодрәте—сәнгатьһелекнең асыл күрсәткече»,—дип саный ул (Ф. Хөсни. *Карурманга керәм.*—К., ТКН., 1985, 50 б.).

Ижатың һәр этабы язучыдан биниһая киеренке акыл хезмәтен, бар дөньяның онытып эшләүне таләп итә. «Жидегән чишмә» романында Г. Бәширов күренекле әдип Камил Дусәев образын сурәтли. Ул шушы төбәк кешеләре, «Жидегән чишмә» персонажлары арасында күрсәтелә, анын шулар хакында китап язучы тасвирлана. Моңын белән образларның реальлегенә, тормышның үзеннән алынганлыгына басым ясала. Эстетик мәсәләләр күтәрелә. Шуларның ин мөһиме—әсәреннән сәнгатьчә камилгә, нәфислгә, укучыны уйландыра, дулкынландыра алу сәләте. Бу образ аркылы тәҗрибәле, таләпчән язучының үзенчәлекле әдәби лабораториясә, сәнгать шөгыленен нечкә серләре, ижат психологиясеннән төрлө яклары ачыла. Г. Бәширов бирелә әдипнән бөтен дөньясы белән әсәренә чумып, онытылып, бирелеп язучы процессын, шул чакта каты итеп ишек дөбәрләтүне, шакуны да ишетмәвен, мона игътибар итмәвен күрсәтә.

Шундый халәтне Ә. Еники үз ижаты мисалында раслый. «Язылып беткәнчә әсәр сине үзеннән ычкындырмый,—дип сөйли ул.—Бөтен уен шуна юналган була. Аны хәтта төшендә дә күрәсен. Күбрәк сүзләр, жөмлөләр керә. Жырлар, хәтта аерым такмак та кертәнгә бар». (Әдип белән әңгәмәдән. 10 февраль, 1996 ел.). Бу хал ижатының билгеле бер мәлдә үз әсәреннән тоткынына өверелүен генә түгел, аны уйлану белән ихтыярдан тыш барган уй процессының үрелешеп китүен дә раслый. Элегрәк, әдәби процесс турында гәп кузгалганда, совет әдәбият белемендә, гадәттә, сәнгатьнән объектив чыганагына—ижтимагый тормышка күбрәк игътибар юналтелә, аеруча шуның әһәмияте исәпкә алына иде, әйтәрсен ул сәнгатькә үзеннән-үзе күчә. Социал яшәеш сәнгатькә йогынты ясамыйча калмый, әлбәттә. Ул анын үсешен тыярга, чикләргә яисә ижат итү өчен күпмедер мөмкинлекләр бирергә, тиешле шартлар тудырырга, художникны илһамландырырга яки рухландырмакка мөмкин. Анын сәнгать тормышына йогынтысы шуның белән чикләнә. Әмма совет әдәбият белемендә ижтимагый тормыш ижат процессында хәлиткеч роль уйный дигән караш тирән тамыр жиберде. Ә субъектив фактор, сәнгать әһеленән жиһанны ничек күрүе, кайсы ягын йөрәгенә якин итүе, анын мона хокукы, кыскасы, ижатчы үзе, анын күнеле игътибардан читтә кала бирде. Өстәвенә

сәнгать остасына әзер караш, әзер бәя, әзер тема тәкъдим ителә килде. Мондый хәл художникның эзләнүен, уйлануын, аерым күренешне гомум яшәеш кануннары яктылыгында аңлау мөмкинлеген чикләде, ижат психологиясен яктыртудагы берьяклылыкка китерде. Чынында бит объектив тормыш сәнгатькә үзәннән-үзе күчми. Аны бары тик художник кына күчерә. Әсәрнен нинди, ни рәвешле булуы да ахыр чиктә сәнгать өһеленен талантына, инану, карашларына, кәефенә бәйләнгән. Әдирикә өстән торып темалар тәкъдим итү, хәятның теге яки бу ягын тасвирларга димләү яки тыю тик ижат психологиясә белән исәпләшмәүдән, аны санга сукмаудан, художникның ижади мөмкинлекләренә ышанмаудан гына килә. Сәнгать өчен нәрсә әйбәт, нәрсә яраклы икәнән ижатчыдан да яхшырак берәү дә белми.

Әдәби әсәрләрендә әдирикә үзәнен рухи байлыгы белән уртаклаша. Ул никадәр затлырак булса, чын күнәлдән әйтәлсә, укучы йөрәгенә шул кадәр тизрәк барып житә. Бер үк тормыш төрлә язучы әсәрәндә төрлө сурәтләрдә чагылырга мөмкин. Октябрь революциясеннән соңгы хәлләрне, большевикларның лозунгыларына ышанып, азатлык алуға өметләнәп, күпчелек язучылар унай яктан сурәтләделәр. Дәрдемәнд исә башкачарак яктыртты. Аның поэзиясендә безне хис, кичерешләреннән гажәеп ихласлыгы, аларның гүзәл гәүдәләнешә таңга калдыра. 1917 ел борылышынан соң ул, өлкән яшәтгә шагырь, илнен экономикасын, милләтнен мәдәниятен үстерүгә зур өлеш керткән зат, туган жирен ташлап китмәде. Китмәде, әмма аның Инкыйлабка мөнәсәбәтә бүтөннәрәкенинән нык кына аерыла иде. Әсәрләреннән сизелгәнчә, ул ана яраклашырга омтылмады. Яшәешне үзе тойганча сурәтләде:

Гөл китпә,
Сабагында кинә калды.
Былбыл!
Сина бер бөртек инә калды,—

дип язды ул. Жимерү, тузгыту чынбарлыгы шагырьне дәрәтләндерә алмады. Инкыйлаб шартларындагы язмышын ул болай тасвирлады:

Жиһан тормыш туен иткән чагында,
Синен урының үлекләр аймагында.

Чынбарлык—бер үк, әмма сәнгатьчә хис итү, шигъри сурәт—төрләчә. Чонки тормышны кабул итү бердәй түгел. Дәрдемәнд әдәби әсәрне боеру, күрсәтмә бирү нәтижәсә түгел, күнәл, илһам жимешә итеп карады.

Совет чорында уйсыз, фикерсез әйберләр дә хәтсез ижат ителде. Мәсәлән, нефтьчеләр темасына багышланган әсәрләрдә нигездә рәсми фикер—Мәскәү карашы яктыртылды: Татарстан жир астындагы хәзинәдән мөмкин кадәр тизрәк арыну омтылышы макталды, саклап тоту, әрәм-шәрәм итмәү, жир-суларга зыян салмау турында сүз кузгатучы булмады. Ваемсыз, хәстәрлексез гамәлнен үкенечлә нәтижәсә бик тиз күренде.

Икенчә бер мисал. Совет чорында игенчеләр зур мохтажлыкта яшәделәр. Хакимият аларның икмәген тартып ала торды, күмәк хужалыкларда күп вакыт аларны бушка эшләтте. Ләкин нәкъ менә крестьян хужалыклары тузгытылганнан соң, ат урынына «ухалла» арбасына авыл кешесә үзә жигелә башлаган мәлдә, безнен әдәбият игенчеләрне, асылда мөлкәттән мәхрүм ителгән, шулай да илне туендыручы, киендерүчеләрне, өлкән фәтиһчә фикеренә жайлашып, хосуси вак милекчә, кулак психологиясен якын күргән ниндидер шиклә, тотрыксыз катлам итеп сурәтләде.

Ижат эшә киененкә интеллектуаль көч сорый дидек. Күләмлерәк әсәр бер утыруда төгәлләнми, әлбәттә. Аны бүленә-бүленә язарга туры килә. Кайбер язучылар, көндәлек эш төмамланганнан соң, урамга чыгып, йөрәп керәләр. Бу вакытта, башкарак шартларда, хезмәт белән ял аралашып бара. Әдирикә әсәренән иртәгә языласы өлешен бик жентеклә рәвештә уйлап, күнәлдә әзәрләп куя. Андыйларның фикер агышы гына түгел, жөмләләре, сүзләре дә уйлап куела, гүяки ижатчы берничә битлек хезмәтен әнә шул ял итеп йөрү дәвамында күнәлендә язып куя. Иртәгесен шуларны көгазыгә төшереп куясы гына кала. Ләкин шулай да, икенчә көнне ул өлә турыдан-туры язып китми. Әүвал кич язганны укып чыга. Арыган чакта язылган өлешә бик үк канәгәтләндереп житкерми. Шуна күрә ул иң әүвал анысын төзәтә, шуннан соң гына кичә уйлап куелган фикерләренә көгазыгә төшерә. Ә. Еники башкачарак эшли. Ул алай алдагы көнне языласы өлешне

детальләре белән уйлап, әзерләп куймый. Ләкин тукталып калган жирдә алга таба нәрсәдән башлап китәргә икәнән аңлаткан бер жөмлә теркәп калдыра. Икенче көнне ана старт чиге әзер булып тора.

Язу житезлеге дә барча кешенен дә бердәй түгел. О. Бальзак, Э. Золя, Ги де Мопассан шактый тиз яза торган булганнар. Стендаль «Парм монастыре» әсәрен әйтеп торып 42 көндә яздырган, И. Тургенев «Рудин»ны 49 көндә, «Беренче мәхәббәт»не ике ай чамасы язган. Татар әдбиятында Г. Ахунов, А. Гыйләжев, М. Мәһдиев каламәна йөгәреклек хас. М. Мәһдиев бу хакта болай сөйләгән: «Кайбер вакытта түл жыясын. Берничә көннәр буге бер нәрсә язмыйсын. Өстәлдә кәгазыләр шул көе ята. Укыйсын, укыйсын... Мин мона бер дә борчылмыйм. Өч-дүрт көн, атна буге өстәл янына утырып булмый. Ләкин барыбер эш эшләнә. Бер вакыт бөтен газета-журналны бер читкә ташлыйсын да өстәлгә килеп утырасын. Өнә шул атна буге эшләмәтәннен, әйтик, үчен аласын. Куллар талганчы язасын. Ул этеп алып бара, этеп алып бара, просто өлгереп булмый. Кул тала, ручкаларны алыштырасын. Бер-ике-өч көн шулай эшлисән дә янадан күпмедер дәрәжәлә энергия, түл жыярга кирәк була». (Р. Фәтхерахманов. *Тормыштан килгән геройлар. (Язучы белән әңгәмәдән)*—Казан утлары, 1996, II. №10, 156 б.).

Г. Бәширов, Ф. Хөсни, Ә. Еники, Н. Фәттаһ кебек әдипләр һәр сүзне уйлап, үлчәп, акрын язала. «Мин гомумән авыр язам, кат-кат язам,—ди Н. Фәттаһ.—Кулдан биш-алты мәртәбә язам». (Шәхси хаттан, 22 апрель, 1983 ел.) Ф. Хөсни бу жәһәттән күпмедер гомумиләштереп тә куя: «Авыр язү, ашыкмыйча язү—моны ихлас иман белән әйтәм бу сүзләргә—кеше күнелә көткән нәтижәгә күбрәк бирә»,—ди ул. (Ф. Хөсни. *Карурманга керәм*, 316.) Ижатның бар нечкәлекләрен тирән төшенгән профессиональ әдбият белгече уку барышында кайсы әсәргә тиз, кайсының акрын язылуын беркадәр чамалый ала. Ничек кенә булмасын, олы художник әсәр ижат итүгә бик зур акыл энергиясе сарыф итә, аны әсәргә бөтен тукумасына, сурәтлә системасына күчәрә. Өнә шул эстетик куәт, аның ни дәрәжәдә саллы булуы әсәргә сәнгатьләлек дәрәжәсен, эстетик кыйммәтен билгели.

Ижат шөгыләндә теориянен роле нинди? Язучылар гадәттә аның кирәклегенә шикләнәп карыйлар, ягъни әсәр теориягә нигезләнәп язмый, диләр. Алар моны, әлбәттә, риясыз, ихлас күнәлдән әйтәләр. Һәм алар нигездә хаклы да. Теория ятлап кына рәтлә әсәр тудырып булмый. Ләкин биредә мәсьәләнен икенче ягы да бар. Теоретик гомумиләштерү—ул күренешнен асыл табигатенә, төп хасиятенә төшенү, закончалыгын ачу дигән сүз. Яшәешнен барлык өлкәләрендәгә кебек, сәнгатьнен дә, шул жөмләдән матур әдбиятның да, үз кануннары бар. Әдбият белемәндә теория әсәрләргә өйрөнү, ин мөһим сыйфатларын гомумиләштерү жирлегендә барлыкка килә. Бу жәһәттән әдбият—беренчел, теория—икенчел була, ягъни сүз сәнгате теориягә таянып тумый, киресенчә, теоретик гомумиләштерүләр матур әдбият жирлегендә барлыкка килә. Теория сүз сәнгатенә үзәнчәлеген, ана гына хас сыйфатларын, тулаем табигатен аңлата, закончалыкларын гомумиләштереп күрсәтә. Алар махсус хезмәтләрдә, китапларда басылып чыга. Теориянен кирәксезлеге турында сүз йөрткәндә, әдипләр әнә шул кулланмаларны махсус өйрөнәп утырмауны, конспектлар төзеп мәшәккәтләнмәүне күздә тоталар.

Әмма һәрбер олы язучы, ижатка керешкәнчә, башкалар язган әсәрләр белән яхшылап танышып чыга, бөтен милли әдәби казанышларны, башка халыкларның сәнгать байлыкларын кызыксынып, күнел биреп, кирәксенәп өйрәнә, шуларның ин мөһим хасиятләрен, кабатлана торган билгеләрен анына, күнеленә сендерә. Шулай итеп, язучы анында матур әдбиятның табигате, асыл хосусияте турында караш туа. Кәгазгә төшмөгән теория аның анында хасил була. Өгәр шулай булмаса, шагыйрь үзәнен шигырьләрен рифма, ритм, строфа белән язмас, әдип әсәренән жанрын билгели алмас, каһарманнар язмышын мәгълүм бер сюжетка салып, бөйләнәш-мөнәсәбәтләр аркылы күрсәтмәс иде. Милләтнең, кешелекнең әдәби мөлкәтен үзлегенән өйрөнү язучыда әнә шундый эстетик акыл формалаштыра. Өнә шул эстетик акыл ана әдбият кануннарына тугрылык сакларга булыша, ижатында компас, маяк хезмәтен башкара, сәнгать табигате белән исәпләшәргә, адашмаска ярдәм итә.

Шулай ук төңкыйткә мөнәсәбәт тә барлык язучыларда да бер үк төрлә түгел. «Рәшә»не китап итеп чыгарырга әзерләгәндә нәшрият Ә. Еникигә финалда Зөфәрне башкачарак сурәтләргә, аның судка бирелүен, хөкемгә тартылуын күрсәтәргә киңәш итә. Ләкин әдип аның язмышын болай борып жиберү белән килешми. Ә. Еники повестен ул чактагы (алтмышынчы еллар башындагы) партия өлкә комитетының идеология

буенча секретаре М. Тутаевка бирә, укып чыгуын, фикер әйтүен үтенә. М. Тутаев авторга да, нәшрият кешеләренә дә әсәренә шушы хәлдә бастыруга каршы булмавын белдерә. Ләкин анда да әле повесть мәстәкыйль рәвештә дөнья күрми, ике повесть арасына җышып кына чыга.

Алтымшынчы елларда Н. Фәттаһ «Артта калган юллар» повестен язды һәм анда сугыш чорының ачы чынбарлыгын, карусыз хезмәт кешесенә карата мәрхәмәтсезлекне яктырты. Төнкийт бу әсәрдә кара төсләр өстенлек алуын билгеләп үтте. Ләкин автор тормыштагы кара төсләренә ак нурларга алыштырырга теләмәде. Тик шулай да финалны күнелләре, мәрхәмәтлелек рухындарак төгәлләде. Әмма ул авторны канәгатьләндермәде. 1990 елда «1944 елның май ае» исемендә аның яна вариантын бастырды һәм анда финалны логик эзлеклелектә сурәтләде, герой язмышының жанны әрнеткеч фажигасын күрсәтте.

Яна басмаларны әзерләгәндә әдипләр аеруча сүзләрен төгәлләгенә игътибар итәләр. Г. Башировның тел остасы булуы, сүзгә таләпчәнлегә, ювелир түземлегә белән эш итүе мәгълүм факт. Шулай да әле ул «Жидегән чишмә»дә урынсызрак кулланылган сүзгә күрәп алган. Дилогиядә «Айгырны агачка бәйләп, аркалыгын ычкындырды да алдына бер кочак печән салды» (1т., 108 б.),—диелә иде. Болай дигәндә ат хужасы ничектер эш рәтен белеп житкөрмәүче кебегрәк күренә иде. Яна басмада автор ул жөмләне «аркалыгын төшерде» (89 б.),—дип төзәткән. Гамәл төгәл, дәрәс белдерелгән.

Ф. Хөсни, «Жәүлө кеше сукмагы»н өчтомлыкка әзәрләгәндә, барыннан да бигрәк аның теленә игътибар итә һәм үз алдына түбәндәгә сорауларны куя:

Модаль мавыгуларга бирелеп, халык теленә асыл нигезләреннән чалулап китүләр юкмы?

Телнең эчке аһәңенә ябышып житми торган дисгармоник сүзләр килеп кермәгәнме?

Сүзнең морфологик төзәлеше жимерелмәгәнме?

Ачуланасы урында сүз ачулы чыкканмы? Күршеләре ачуланганда, ят төн булып, теш ыржайтып «көлеп утыручы» сүзләр юкмы? Яки, киресенчә, күршесендәгә башка сүзләр шаулап көлеп торганда, арада сытык чырайлы урынсыз сүзләр кысылмаганмы?

Һәм, томуман, жөмләдә сүзләрен үзара татулыгы, кардәшлегә ни дәрәжәдә? Ахыр чиктә жөмләнәң эчке музыкасы, көчә һәм «мускулы» әнә шуннан—жөмлә эчендә сүзләрен берсе икенчесенә гармоник ябышып ятуыннан килеп туа да бит инде». (Ф. Хөсни. *Ни әйтсәң? Ничек әйтсәң?*—К. ТКН, 1974, 137-138 б.)

Күрәсә, бу сораулар үзләре дә бик мәғнаһа, эстетик янгырашлы. Алар Ф. Хөснинең практик рәвештә телдән оста файдалана белүен күрсәтмиләр, аның тирән эстетик фикерлә теоретик булуын, телнең нечкәлекләрен, төсмерләрен гыйльми рәвештә бик төгәл билгеләп алуы олы галим булуын да раслыйлар. Өстәвенә «Урыннарындамы сүзләр—солдатлар?» мәкаләсендә китергән мисаллары да шул сорауларга төгәл җавап бирәләр, тулы ачыклык кертәләр. Аларның һәрберсе бик гыйбрәтле. Без бирелә шуларның берсенә генә тукталабыз. Калганнарын укучылар үзләре укырлар дип уйлыйбыз. Вакийга болай була. Иске фикерлә Садыйк мулла Сәфәргалинең жәдит мәдрәсәсендә укуганлыгын ошатмый, сынап карау өчен кулына иске бер китап тоттыра: укып кара шушыны, ничек ермачларсын икән? Малай башта авыррак ермачлый, сонга таба «шомга гына, төртелмичә генә укый» башлый. Ләкин монда «укый» сүзе әдиһкә ясалмакар күренә. Чөнки Сәфәргали әле шулай да бик шомарып житмәгән. Шуна күрә язучы аны, халык телендә кулланылганча, «шомга гына, төртелмичә генә «сукалый» башлаган иде»,—дип төзәтә. Әсәренә тоташ укуганда мондый деталләр сизгелмәскә дә мөмкин. Әмма тулаем телнең пөхтәлеген, матурлыгын, образлы, жегәрле булуын укучы бик ачык тойа.

Язучыларның әсәр язучу тәҗрибәсе, бу юнәлештә эшләү рәвеше, ижатның гомум яклары һәм индивидуаль үзенчәлекләре—бик кыйммәтле ижат серләре ул. Шулай булуга карамастан, әле күп кенә күренекле әдипләрен ижат лабораториясә ачылмаган килеш кала бирә. Бу өлкәдәгә бушлыкларның тутыру өчен сүз осталарының үзләреннән дә активлык, ижат тәҗрибәсе белән ихлас уртаклашу, үзләре белгән серләрен матбугат аша укучыларга житкерү сорала. Хәзерге тикшеренүчеләргә бу тарафта мәйдан бик кинә әле.

Фән

МАКСАТЫНА ТУТРЫ МАКСУДИ

САДРИ МАКСУДИ ШӘХЕС БУЛАРАК

Гадилә ханым Айда әтисе турында: «Садри Максуди үзенен якты образы, шәхсияте, абруе һәм төрле төрки төркөмнәр вә өлкәләр эчендә башкарган эшләре, бу дөньяда тоткан урыны белән гомуми төркиләреннән бер символдыр»,—дип язган иде (*Айда Гадилә. Садри Максудиниң тормыш юлы. — Мирас, 1994, № 4, 74 б.*).

Шик юк, күренекле сәясәтче, жәмәгать эшлеклесе, дипломат, галим һәм фикер иясенен милләт, һәммә төрки халыклар хақына кылган гамәлләре бүгенге милли кыйблабызны, киләчәгебезне билгеләүдә мөһим роль уйнардай көчкә ия. Садретдин Максудиниң тарихыбыздагы урыны, эшчәнлегә ифрат дәрәжәдә зур, колачлы, аның турында тәфсилле мәгълүматны бер ноктага жыю өчен берничә калын томнан гыйбарәт хезмәт язарга кирәктер. Һәм бу эшнә тизрәк, профессиональ дәрәжәдә башкару зарур, чөнки күренекле философ, ижтимагый фикер тарихы буенча белгеч Рашат Әмирханов билгеләп үткәнчә, Йосыф Акчүра, Жамал Вәлиди, Фатих Кәрим и кебек шәхесләр белән берлектә С. Максуди милли мәсләкне Аурупа югарылыгындагы ижтимагый фәннәр казанышлары һәм Русия дәүләт күләмдәге профессиональ сәясәт белән тоташтырып, татар милли хәрәкәтен заман дәрәжәсенә күтәрелүенә мөһим өлеш керткән шәхес.

Хәзерге Биектау районына керүче Ташсу дигән карангы, кечкенә генә татар авылында туып, беренчел мәгълүматларны сала мулласы әтисе Низаметдин мәктәбендә алган Садриның соңра бөтен дөньяга данлыклы Сорбонна университетын тәмамлавын, халыкара кимәлдәге юристлык баскычына күтәрелүен, милләтнең оялпат бер идеологияна әверелүен гасыр башы можизасы дими ни дисен! Хәер, биредә үзенә күрә бер закончалык та бар. Чөнки төрки-татарның ижтимагый һәм сәясәт майданында ат уйнаткан С. Максудиниң асылы бик тирәнгә, затлы морзалар нәселенә барып тоташа. Күренекле әдәбиятчы, археограф, шәжәрәләр белгече М. Әхмәтжанов мәгълүматларына караганда, Максудиниң тарихта теркәлеп калган, безгә мәгълүм бер бабасы—XVI гасырда яшәгән татар морзасы Сөендек булган. Сөендекнең туруны—XVII гасырда гомер сөргән Мәскәү морза Казан һәм аның тирә-ягында яшәгән татарларның абруйлы житәкчеләреннән саналган. Мәскәү морза Ләеш төбөгәндәге Хәерби авылында төпләнгән. Соныннан аның варислары Зеленодол төбәгенен Күлбаш һәм Биектау ягындагы авылларга сибелгән. Мәскәү морза нәселеннән күп кенә укымышлы имамнар чыккан. Алар халыкны агарту, аң-белемле, әхлаклы итү буенча бәрәкәтле эшләр башкарганнар (М. Әхмәтжанов. *«Йолдыз чыгарган йолдыз».—Ватаным Татарстан, 1998, 16 октябрь*).

Казанның Галләм хәзрәт мәдрәсәсендә («Галләмия», «Күл бусе», «Касыймия» дигән исемнәре дә бар) укыган чорда ук күзәтүчән вә зиһенле малай өлкән абыйсы өсндә Истанбулдан кайтарылган гәзит-журналларны йотлыгып укый, «Истанбул фикере вә хисе сәнгән» (Г. Айда) мохит эчендә күзә ачыла бара, дөньяга карашы кинәя. «Галләмия»дә Садретдин сизгез ел буена гарәп теленнән, ислам нигезләреннән һ. б. гыйлемлекләрдән сабак ала. Үзеннән ун ышккә олы абыйсы Әхмәдһади Бакчасарайның «Зынжырлы» мәдрәсәсендә мөгаллимлек иткән чорда Садри анда барып бер ел укый, программада каралган урыс телен дә өйрәнә.

Абыйсының зур йогынтысын татыган шәкерт, күп шәрикләреннән аермалы буларак, яшәү, белем алу перспективаларын бик үк гадәти булмаган «ясылыкта»

күрә башлый. Бу хасият аны урысча белем бирә торган Казан Татар укытуучылар мәктәбенә (КТУМ) алып килә. КТУМ ишеген ачып керүдә хәлиткеч рольне шул ук өлкән абыйсы уйнаган булса кирәк. «Его высококордие» — КТУМ инспекторы исеменә үтенеч кәгазен дә, энесенә урысча дөньяви белем бирү максатын күздә тотып, Әхмәдһади язган (ТРМА, 142 ф., 1 тав., 19 эш, 1 б.). Садретдин бу уку йортына 1897 елда керә. Икенче елда (1898) КТУМга шул ук «Галләмия» мәдрәсәсенен әүвәлге шәкерте Гаяз Исхакый да килә. Белемгә һәвәсләкләре белән аерылып торган бу ике яшь егет К. Насыири әсәрләрен, дөньяви татар китапларын «су кебек эчәләр». Шул ук вакытта Истанбулда басылган китапларны да калдырмыйлар, тора-бара атаклы урыс язучыларының хикәяләренә, романнарына тотыналар. Һәм гажәп хәл: тиздән үзләренендә язучы буласылары, хикәя, романиар ижат итәселәре килә башлый (Г. Баттал-Таймас. *Ике Максудилар. — Мирас*, 1995, № 11-12, 162-163 бб.). Милли хисен кимсетмичә, иманына күлгә төшермичә укыган С. Максуди, урыс романы калыбын кулланып, ана телендә милли роман («Мәгыйшәт») ижат итеп бастыра (1900).

Максатчан, әйдәүчән холыклы студент фикердәшләре, шәрикләре (Г. Исхакый, Г. Терегулов, Х. Ямашев һ. б.) белән берлектә яшәрен әдәбият түгәрәге төзүдә катнаша, оештыру өлкәсендә хәлиткеч рольләреннән берсен уйный. Түгәрәк, бер яктан, «Тәржеман» гәзите, икенче яктан, урыс әдәбияты тәсирендә урыс, төрек, фарсы әдәбиятын өйрәнүне һәм тикшерүне максат итә, шуларга бәйлә рәвештә татар әдәбиятын юлга салу һәм үстерүне күздә тотта. Соңыннан бу төркемгә килеп кушылган Ф. Туктаров, Ш. Мөхәммәдъяров һ. б. катнашында жилем басма «Тәрәккый» гәзите мәйданга килә.

Садретдин Максуди

Матбугатта беренче тапкыр басыл.

Фикри офыклары торган саен күтәрелә барган студент «французчылык» идеясенә йөз тотта башлай, французның телен, әдәбиятын, сәнгәтен үзләштерү планнарын корә. Һәм корып кына да калмый, үзенә сонрак искә алуына караганда, үзлегеннән француз телен өйрәнергә керешә, француз рухи мәдәниятенә (әдәбият, фәлсәфә һ. б.) мавыктыргыч дөньясына кереп чума. Ул гына да түгел, француз университетында белем алуға өмет баглый.

Гадәттән тыш сәләтле Максуди КТУМны барлык предметлар буенча да «бик яхшы» билгеләргә тәмамлай, аннан тыш гимнастика күнекмәләре ала, китап төпләү һәм балта эше кебек һөнәрләренә үзләштерә, татар башлангыч училищесының укытучысы дигән рәсми исемгә лаек була (ТРМА, 142 ф., 1 тав., 19 эш, 11 б.).

«Яна пешеп чыккан» учительнән француз университетында уку турындагы хыялы сүрелми. Тормышка ашмастай булып күрәнгән бу хыялын ул якыннарыннан да, дусларыннан да

яшерә. Әмма барыбер түзми, бер очрашуда эч серен соңыннан үзенә «рухи атасы» дип таныган Гаспринскийга чишә. Ниһаять, кичәге КТУМ студенты, форсат табып, Истанбул аркылы Франциягә барып чыга (1901).

Кулында университетка керергә юл ача торган таныклыгы булган Садри хокук бүлегенә аяк басу өчен Парижда елга якын француз һәм латин телләрен ныклап өйрәнә, 1902 елның ноябрендә Сорбонна университетының студенты булу бәхетенә ирешә. Егет шушы уку йортында дүрт ел (1902—1906) укый, искиткеч тырышлык белән дөньяви фәннәрен, махсус белгечлекне үзләштерә, тирән сәяси белем ала. Кин колачлы, үтә кызыксынучан шәкерт буларак, Максуди Сорбоннада уку дәверендә юридик факультеттан тыш, «Ecole des Hautes Etudes Sociales»-ка

(Социаль фәннәр югары мәктәбенә) керә, аннан башка «College de France» да (Франция колледжында) ике ел буена атаклы Габриель Тард, ә филология бүлегендә мәшһүр Дюркгейм һәм Леви-Брюльнен лекцияләрен тыңлый. (*Айда Адилә. Садри Максуди-Арсал.—М., 1996.—С 36*). Шул ук вакытта ватаны, остазлары белән дә элемтәләрен өзми, аерым алганда, «Тәржеман»да үзенен Париждан язган мәкаләләрен бастырып тора.

Париж хәтле Парижда укыган кичәге авыл малаеның даны Русиянен бөтен татар дөньясына тарала. Татарның тәүге гәзите «Нур» «сорбонначы»ның котлау телеграммасына беренче санында ук урын бирә. Төрөкчәгә якин тел белән урнаштырылган телеграммада, аерым алганда, мондый юллар бар: «Нур» иң зияда әһалимезен зыйяә мохтаж заманында мөйданә чыкыюр. Сөз фазыйләтлеләре биүк бер мөсарәт, милләтпәрваранә илә булмыш калыбемлә гажизанә төбрик идиюрем...» (Нур, 1905, 2 сентябрь.). Татар матбугаты яралып, куәт алып киткәч, Париж студенты хакында әледән-әле информация биреп барыла. Бу хакта абыйсы Әхмәдһади Максуди гәзите «Йолдыз» гына түгел, башка абруйлы басмалар да хәбәрләр бастыра. Студентның Казанга хәтта төгътыйлыгә (каникулга) кайтуы да игътибарсыз калмый.

Һәркайда ижтимагый активлыгы белән аерылып торган Садри Парижда да кул куйшырып ятмый, әлбәттә. Франция башкаласында тупланган яшь төрөкләр бергә жыелып, солтан Габделхәмид золымына чик кую турында бәхәс корган һәм конституция әзерләгән вакытта Йосыф Акчүра, Яхъя Кемал һ. б. белән якыннан таныш булган Максуди бу хәрәкәттән дә читтә калмый.

Халыкара класслы юрист дипломы алгач, ижтимагый һәм сәясәи яктан шактый «дагаланган» Максуди, милли хисләр белән ашкынып, Казанга кайта (1906). Париждан жибереләп, И. Гаспринскийның «Тәржеман»ында басылып килгән миллият рухлы мәкаләләре аркылы таныш булган С. Максудины сәясәи эшчәнлек өермәсе шунда ук бөтереп ала. Бөтенрусия мөселманнарының III съездында (Нижний Новгород, 1906), И. Гаспринскийның төкәдиме һәм куәтләве белән ул «Иттифак әл-мөслимин» фиркасенен житөкче шурасына сайлана вә аның күренекле эшлеклесе булып китә.

1907 елда С. Максуди, күп баскычлы сайлауларда жинеп, II дәүләт думасына депутат буларак үтә. Биредә ул Мөселман фракциясе исемеңнән В. А. Харламов, Ф. А. Головин, М. Е. Березин, Н. Н. Познанский, С. Н. Салтыков, М. В. Челноков, Л. В. Карташов, В. Н. Успенскийдан торган Дума президиумына секретарь итеп сайлана (Ф. Гаффарова. «Мин милләтемнен баласымын» (*Олуг милләтпәрваребез Садри Максудиниң сәясәи-ижтимагый эшчәнлеге*).—Казан. Иман, 1997, 23 б.).

II Дума куып таратылгач, сайлау системасы тамырдан үзгүртүгә, реакциянен көчәюенә, мөселманнарны хокук ягыннан тагын да кысырклауга карамастан, Максуди III Дәүләт думасына да үтә. Яна парламентта ун мөселман депутатның сизгезе берләшеп, Мөселман фракциясе төзи. Фракциянен рәисе Мөхәммәд Тәфкилев була, сәркәтибе итеп С. Максуди сайлана.

III Думада эшчәнлеге чорында С. Максуди абруйлы сәясәтчегә, оста дипломатка өверелә. Урысча, французча сөйләшкән, урыс, француз әдәбиятын, тарихын яхшы белгән, ауропача киеңгән, үзен октябристлар, кадетлар һәм социалистлар белән дә иркен тоткан, алар арасында үз дәрәжәсен белгән Садретдин депутатларның күбесе белән уртак тел тапкан. Думада авторитетлары зур булган Н. А. Хомяков, П. Н. Милюков кебек депутатлар да ана дустанә караганныр (ә Милюков белән алар эмиграциядә дә дусларча мөнәсәбәт саклаганныр). Шуның белән бергә Максудиниң урыс милли сәясәтен фах итеп һәм «инородешлар»ны яклап ясаган ялкынлы чыгышлары, вакытлы матбугатта басылган нотык-мәкаләләре кин яңгыраш таба. Бу факторлар «инородешлар», бигрәк тө төрки-мөселман халыклары арасында аның абруе тагын да үсүгә китерә.

С. Максудиниң дәрәжәсе, инде өлешчә әйтелгәнчә, Думаның житөкче даирәләрендә дә зур була. Әйтик, III Дума эшлөгән чорда чит илләрдәге парламентларның эшчәнлеге белән танышу өчен төрле илләргә депутатлар жиберелә башлай. Бер төркем депутатларны ул чорның «Америка Кушма Штатлары булган» (Йылмаз Өзтүрен) Англиягә жиберү турында да карар кабул ителә. Мөселман фракциясе депутациягә вәкил итеп М. Тәфкилевне күрсәтсә дә,

фракция рәисе бу вазифадан С. Максуди файдасына баш тарта. Кайбер реакцион көчләрнен (профессор Перс һ. б.) каршылыгына карамастан, сул октябрист А. И. Звягинцев, Н. А. Хомяков, П. Н. Милуков, А. И. Гучковның хуплавы буенча, шушы делегация составында С. Максуди да Бөекбританиядә булып кайта (1909) һәм сонрак әлеге сәфәр эзеннән Казанда «Англиягә сәяхәт» исемле китабын нәшер итә (1914). Максудиниң 1911 елда шундый ук максатлар белән Германиягә сәфәр кылуы да билгеле.

С. Максудиниң КТУМда, Сорбоннада укуы, адвокатлык, Русиядәге, Гарәптәге, Төркиядәге сәяси-ижтимагый эшчәнлеге, аның үзенчәлекләре хакында гаять бай, гыйбрәтле мисаллар жирлегендә бик озак сөйләргә, фикер йөртәргә мөмкин. Безнә әлеге язмабыз исә бу затны күбрәк шәхес буларак тасвирлауны күздә тоталар. Шуна бәйле рәвештә Максудиниң II Дәүләт думасында эшчәнлеге чорында булган бер вакыйга игътибарга лаек. Татарча «Дума» гәзитенен (С. Петербург) хәбәрләре күрә, 1907 елның 26 апрелендә таргына даирәдәге мәжлестә ул мондыйрак сүзләр сөйлә (эчтәлеген китәрәбез): II Думага килгәч, суллар, биредә эшләргә үзләреннән сәләтсез икәнлекләрен күрдәләр һәм шуның өчен думаны тизрәк кудырырга тырышалар; Дума әгъзаларының жалованьсен киметергә түгел, бәлки арттырырга кирәк, ләкин бер генә крестьянны да Думага уздырмас өчен сайлануда белемле булуны шарт итү зарур; бу Думада өч йөз крестьян бар, ихтимал, киләсәндә аларның саны дүрт йөзгә житәр һәм парламент бернигә яраксыз булып калыр; Русия халкы Дума өчен житлекмәгән, ана сәләте юк; Думаны халык алмады, бәлки аны хөкүмәт үз ихтияры белән бирде...

Шушы даирәгә нисбәтле Фуад Туктаров бу белдерүләрен аяусыз фаш итеп, матбугат битләрендә «Садретдин Максудовка ачык хат» белән чыга. Гомумән, өчә телле, тоткан жирдән сындыручан Ф. Туктаров та (кушаматы—«Усал»), Садриның КТУМ буенча аркадашы Г. Исхакый да, 1905—1907 елгы революция чорынан башлап 1917 елгы түнтөрешкә чаклы (өлешчә әле аннан соң да) матбугатта һәм аерым басмаларда С. Максуди адресына урынлымы-урынсызлымы авыр сүзләр өйтүдән тайчанып йлар.

Шул ук Ф. Туктаров үзенә өч Думадагы мөселман депутатлары хакындагы хезмәтендә (*Усал Т. Ф. I, II вә III Думада мөселман депутатлар һәм аларның кылган эшләре. Лито-типография И. Н. Харитонова. Казань.*) С. Максудига бик түбән бәя биреп китә. «Усал» оппонентын «әрсез», думага «хәйләләп сайланды», анда эшләргә «сәләхиятле адәм түгел», «бик зур булдырга ярата торган кеше», дип атый, төрбиясенә һәм гыйлеменә чамалы булуына ишарә кыла. Китапта мондый юллар да бар: «Бичараның мөгълуматы да бик өстән генә, сөйләр өчен хәтта татарчага да күөте юк, русчаны прастуй татар сөздәгәре кадәр дә сөйлә алмыйдыр, шуның өстенә, табигатә һәм гакылы да, татар өйткәнчә, килде киттерәк.»

КТУМда Максуди белән бер чордарак укыган, аны шактый якыннан белгән Туктаров биредә мәсәләне артык куерта, кискенләштерә, «публицистик эффект»ка исәп тоталар буласа кирәк. Бу тискәре бәяләмәләреннән табигатен объективлыктан, ижтимагый-сәяси шәкелдәгә үзәрә фикри, «сыйнфый» каршылыктардан бигрәк, әүвәлге шәрикләрнен шәхси мөнәсәбәтләреннән эзләргә кирәктер, мөгаен.

Әйе, замандашларының хатирәләренә караганда, Садретдин шактый һавалы, тиз кызып китүчән натура була. Анын уен-көлкене, төрттерүне кабул итмәве, юмор хисенә бай булмавы да мәгълүм. Шулай булса да, югары культуралы, затлы чыгышлы, зыялы шәхес буларак, С. Максуди кешегә ачу тотмаган, үпкә сакламаган. Бу очракта (дөресрәге: очракларда) да 1917 елгы инкыйлабтан соң әлеге милләтпәрвәрләр үзәрә аңлашалар, килешәләр, хәтта рухи яктан якынаялар да. Мәсәлән, төрле катлаулыктардан, буталыш вә ыгы-зыгылардан соң, Версальгә солык һәйәтә әгъзасы буларак бару нәкъ менә шушы өч шәхес өстенә төшкәч, С. Максуди Г. Исхакый һәм Ф. Туктаров белән кулга-кул тотынышып эшли. 1923 елда Берлинда яшәгән вакытында С. Максудиниң, башка кунактар белән бәрәбәр, бер аш мәжлесеңә Г. Исхакый һәм Ф. Туктаровны чакыруы, шундый кытлык заманында аларны затлы «Төркестан пылавы» белән сыйлавы билгеле. Сонрак, үз чиратында, билгеле бер символик мәгънә салып булса кирәк (эстафета!), Г. Исхакый үлеме алдыннан аерылмас юлдашы булган көмеш йөгертелгән таягын нәкъ менә С. Максудига васыять итә.

Г. Исхакыйның үлеме исә С. Максудины гомумән тетрәтә (1954). Исхакый женазасы өстендә ул, күз яшьләренә тыгылып, нотык сөйли, ватандашының рухы алдында баш ия, аның белән тыгыз тарихи хезмәттәшлеген, олуг әдәби талантын, ижтимагый-сәяси эшчәнлеген төкдир итә (*Айда Адиле. Садри Максуди-Арсал, 231-232 б.*).

Ә инде «Иттифак әл-мөслимин» фиркасе, кадетлар партиясе әгъзасы Максудиның II Думаның составына, социал-демократларга, крестьян депутатларга булган мөнәсәбәтенә килсәк, шуны искәртү мөһим: Садретдин сәяси, икътисади мәсьәләләрдә коеп куйган кадет, ягъни либерал була, социализмның «фәнни»ен дә, «утопик» формасын да кабул итми. К. Марксны, социолог-философ буларак таныган хәлдә, «Манифест» авторының яңа жәмгыять төзү теориясен инкяр кыла, аның сыйнифый көрәш идеясен бөтенләй хушлаймый. Г. Баттал искә алганча, С. Максуди кешелек тарихында социаль факторларның хәлиткеч әһәмиятен танымый, киресенчә, фикерләр, идеяләр, бөек шәхесләрнен кешелек тарихында зур роль уйнавына басым ясый.

IV Дәүләт думасына сайлауларда депутатлыкка үтә алмаганнан соң, С. Максуди беркадәр вакыт үткәч Парижда алган белгечлеге буенча юристлык эшчәнлеген башлап жибәрә. Ләкин теләгенә ирешү өчен әле аңа Мәскәү университетында юридик факультет программасы буенча юристлыкка берничә имтихан тапшырырга туры килә. Гаять сәләтле һәм хәзерлекле «сорбонначы» тугыз топ предмет буенча имтихан тотта, заманында югары саналган «шактый канәгатьләнәрлек» («весьма удовлетворительно») билгеләре алып, 1913 елның 1 июнендә беренче дәрәжә дипломга ия була (*ТРМА, 52 ф., 1 тавс., 230 эш, 23 б.*). Ләкин Россия кануннары буенча юристлык посты христиан динендәге кешеләр өчен генә «вәжеб» булганга, Максуди бу юлда зур кыенлыklar кичерә. Ахыр чиктә, Казанның абруйлы хөкемдарлары А. З. Попов, Н. А. Новиков, шәһәр башлыгы В. Д. Боронинның хәрхәшлыгы белән элекке Дума депутаты присяжный поверенный И. И. Степановның ярдәмчесе итеп раслана (1913 ел, 9 ноябрь). Татар дөньясы өчен бу гадәттән тыш күренеш була. Присяжный поверенныйлар утырышында Максуди хакында тулланган мәгълүматларның дөгъвачы өчен һәр яктан уңай булганлыгы искәртелә, ә шәһәр башлыгы үзенен гаризасында, Садретдиннен «эш сәләте һәм әхлакий сыйфатлары үрнәк дәрәжәдә» («его трудоспособность и нравственные качества безупречны»), дип билгеләп үтә (*Садри Максуди (1879—1957). Казан, 1996, 146, 148 б.*).

Төплә юрист һәм тәҗрибәле сәясәтченә шәхесен жетерек күзалларга ярдәм итүче мисалларның берсе—аның заманында бөтен Русияне саулаткан «Бейлис эше»нә (1913) мөнәсәбәте. «Житель» кушаматы астында шымчылык иткән агентның (Т. Мәмлив) охранкага житкерүенчә, С. Максуди, «бу процесс хөкүмәтнен үзе тарафыннан оештырылган, Ющинскийның һәлак булуында да ул үзе гаепле», дип белдергән, имеш (*Ә. Кәримуллин. Садри Максуди-Арсал.—Шәһри Казан, 1991, 21 декабрь*). Әгәр бу донос дөреслеккә туры килә икән, ул фәкәть Максуди файдасына гына сөйли: хөкүмәтнен милли сәясәтен бөтен нечкәлекләренә кадәр белгән жәмәгать эшлеклесе бу фасылда иллюзиягә бирелмәүче генә түгел, бәлки күз алдына шушы иллюзияләрдән башкаларны арындырырга омтылган шәхес буларак килеп баса.

Садретдинның яшь чагыннан ук заманының күренекле шәхесләре белән аралашу гамәл кыла белүенә, алар белән уртак тел табып, тигез дәрәжәдә сөхбәтлешү сәләтенә аерым басым ясалырга тиештер. Максудиның И. Гаспринский, аның «Тәржеман»ы белән мөнәсәбәтләре үзенә бер тема. Ауropa мәдәнияте белән кинрөк танышу максатында Төркиягә барышлый егетнең Ясная Полянага сугылуы, Л. Н. Толстой белән берничә сәгәтлек әңгәмә коруы, олпат әдип һәм хәким илә халыкка ничек хезмәт итү хакында кинәшләршүе шулай ук күп нәрсә турында сөйли.

Төркиягә килгәннән соң (1902), С. Максуди, француз, латин телләрен өйрәнүдән тыш, күренекле төрек зыялылары, жәмәгать эшлеклеләре белән таныша. Алар арасында танылган әдип, жәмәгать эшлеклесе Әхмәд Мидхәт тә була. Бу кеше Максудига, И. Гаспиринский кебек үк, белемен үстерү өчен Ауropaга барып укырга кинәш итә. Парижда укыган елларында Максуди, инде әйтелгәнчә, Яхъя Кемал Байатлы исемле атаклы төрек шагыйре белән таныша һәм аның белән хезмәттәшлек кыла.

III Думада эшчәнлегә чорында С. Максудиның Эчке эшләр министры П. А. Столыпин белән утырдаш булуы хакында да хәбәрләр бар. Билгеле булганча, «31 март правилосы», «панисламизм» карачкысы эзләү, «Буби» мәдрәсәсен тармар итү кебек котсыз актлар белән дине, иманы, теле, мәдәнияте кысрыкланган, кыерсыланган татар халкы XX йөз башында армый-талмый гаделлек өчен көрәшә, үзенә хакын даулай. Аерым шәхесләр, төркемнәр, авыл җыеннары Диния нәзарәтенә, Дәүләт думасына һ. б. даирәләргә берөзлексез шикаятьләр, үтенечләр, нәфрәтнамәләр яудыра. Ниһаять, Думага юлланган прошенияларне тикшерү Мөселман фракциясе секретаре С. Максудига йөкләнә. Максуди, милли кысуларга бәйле мәсьәләләрне жентекләп өйрәнгөч, Дума депутаты буларак, Столыпиннан үзен кабул итүне сорый. Министр кабул иткәч, үзен «гололобий»ларнын гозере белән килгән мескен татар йомышчысы булып түгел, ә абруйлы жәмәгәт эшлеклесе итеп тотат, хәтта түрә белән французча сөйләшә. Ул гына да түгел, Эчке эшләр министрынын Россия кануннарын бозуын төпле мисаллар белән дәлилләп, әңгәмәдәшен шактый четрекле хәлгә куя...

С. Максудиның атаклы алтынчы миллионерлар, химаячеләр—Мөхәммәд-шакир (каенатасы), Мөхәммәдзакир Рәмиевләр илә тутанлык жепләре белән береккән шәхес икәнән дә онытырга ярамый. Йосыф Акчура төсле үк, Төркиянен беренче президенты Ататөркеннең иң якын кинәшчесе булуы да Максудиның нинди шәхес булганлыгын калку шәрехли. Бу дәрәжәдәге багланышлар, академик Ә. Кәримуллин билгеләп үткәнчә, Максудиның ике мәртәбә Төркия парламентына, өстәвенә, Төркия делегациясе составында милләтләр Лигасынын Лондон, Глазго конгрессларында катнашуына, шул ук сыйфатта Чехославакиягә баруына китерә (1937).

Максудины якыннан белгән, аның белән озаң еллар аралашкан замандашлары бу олпат шәхеснең кырысрак, ләкин, шуңа да карамастан, гадел кеше булганлыгын кат-кат билгеләп үтәләр. Табигате белән ул өлкән абыйсына охшаган булып, һәр икесе даирәләренә сөрерәк тоелган гамәлләргә һәм уйларга бирелеп яшәгәннәр. Бер якташлары үзенә күрә «канатлы сүз» уйлап чыгарган һәм: «Һади әфәнде ул—кырыммаган Садри, ә Садри бәй—кырынган Һади ул»,—дип шаярткан имеш (*Габдулла Баттал-Таймас. Ике Максудилар.—Мирас, 1995, № 11-12, 160 б.*).

Бөтен төржәмәи хәле, эшчәнлегә күрсәткәнчә, С. Максуди жәмәгәт, милләт өлкәсендәге гамәлләрне үзенә шәхси мәнфәгатләреннән өстен куя алган олпат зыялыларнын берсе. 1946 елда Г. Батталга юллаган хатында ул үзенә бу характерын аңлатып, болай дип яза: «Монын ике сәбәбе бардыр. Берсе әхлакый—бер канаттыр: кешенә кечкенә, вак житешсезлекләре вә йомшаклыгын күрмәскә, ан игытибар итмәскә кирәк. Бу—кешенә әхлакый ниғезе. Ә икенчесе—бер психологик сәбәптәр...» Максуди еш кына: «Табигатем шулай булырга кирәк: мин бер кешегә дә дошманлык хисе сакламыйм»,—дия торган була.

Табигатенә катлаулылыгыннан хәбәрдар замандашларында да шул ук вакытта: «Аның самими, чын күнелдән якын күргән дустан булды микән»,—дигән сорау да тумыйча калмаган. С. Максуди белән бәхәс кылу, бер яктан, бик күнелле, кызык, икенче яктан, шактый авыр, четрекле бер эш саналган. Төп сәбәбе—Садретдиннын күп укыган, гажәеп эрудицияле, дөнйаны күп күргән, зур гыйлем иясе булуында. Ул үзенә интеллекты белән моназараны үзе теләгән якка бора, дәлилләре белән әңгәмәдәшен «почмакка кыса», әгәр инде тегесе, каршы төшсә, бәхәсләшә башласа, кызып, кабынын китәргә дә күп сорамый. Бу халәткә бер мәле бертуган Максудилар турында соңыннан объектив, хәерхәллы китап язган Г. Баттал да тарый. Анкараның «Өзән» кондитерханәсендә гәлләшәп утырганда Максуди, әңгәмәдәшенә бер сүзгә ачуланып: «Сез һәрвакыт миңа каршы киләсез»,—дип үпкәләп чыгып китә. Ләкин беркадәр вакыттан соң суына, үзенә артык кызып китүен икярар иткәндәй, шушы вакыйгадан соң «оппоненты» белән күп мәртәбәләр очраша, аралаша. Баттал үзе искәрткәнчә, бу да аның эчкерсез, кинә сакламый торган кеше икәнән күрсәтә.

Замандашлары С. Максудины асылда мөһабәт гәүдәле, күзгә ташлана торган, физик яктан нык кеше итеп тасвирлый. Адвокат Мөнир Мөсагыйль, Максудиның шөкерте, анын туында болай дип яза: «Садри Максуди күркәм, зифа буйлы, сәләмәт, төрек-йиланын (Альп төреге.—Р. Ә.) саф гәүдәләнешә иде. Тышкы

кыяфәте илә ул шундый, ә рухы белән үтә кешелекле иде. Бу шәхесне якыннан белгән килеш, аның гыйлеменә, фән илә шөгыльләнү сәләтенә, тыйнаклығына, ватанпәрварлегенә, бер сүз белән әйткәндә, кешелек сыйфатларына сокланмыйча мөмкин түгел иде...» (*Айда Адиле. Садри Максуди-Арсал, 162—163 б.*). Олыгая төшкәч, ул, әлбәттә шактый бирешә, нервлары какшый, ләкин бу хакта әйтми, үзен сау-сәламәт кеше итеп күрсәтергә тырыша. Вафатына дүрт-биш ел кала автомобиль астына элгеп, жәрәхәтләнә, хастаханәдә ятып чыга, дәүләт эшеннән шактый читләнә. Шуна да карамастан, ижат эшен ташламый, күп укый, күп яза. Үзен журналист дип санамаса да, Максуди Истанбулның «Тасвир» гәзитенә мәкаләләрен жибереп тора, элеккечә кешеләр хәтерендә яшисе килә, үз исеменән жуелуын теләми.

Гомере буге сәясәт белән шөгыльләнгән, ижтимагый хәрәкәтнең үзегендә кайнаган С. Максуди соңгы елларында да битарфлык, пассивлык дигән нәрсәләргә белми. Әйткә, 1950 елда, ягъни 72 яшендә үзен кандидатурасын ул демократик партия исемнән Төркия Милли мәҗлесенә тәкъдим итә. Сайлау кампаниясенә әзерлек уңаеннан илнең төрле төбәкләренә сайлаучылар белән очрашуларга барып йөри, үзен программасын гарыз кыла. Гәрчә бу очрашулардан бик арып-талчыгып кайтса да, жәмәгатьчелек алдында үз бурычын үтәп йөрүе ана рухи канәгатьләнү хисе бирә. Хәтта инде 77 нче яше белән барганда да Максуди үзен баягы сәяси-ижтимагый омтылышын 1954 елда яңадан кабатлый: шундый ук сайлауга үзен кандидатурасын янә дә тәкъдим итә. Ләкин бу юлы сайлау исеменә үтми кала. Гомеренең азаккы чорын ул әүвәлге хезмәтләрен барлау, яналарын язү һәм аларны нәшер итү мәшәккәте белән үткәрә.

Бигрәк тә ашкынып һәм биниһая көч куеп, ул үзен яшәү максатын чагылдырган, төркічелек нигезләрен, миллилекнең төп сыйфатларын гәүдәләндергән «Миллият тойгысының социологик асаслары» исемле фундаменталь хезмәтә өстәндә эшли. Аннары аны, алы-ялы белмичә, французчага тәрҗемә итә. Әмма тәрҗемәне басарлык машинистка табылмаганлыктан, бер бармагы белән генә «чукуп», үз башкарып чыга (1956). Халыкара вәзгыятьне, дөньядагы милли-азатлык хәрәкәтен күздә тотып язылган үтә актуаль әсәрен французча тизрәк нәшер ителүен бик теләсә дә, ана инде үзен ижат жимешен күрү насыйп булмый.

Олуг жәмәгать эшлеклесе, сәясәтче һәм галим 1957 елның 20 февралендә вафат була һәм Истанбулның Зыңжырлыкка зиратына күмелә. Женаза мәрасиме бик зур хөрмәт белән үткәрелә: мәрхүмнең гәүдәсе салынган табут Төркиянең дәүләт әләменә төрелә һәм кулдан гына күтәрелеп йөртелә.

Әтисен тәрҗемәи хәлән тәфсилләп өйрәнгән Гадилә Айда, С. Максудиның 34 ел асыл ватанында, 11 ел Франциядә, 32 ел Төркиядә яшәвен билгеләп үтә. Ләкин кайсы гына кыйтгада, мәмләкәттә гомер сөрмәсен, нинди генә хезмәтләр кылмасын һәм уңышлар казанмасын, ул татар халкының улы, аның затлы вәкиле, милли горурлыгы булып кала.

Дөрәс, Төркиядә аның икенче ватаны. Кан вә дин кардәшләребез төрәкләр дә аны үз зыялысы, үз хадиме итеп кабул итәргә күнеккән. Шулай да биредә каршылык юк. Чөнки югарырак, рухи-илаһи кимәлдә фикер йөртеп, мәсәләгә кавәми бердәйлек, тарихи багланышлар, язмышлар охшашлыгы, миллият тойгысы кебек гали төшенчәләр калыбы белән килсәк, Садретдин Максудиның исеме, гамәлләре, кабатланмас мирасы барлык төрки халыклар өчен дә уртак хәзинә икәннән күрербез.

Равил ӘМИРХАН,
тарих фәннәре докторы

Хәтер

Миркасым Госманов

БЕР КҮРҮТӘ НИ ЖИТӘ

БЕР ФОТОРӘСЕМ ТУРЫНДА

«**И**өз мәртәбә ишеткәнче, бер тапкыр күрү яхшырак», — дигән әйтем бар. Аны кайчак «йөз тапкыр укыганчы...» дип тә үзгәртәләр. Әдәбиятыбыз классикларына карата да бу хикмәт үз көчен югалтмый. Әйттик, Кол Гали һәм Мөхәммәдъяр, Утыз Имәни һәм Кандаыйларны күрергә булган теләк. Үзләрен булмаса да, якынча төс-кыяфәтләрен күз алдына китерергә тырышу теләге. Кайчандыр Каюм Насыйри сурәте ясалы, аннары Кол Гали рәсеме тудырылу, тагын берәздән Мифтахетдин Акмулла, Габделжәббар Кандаый, Утыз Имәни, Мөхәммәдъяр «рәсемнәре» ижат ителү әлеге теләкнең табигыйлеген, көчән артыгы белән расласа кирәк.

Дөрес, һәрвакытта да теләкләргә ирешеп булмый икән. Чөнки безне кызыксындырган шәхесләрнең төс-кыяфәтләрен төгәлрәк тасвирлаган хәбәрләрен сакланмавы кыенлыктар тудыра. Хыял белән генә ижат ителгән «портретлар» исә йә кирәгеннән артык схематик, шартлы булалар, йөзсә хәтгін тыш ясалма, купшы килеп чыгалар. Шуна күрә, монарчы ижат ителгән андый портрет-рәсемнәр арасында, азы-күпме дәрәжәдә документальлеккә дөгъва итәрлек әсәр сыйфатында, мин бары К. Насыйри сурәтен генә атар идем. Чөнки ул моннан шактый еллар элек, атаклы мәгърифәтчене күрәп белгән, хәтерләгән кешеләрнең кайберләре әле исән чакта, алардан сорашып-белешеп, алардан сынатып ясалган рәсем. Дөрес, сонрак эшләнгән кайбер вариантларында төс-кыяфәтне берәз шомарту, «затлыландару» галәмәтләре юк түгел. Әмма Насыйри чыраенын беренче рәсемдәгә төп сыйфатлары барыбер сакланган диярлек. Шуна күрә мин мәгърифәтче рәсемен, әле генә өйткәнәмчә, документаль көчкә ия әсәрләрнең берсе дип бәйләр идем.

XIX гасырда яшогән, ижат иткән әдип һәм галимнәрдән, Шиһабетдин хәзрәт Мәржани белән Хөсәен Фәезханнарның фотосурәтләрен исәпкә алмаганда, фото архивыбыз юк диярлек. Югарыда өйтелгәнчә, Г. Утыз Имәнинен, Г. Кандаыйның чын кыяфәтләрен күз алдына китерә дә алмыйбыз. Ибраһим Халфин белән дә шундый ук хәл. (Мәхмүт Мухәммәт Мөһдиев соңгы елларда аның сурәтен эзлим, «Фотосының эзләренә тошам бугай...» дип йөрәп иде...) Шуна күрә монарчы теге яки бу әдипнең сурәте дип төкымд ителгән рәсемнәргә без бары «хыялый нәрсә генә» дип кабул кылабыз һәм аларга сөерсенеп кенә карыйбыз. Моның билгеле сәбәбе дә бар. Мөсәлән, сакланып калган истәлекләргә караганда, Кандаыйның чырае чибәрлектән шактый ерак булган имеш. Әмма юбилей уңае белән ясалган рәсемнәрдән безгә башкачарак төс-кыяфәт карап тора...

Болардан сонрак яшогән, 1895 елда вафат булган Мифтахетдин Акмулланың да фоторәсеме юк шикелле. Гел диярлек япан сахраларда ил гизеп гомер кичертгән шагыйрьнен, ихтимал, фотога төшү хыялында да килмөгәндер. Шулай да, кайбер мөгълуматларга караганда, аның да документаль дип өйтерлек рәсемен булдыру мөмкинлеге бар икән. Чөнки ялкынлы шагыйрьнең буй-сыны, төс-кыяфәте хакында замандашларының шактый төфсидле сүзләре сакланып калган. Төгәлрәк өйткәндә, Акмулланы якыннан белгән, аны ихлас яраткан, ижатын саклауга өлеш керткән Дусмаил хажь Качкынбай сүзләре. Бу истәлек авторы Акмулланың Нәҗжар хәлфә дигән мөгълүм шәхескә бик тә охшаган булуын өйтә.

Ул мәгълүмат миңа күптән, төгәлрәк өйткөндә, 1983 елда Алматыда Казакъстан Фәннәр академиясенең архивында эшләгән вакытта очраган иде. Үземне кызыксындырган сүзләргә укыгач: «Әх, табасы иде шул Нәжжар хәлфәнен сурәтен!»—дип көрсенгән идем. Һәм көрсенү юкка түгел: элекке руханиларыбызның кайберләре, мәгълүм булганча, фотога төшсәргә бик үк атлыгып тормаганнар; өстәвенә безнең элекке жәмгыятебезне гәүдәләндерә торган фотоматериаллар тупланмаган да, рәтләп өйрәнелмәгән дә... Шулай да өметне төмам өзмәдем: көтелмәгән жирдән андый фотосурәткә тап булуың да ихтимал бит! Димәк, бу мәсәләне хәтергә төйнәп кую артык булмас...

Укучыда: «Кем соң ул Нәжжар хәлфә?»—дигән сорауның тууы табигый*. Хәзер шул сорауга кыскача җавап бирик.

XIX–XX гасыр чикләре ижтимагый тормыш һәм мәдәниятебез тарихында сизелерлек өз калдырган, «Нәжжар хәлфә» дип танылган бу шәхеснең тулы исеме Хәбибнәжжар. Ул 1861 елда (1860 ел дигән хәбәр дә бар) Башкортстандагы Үтәк авылында (хәзер Гафури районында) Мөхәммәдкафи (Кяфи!) бине Котлызаман Сатлык дигән рухани гаиләсендә дөньяга килә. Башлангыч белемне мәдрәсә тоткан үз атасыннан алган Хәбибнәжжар югары рухани белемгә Казанда—Шихабетдин Мәржани мәдрәсәсендә ирешә.

Дөньяга карашы кин, хөр табигатьле, дус-ишләр белән жинел аралашу сәләтенә ия, рәхәтләнеп күнел дә ача белә торган булдыклы егет хакында консерватив психологияле халык телендә төрле имеш-мимешләр, гайбәтләр дә йөри. Хәтта аның үзе һәм якын шәрикләре хакында бер җыр да чыгарыла:

Нәжжар, Габбас һәм Садри
Шәкерт икән үзләре;
Типтерәләр бик оста—
Төтәйләрдә күзләре...

Хәбибнәжжар Үтәки

Укуын яхшы дәрәжәдә төмамлаган сәләтле егетне Мәржани үз мәдрәсәсендә хәлфә—укытучы итеп калдыра. Шул рәвешчә Хәбибнәжжар үн елга якын Казанда яшәп хәлфәлек итә, Мәржанинең иң якын ярдәмчеләренен берсе була. Остазы вафат иткәч тә (1889) ана карата булган тугърылыгын югалтмый. Моңы аның 1912 елда Мәржани хакында язылган, 1915 елда басылып чыккан истәлегеннән дә күрергә мөмкин («Мәржани» мәҗмугасе, 342–358 бб.). Шул мәкаләдән аның дөньяга карашын, Мәржанигә мөнәсәбәтен чагылдыра торган берничә өзек китерү артык булмас дип уйлыйм. Мәсәлән, ул халык арасында хөкем сөргән фикри торгынлык, искелеккә ябышып яту гадәтләре, мондый күренешләрнең нәтиҗәләре хакында мәкалә башында болайрак яза (тел-стильне берәз жинеләйтеп күчәрәм): «Безнең татар милләте дә монархы килгән юлбашчыларының дәрәжәләрен вә кем икәнлекләрен белә алмыйча, аларның сүзләрен кирегә тартып, нәсыйхәтләрен кабул итмәенчә, (аларны) зиндык вә динсезлек кеби ялалар белән гаепләделәр, сүзләрен аяк астында таптаган кеби игътибарсыз калдырып, әбиләреннән ишеткән инануларыннан кайтмас иделәр. Мәсәлән, голямәи Курсави вә голямәи Мәржани арамызда пәйда булып милләтемезне, хәтта бөтен әһле исламны уяту нияте белән моһим мәсәләләр вә кисәтү сүзләре язсалар да, һич тынлаучы булмыйча, каумемез арасында сүзләре вә үзләре игътибардан түбән вә анлашылмаган хәлдә иделәр» («Мәржани», 342 б.). Мәржани эшчәнлегенең тарихи

*Бу шәхес хакындагы бездәге беренче мәгълүматны Р. Үтәбай-Кәримни бастырган иде. (Гасырлар авазы—Эхо веков, 1997, 1/2, 142—146 бб.)

әһмияте анда болайрак тасвирлана: «Мәржани хәзрәтләре исә караңгыда (кабынган) бер шәм-чырак кеби замананын бик караңгы вакытында, голямаларемез юлдан адашып, хакъ юлны табудан гажиз калган заманнарда—бик кирәкле вакытта килгәндер» (446 б.).

Шул ук вакытта остазынын туры сүзлегенә сокланган, анардан үрнәк алган Хәбибәнәжжар хәзрәт Мәржани реформаларынын чикләнгән булуын, дәрәсрәге анын үз теләкләренә тулысынча ирешә алмавын да ачык итеп әйтә: «Хәзрәти Мәржани үз китапларында уку-укытуларымыздагы тәртипнең юклығы гыйлемдә артта калуга сәбәптәр дип яза да, ул үзенә мәдрәсәсен бу замандагы низам вә тәртипкә сала алмады. Замананын золымлы булуы һәм ярдәмчеләрнең юклығы киртә булган булса кирәк» (450 б.). Ләкин остазынын үз шәкертләрендә армый-талмый белемгә, яналыкка, дәрәслеккә мөхәббәт тәрбияләвен Хәбибәнәжжар сокланып искә ала. Галимнең фикерләрен анын шәкертләргә мөрәжәгатә—туры сөйләме рәвешендә төхтәдим итә: «Сез һәр нәрсәне матбугаттан карага, әзләргә тырышыгыз,—ди Мәржани үз шәкертләренә.—Шул матбугаттан гына мәгънә табарсыз. Китап һәм рисаләләр караган чакта аннан-моннан гына карамыйча, бәлки әсәренң башыннан ахырына кадәр карагыз. Шулай караганда гына һәр китаптан берәр төгәл мәгънә хасил булып, Әгәр китап аннан-моннан гына каралса, бары гомер генә заяга узып, үзән дә алданырсың. Берәр төшенелмәгән сүзләр булса, аңа карап кына китапны япмагыз. Шулай ук карап утырган китабыгызда имля хаталары булса, аларны төзәтмичә калдырмагыз. Хәтта (кешедән) алып торган китап булса да, хатасы ачык булса, һич шиксез, төзәтеләргә тиештер» (451 б.).

Мәржанинен ул чор татар чынбарлығы өчен яналык (бидгәт) булган басма сүзгә биргән әһмиятен дә Хәбибәнәжжар махсус билгеләп үтә. Исмәгыйль бәй Гаспыралы гәзит чыгару идеясе бунча Казанга килеп, мондагы жәмәгәтичлек белән кинәшкән чакта, Казан өйленең күпчелеге: «Булмас эш артыннан йорисез... Гәзит чыгару ул урыс эше, анын илә гомер үткөрү юккадыр...»—дип кирегә сөрәләр. Бары Мәржани генә: «Әфәндем, сез төрөккыятемез юлы булган эшкә башлагансыз, Аллаһ ярдәмчегез булсын! Уйлаган ниятегездән чигенмичә тырышыгыз. (Теләгегезгә) хәерле ирешү насыйб булсын!»—дип, Исмәгыйль морзаны канатландыра. «Тәржеман» гәзитә шулай чыга башлый.

Әжәл түшөгәндә яткан Шиһаб хәзрәт вафатына ике көн каларак Нәжжар хәлфәне чакыртып алып, «Мөстәфәдел-әхбар...» әсәренән икенче китабы кулъязмасына остәмәләр әйтеп яздыра. Тагын Семипулат һәм Каргалы тарихларына караган материалларны басмага әзерләвен сорый («Мәржани», 456-457 бб.). Бу факт Шиһабетдин хәзрәт Мәржанинен «типтәргә оста» шәкертенә, хәлфәсенә ни дәрәжәдә ихлас ышанган, аны югары бәяләгән булуын күрсәтсә кирәк.

Мәржани вафатыннан соң Хәбибәнәжжар хәлфә туган авылы Үтәккә кайтып китә, анда атасынын урынын биләп, имамлык вазифасын үти һәм мәдрәсә тотта. Бу исем-псевдонимны «Туған» дип яздып, «кардәш» кебегрәк аңлау күренеше гәдәткә кереп бара, чынлыкта исә ул «тооган» рәвешендә киң «о» белән әйтелә торган һәм «лачын», «шонкар» мәгънәсендәгә борынгы төркічә исемнән алынган.) мәгълүм «Хатирәләр» исемле 1969 елда Истанбулда чыккан күләмле китабында мул гына материал бирелгән. Вәлиди сүзләренә караганда, «башкортлар вә типтерләр катнашып» яшәгән (12 б.) Үтәккәгә мәдрәсәгә гасыр башында жиле бинасы булып, анда өч йөздән артык шәкерт укыган икән (27 б.). Бу мәгълүматларнын дәрәс булуында шик юк. Чөнки Хәбибәнәжжарнын сөйләсе Өммәлхәйттан туган Әхмәтзәки 1902-1908 елларда шул Үтәк мәдрәсәсендә белем алган, аннары укырга дип Казанга киткән. Һәрхәлдә гасыр башында Үтәктә Хәбибәнәжжар житәкләгән мәдрәсәгә зур уку йорты булганлыгына татар мәданиятен яхшы белгән Шәһәр Шәрәф тө махсус күрсәтә («Мәржани», 122 б.). Мона, ихтимал, халык арасында «Шиһаб Мәржани малайларынын» һәм «Казан тарафдарларынын» берсе сыйфатында танылган («Хатирәләр», 13 б.) Хәбибәнәжжар Үтәкинен абруе да сәбәп булгандыр.

Вәлиди сүзләренән без шулай ук Хәбибәнәжжарнын, дини гыйлемнәрдән тыш, классик гарәп әдәбиятын яхшы үләнштергән, дөньяви фәһнәрдән дә әтрафлы хәбәрләр киң бедемле, хөр фикерле мөдәррис булганлыгы хакында мәгълүмат алабыз. Мәдрәсәдәгә уку-укыту программасынын да яңача—жәдитчә куелганлыгы шик тудырмый. Ниһаять, яшь Вәлидинең белем эстәү өчен Казанга юнәлсә дә Х. Үтәки тәэсиренең нәтижәсе икәнлегә шик тудырмаса кирәк.

Галим мөдәрриснең үз замандашлары арасында ни дәрәжәдә зур абруйга ия булуын күрсәтә торган башка фактлар да бар. Мәсәлән, анын «Нәвадир» («Гәжәен

хәлләр») һәм «Мифтахет-тәварих» («*Тарихлар ачыкчысы*») дигән китапларын жәмәгатьчелек яхшы белгән. Әхмәтзәки Вәлиди әйтмешли, «татарның бөек галиме Риззәддин Фәхрәддин» («*Хатирәләр*», 11 б.) үзенен Мәржанигә багышланган хезмәтләрендә Хәбибенәжжар Үтәки фикерләренә ышанып таяна (мәсәлән: «*Мәрҗани*», 392-393 бб.).

Жыеп әйткәндә, мирасы, эшчәнлегә монарчы өйрәнелмәгән рухани галимбез мөдәррис Хәбибенәжжар ибне Мөхәммәдкафи Үтәкинең (1861—1921) мәдәниәтебез тарихында үз урыны, үз дәрәжәсе бар икән. Өстәвенә, замандашы Дусмаил хаж Кәчкынбайның шаһитлегенә караганда, Татарстан һәм Башкортстан жирләрендәге халыкларыбызның элекке рухи уртаклыгын гөдәләндергән бу затның тагын бер сыйфаты булган: берничә халыкка уртақ шагыйрәбез мөгърифәт оранчысы Мифтахәддин Мөхәммәдъяр угылы Акмулла белән дә аның төс-кыяфәттә охшашлыгы булган икән. Монның хакта Дусмаил хажидә Акмулла хакында бик төгәл әйтелгән: «Кыяфәттә урта буйлы, урта корсаклы, ак (йөзә) зур булып, кыр борынлы, борынының очы мөгътадил (*уртача*—М. Г.) иде. Сул колагының йомшагы илә аяк бармакларының өшегәнләре дә бар иде. Бала вакытта өшөп төшкән диер иде. Йөреш-торышында Шиһаб хәзрәтнен шәкертә Нәжжар хәлфә кеби иде. Әгәр дә Акмулланың партыритын салам (*языйм*—М. Г.) дигән кеше булса, Нәжжар хәлфәнен партыритын төшереп алса, нич хата булмас. Акмулла шадрасыз иде, әмма Нәжжар хәлфә шадра кеби иде. Тройскида ишан хәзрәткә (*Зәйнулла Рәсулигә*—М. Г.) Нәжжар хәлфә зийәрәткә килгәнәндә, Акмулла килгән икән дип, ничә мәртәбә ымсынып калганым бар» (КФА архивы, сирәк фонд, К-399, N 1-6, 25 б.).

Истәлек авторы, күрәнгәнчә, икеләнен төрмәйчә, катгый рәвештә фикер йөртә, гомум охшашлыкны билгеләүдән тыш, асрмаларны да күрсәтергә онытмый. Әгәр Акмулланың 64 яштә үтерелүен, Хәбибенәжжар хәзрәтнең дә 60 яшендә вафат булганын икә тәтсәк, олыгайган Акмулланың безгә фоторәсемнән мәгълүм Нәжжар хәлфәгә ныграк охшаган булуы артык шик тудырмаса кирәк. Һәрхәлдә журнал укучылары игътибарына тәкъдим ителә торган фоторәсем—Хәбибенәжжар ибне Мөхәммәдкафи Үтәки рәсеме!—безгә ике яклап та кыйммәтләр икән: ана карап без һәр ике шәхеснең дә төс-кыяфәтләре хакында фикер йөртә алабыз, үзләрен күргәнәй булабыз. Ә бер күргә нәрсә жидә?!

Укучыда, ниһаять, шундый сорауның тууы ихтимал: 1983 елда ук табылган кызыкты материалны мәкалә авторы монарчы ни өчен игълан итмәгән? Чынлыкта Д. Кәчкынбай сүзләре минем Акмуллага багышланган мәкаләмнен соңгы кинәйтелгән вариантында («*Үтәкиннән—киләчәккә*», Казан, 1990, 365 б.), узып барышлы әйтелгән сүз рәвешендә, бер басылган иде инде. Өстәвенә, Х. Үтәкинен фоторәсеме дә булмагач, ул хәбәр игътибарны жәлеп итә алмады шикелле. Нәжжар хәлфә сурәтенә килгәндә, дәрәсән әйткәндә, соңгы вакытка кадәр мин үзем дә, югарыда бер тапкыр ишарә ителгәнчә, аның табыласына бик үк ышанып бетми идем. Ләкин бер көтелмәгән хәл вәзгыятьне үзгәртеп жибәрде. Шиһабетдин Мәржанинен 180 еллыгына багышланган гыйльми конференциядә Уфадан килгән яшь галим Әхәт Салихов үзенен кызыктыгына докладында кат-кат Хәбибенәжжар Үтәкине телгә алды. Тәнәфес вакытында анардан әлегә мөдәрриснең фоторәсеме булу-булмау хакында сораштым. Әхәт андый рәсемнен барлыгын әйтте һәм жибәрергә сүз бирде. Егет вәгъдәлә булып чыкты: күп тә узмый минем алда аның докладының гәзиттә басылган текстты белән минн эзләгән рәсемнен фотокүчмәсе ята иде.

Материалны өйрәнә торгач ул фотонның югарыда исеме кат-кат телгә алынган Вәлиди «*Хатирәләрендә*» басылган рәсемнен репродукциясе булуы ачыкланды. Шулай да ул, киталның мин хәзәр танышкан Истанбул басмасы нөсхәсендәге иллюстрациягә караганда, сыйфатлырак иде. Бу, бәлки, киталның репродукция алынган икенче бер нөсхәсенен яхшырак булуына бәйледер.

Монарчы басылып чыккан фоторәсемне икенче мәртәбә матбугатка тәкъдим итүнен берничә сәбәбе бар. Болай итеп мин, ин элек, эшчәнлегә монарчы өйрәнелмәгән, әмма мәдәни тормышыбыздан эзсез генә узмаган күренекле бер шәхес—Нәжжар хәлфә, Хәбибенәжжар Үтәки хакындагы хәтерәбезне янартуны кирәк дип табам. Икенчедән, киләчәктә шагыйрь Акмулланың тарихи дәрәсрәк сурәтен ясарга теләгән берәр рәссам табыла калса, анар әзер материал булып дип өметләнем. Тагын ике-өч елдан шагыйрьнен тууына 170, ә мөгърифәтче Хәбибенәжжар Үтәкинең дөньяга килүенә 140 ел тулачак.

Тарихи хәтерәбез вакытлы чаралардан гына гыйбарәт булмаса иде!...

1998 ел, март.

ТАГЫН БЕР ФАРАЗ

Сак-Сок исеме кайлардан килә?

Борынгы Кытайда Тан империясе чорында Ду Фу дигән бик күренекле бер шагыйрь яшәгән. Ул 712 елда дәрәжәле чиновник гаиләсендә дөньяга килә. Заманының зур ақылыясе булып житешә. Сарай даирәсенә якин кеше буларак, императорның һәм иң зур түрәләреннән тормышны, чынбарлыкны аңлавын, шул ансызлык-белемсезлек жирлегендә тормышта мәгънәсезлек-башбаштаклыкка юл куюларын күрәп борчыла. Дәүләт башлыкларына хаталарын күрсәтергә, хакыйкый хәлен аңлатып бирергә тырышып карый. Әмма хакимият ияләре ул заманнарда да, мондый аңлы-белемле кешеләрне, җаваплы вазифалар үкәләп сынап карау урынына, ераккарак куу, эзәрлекләү, ул тормышыннан читләштерүне кулайрак күргәннәр. Ду Фу да гаиләсе белән ерак провинцияләргә сөрелә. Шагыйрь анда да шигырь язуын дәвам итә. Шигырьләрендә чор әрнүләрен, кин катлау халыкның хәлен, хакимнәреннән гадәлсезлеген чагылдыра. Шундый әсәрләре белән Кытай әдәбиятын күрәлмәгән биекләргә күтәрә, тормышка яқынайта. 755-763 елларда барган чуалышлар өермә-сендә шагыйрь гаиләсен, балаларын жуя. Шулай да яна император аны 757 елда яңадан хакимияткә яқынайтып карый*, мәнә шунда башкалага кайтканда, ике дустә елдан соң, яшьлек дусты Вэй Ба белән очраша. Шушы дулкынландыргыч күрешүдән соң ул 758 елда «Тын тормышта яшәүче Вэй Бага багышлыйм» («Посвящая Вэй Ба, живущему на пакое») дигән шигырен яза. Ул болай башлана:

Йолдыз дөньясында
Шан-Шень кебек,
Безнен гомер
Очрашусыз акты.
Ләкин бүген,—
Нинди гүзәл кичә!—
Ике дуска
Бер шәм сибә якты.

Яшьлек китте—
Илдә сукбайлыкта.
Безнен башта чәчләр—
Ап-ак иңдә.
Дусларны сорама,—
Күпмесе үлөп,
Безнен жанга
Әрнү булып иңдә...

Никадәрле аерылышулар, югалтулар сагышы бар бу юлларда. Һәм бу югалту—Шан-Шеньның аерылуы нәкъ татар халык авыз ижатындагы Сак белән Сокның аерылуына охшаш. Искәрмәләрдә Шан белән Шень болай аңлатыла: Шан—Орион йолдызы. Шень—Зөһрә (Венера) планетасы, ягъни Таң йолдызы. Алар һич кайчан диярлек күктә бер үк вакытта күренмиләр, икенче төрле итеп әйткәндә, берсе-берсенә якынлашу, «очрашу»—икесе бергә күренү минутлары җиткәндә, көн яктыра. Мәнә шундый аңлаулар һәм аңлатулар аша без Шан-Шеньның безнен Сак-Сокларның Кытай варианты икәнән күзаллы алабыз.

Ләкин биредә бер нәрсәне искәртеп үтү зарур. Ду Фуның 758 елда Шан белән Шеньны телгә алуын, бу образын туу ылы, чишмә башы дип аңларга ярамы. Шагыйрь кулланганчы да әлеге образ халык ышануларында меңәр еллар элек тә яшәп килгән, соңрак ул киная, символик образ сыйфатында халык авыз ижатына килеп кергән. Биредә без «бу образны Төркилә кытайлардан алган», яисә «кытайлар төркиләрдән күчәргән» кебек урынсыз һәм нигезсез бәхәснә дә куертырга җыенмыйбыз. Әмма, безгә калса, һәр ике образның да тигәлгәлеге бәхәссез кебек тоела. Шуна нигезләнеп, әлеге образлар халкыбыз күнелендә 2000 еллар чамасы яшәп килгән, дип әйтә алабыз. Алар халыкның үз ижаты, дөньяга үз карашын чагылдыручы образлар булганнар; шуна күрә дә халык аны мең елларның дәһшәтле зилзиләләрендә дә жуймаган, бүгенгә көнгә кадәр алып килгән.

Мәсгуд ГАЙНЕТДИН,

филология фәннәре кандидаты.

* Әмма ул яна хакимият белән дә озак сыешып яши алмый. Хакимият ул янлаган юнәлешне, ул күзләгән максатларны чит күрәп, аннан тизрәк котыларга чамалый. Шагыйрь соңгы көннәрен ерак конакта, йортсыз-нигез, су өстендәге коймада яшәп үткәрә. 770 елда вафат була.

ОПЕРА СӘНГАТЕ ЙОЛДЫЗЫ

Укытучы хезмәте—ин изге эш. Укытучыларнын хөрмәт ителүен Зилә бик нәни чактан ук белеп, күрөп үсә. Кызның беренче буын бабалары, күп санлы туганнары, әти-әнисе—барысы да укытучылар. Бу нәселнең ике йөз еллык тарихы бар. Аларның берсе, Габдулла Тукай замандашы, мәғрифәтче, рус теле укытучысы Мәхмүт Еникеевне әле дә искә алып сөйләләр. Зиләнең әтисе Даян да рус теле укыткан, кызганыч, ул бик иртә вафат була. Әнисе Нәфисә ханым исә утыз ел буе балаларга белем биргән. Аларның гаиләләрендә биш бала үсә. Шуларнын дүртесе—югары белемле химия белгечләре. Барысы да театр, музыка, сәнгатькә гашыйклар. Зилә исә үзенәң үтә музыкальләге, матур тавышлы булуы белән аерылып тора.

1968 ел. Уфа музыка училищесын тәмамлаган Зилә Казанга юл тотта. Хыялы—консерваториягә укырга керү. Әмма ни аныч, кыз сонга калган булып чыга—кабул итү имтиханнары инде тәмамланган икән. Кыз Казан педагогия институтынын ишеген шакый. Музыка-педагогия факультетында укый башлай. Укытучылары Зиләнең сәләтен тиз күрә алалар. Ана: «Тавышың сирәк очрый торган матур тембрлы, бик көчле, музыкаль ишетү сиземләвен нечкә-үткән. Мондый сәләтен белән консерваториядә уку хәерлерәк булыр сина»,—дидәр.

Уфадан килгән талантлы кыз турындагы хәбәр консерватория ректоры, композитор Нәжип Җиһановка да барып ирешкән икән. Ректор кабинетында кызы тыңлап карыйлар. Сөбханалла! Булса да булыр икән шул кадәрле матур тавыш! «Үзбездә укырсын, кызым!»—дип Нәжип Җиһанов Зиләнең аркасынан кага. Шулай итеп, уку елы башланганга бер айлап вакыт узган булуга карамастан, Зилә Сәнгатуллина консерваториягә кабул ителә.

1968-1973 еллар. Зилә Сәнгатуллина—Казан консерваториясе студенткасы. Монда аны бәхетле язмыш көткән. Ялгыз җырлау серләренә кызы оста педагог, профессор Валентина Андреевна Лазько өйрәтә. Кыямәтле музыкаль бай мирас калдырган композитор, профессор Нәжип Җиһанов Зиләнең һәр унышларына куанып, аны күз уныннан ычкындырмый күзәтеп килә. Талантлы опера артисты, режиссер, профессор Нияз Даутов исә опера сәхнәсенәң нечкәлекләрен аңларга, артист һөнәренәң татлы да, авыр да булуын тоярга ярдәм итә. Никадәр олы, фидакар шәхесләр! Алар Зиләне җыр сәнгәтен бөтен барлыгы белән яратырга, һәрдаим жаваплылык тоеп яшәргә, түзем һәм тырыш булып, җырлау осталыгын һаман камилләштерергә инандырып тәрбиялиләр. Аны югары сәнгать юлына алып чыгалар.

1973 елның җәендә яш җырчы Зилә Сәнгатуллина Нәжип Җиһанов кулыннан «опера солисткасы һәм педагог» дип язылган диплом ала.

Шуннан бирле Зилә ханым Сәнгатуллина—Муса Җәлил исемендәге Татар Дәүләт Академия опера һәм балет театры солисткасы. Театрда егерме биш ел эшләү дәверендә җырчы үзен ифрат эшчән, тырыш артистка итеп таныта, баш рольләргә җырлаучы примадонна—«Йолдыз» булып үсеп житә. Милли опера һәм музыкаль комедияләрдә Зилә ханым жанлы, тормышчан образлар тудыра. Төрле гасырларда яшәгән татар хатын-кызларын—«Алтынчәч»тә—Алтынчәч, «Наемщик»та—Гөлийзем, «Кәһрләнгән мәхәббәт»тә—Галимә, «Башмагым»да—Сәрвәр, «Самат»та Әлфия рольләрен тирән итеп тоеп, иста калырлык итеп башкара. Бату Мөлековнын «Кәһрләнгән мәхәббәт» операсындагы Галимә образы өчен Зилә Сәнгатуллина Татарстан Республикасынын Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек була.

Россиянең һәм Татарстаннын халык артисты Зилә Даян кызы Сәнгатуллинын ижади колачын раслау өчен ул җырлаган операларны санап үтү генә дә житәр иде. Ул инде сәхнәдә утыз өч образ тудырган җырчы. Алар—донъя һәм рус классикасы

булган үлемсез әсәрләрдә, татар опера сөнгатенең маяклары булган әсәрләрдә башкарылганнар. Алар—Зилә ханымның осталыкка ирешә бару этаплары. Лирик колоратурага ия, иркен-тигез ағылчан тавышлы жырчыбыз үзенә сүзләрен ачык аңлаешлы итеп жырлавы белән дә сокландыра. Ул татар теленең музыкалыгын ача белүе, интонация-төсмерләргә бай булуы, әсәреннән эчтәлеген ачып бирүдә сүзләреннән мәгънәви янгырашын төгәл таба алуы белән аерылып тора. Шуна күрә дә: «Күзләреннән йомып тынласан да Зиләне башка жырчылар белән бутап булмый. Аның образларын һәрвакыт мөлаәм затлар итеп күзаллыйсың. Ул жырлаганда геройларының хис-тойгыларын шул кадәр бай һәм тулы итеп ачып бирә белә»,—диләр аның сәхнәдәш дуслары.

Бату Мөлековның «Кара йөзләр» операсы
Галимә—Зилә Сөнгатуллина, Закир—Хәйдәр
Бигичев. 1986 ел

музыка әсәрләрен төхдәм итә. Ул концертка Зилә Сөнгатуллинаның концертмейстеры ниндилер сәбәпләр белән килә алмый кала. Нишләргә? Тынларга жыелган дәрәжәле кунакларны жыр-музыкадан мәхрүм итәргә һич ярамый. Зилә ханым сәхнәгә чыга. Соңыннан үзе: «Минемчә, тынлаучыларым аккомпанемент юклыгын сизмәделәр дә шикелле, һәр әсәрдән соң кайнар алкышлары көчәя генә барды»,—дип, елмаеп сөйлә.

Мөкаләмне мин «укутучы» дигән сүз белән башлаган идем. «Жан тартмаса—кан тарта»,—ди халык. Жырчы Зилә Сөнгатуллина ижат канатларын жөйгәннән жәя барган бер вакытта, Нәжип Жәһанов аны консерваториягә укутучы итеп чакыра. Зилә ханым консерваториянән ялгыз жырлау (сольное пение) кафедрасында укуга башлый. Бу хәл 1983 елда була. Унбиш елдан артык вакыт узган. Башта берничә сәгәтлек кенә дәресләр алып укутырга керешкән жырчының яна таланты ачыла. Укутучылар нәселендә туып үскөчлөгә сиздерә, күрәсен. Сәхнәләрдә тупланган артистлык тәжрибәсе, башка консерваторияләреннән жыр укутучылары белән аралашулар, фәнни конференцияләрдә чыгыш ясаулар, төрле конкурсларда жюри әгъзасы буларак катнашулар—барысы да Зилә Сөнгатуллинаның үз шөкертләреннән талантлы жырчылар төрбияләү осталыгын баetalар. Ел саен чыгарылыш имтиханнарында дөүләт комиссиясә Зилә Сөнгатуллина шөкертләреннән профессиональ хәзерлек ягынан югары булуларын аерым билгеләп үтә. 1994 елда ул инде профессор дәрәжәсенә лаек була. Аның шөкертләре—төрле милли төзүләр. Байтагы тиз арада хөрмәтле исемнәр белән бүлөкләнә, төрле конкурсларда жинүләргә ирешә. 1991 елда республикабызда беренче тапкыр үткөрелгән Салих Сәйдәшев исемендәге жырчылар

Зилә Сөнгатуллина, татар опера театрының төп солисткасы булу белән бергә, бай репертуарлы концерт жырчысы да: республикабызда, Россиянән бик күп төбәкләрендә булырга, чит илләргә чыгарга да өлгерә ул. Кайда гына булмасын, нинди генә тамашачылар алдына чыкмасын Зилә ханым классик арияләр, романслар белән беррәттән татар халык жырларын да жырлый. Халкыбызның көчле рухлы, музыкаль сәләтле, жырмонга бай халык икәннән жырлары белән раслый ул. Мисалга Зилә ханымның 1998 елдагы берничә концерт программасына күз салу да житә. Әлмәт һәм Бөгелмәдә ул дирижер Фуат Мансуров житәкчелегендәге оркестр белән Тукайның «Әдлүки»ен, Россининиң «Севилья чәчтарашы» операсыннан Розина ариясен, аннан соң Жәүдәт Фәйзи һәм Рөстәм Яхин романсларын башкара. Озак та үтми, Чехиянән Прага шәһәрәндә Россия илчелегә бинасында концерт бирә. Концертын Зилә ханым «Гөлжамал» жыры белән башлый. Аннары тынлаучыларга Нәжип Жәһановның «Туган жирем» жырын һәм классик

конкурсында Зилә Сөнгатуллинаның ике шәкерте беренче премияләргә яулый. Ике шәкерте хәер Чуашстанның атказанган артистлары. Корея Халык Республикасынан килеп укыган баритон тавышлы Пак Тэ Кюн Сеул шәһәренән танылган җырчысы. 1998 елның жәндә Австриядә яшәү опера солистларының «Бельведер—98» дигән конкурсы уздырыла. Вена шәһәрендә үткән бу конкурста төрле илләрдән йөз сиксән җырчы катнаша. Шулар арасында Зилә Сөнгатуллинаның бишенче курс талибәсе Людмила Яковлева, Мәскеу һәм Санкт-Петербург консерваториясе студентларын җиңеп, Россиядән бердәнбер вәкил була. Лауреат исеменә үк лаек булмаса да, ул кыз өченчә турга уза, уныш казана. Аңа игътибар ителәр: Людмила Яковлева Мисыр опера театрына солистка итеп чакырыла.

1998-99 уку елы башланган көннәргә берсендә Зилә ханым белән озаң сөйләшәп утырган идек. «Консерваториябез педагоглары музыкант башкаручы буларак та халыкара майданнарны яулый баралар. Ел буена төрле илләрдә концертлар бирү планнары алдан ук төгәлләп куела. Татар музыкасының казанышлары арта. Ноябрьнең беренче атнасында Төркиядә булып, Истанбулдан сәенеп кайттык. Төрки халыкларының опера фестивалендә беренче тапкыр дөнья күләмендә уздырылды анда. Безнең «Алтынчәч» операсыннан зур-зур киемнәр декорацияләр, милли-тарихи костюмнар белән күрсәтелде. Иң отышлы һәм сәнгати дәрәжәсә югары өсәр дип танылып, финалда уйналды,—дип куанып сөйли Зилә ханым.—Фестивальдә катнашкан театрларның берничәсе «Алтынчәч»не үз репертуарларына кертергә теләүләрен белдерде. Татар операсының җиңүе, киң майданга чыгуының бер дәлиле түгелмени бу?»

Әмма җырчыны опера театрыбызның бүгенгә хәле борчый. Яңа милли спектакльләр куелмый, уйналып килгәннәре репертуарда сакланмый. Кабатланмас җырчыбыз, әйдәп барган төп солистыбыз Хәйдәр Бигичевның һич көтәлмәгәндә кинәт, бик яшьли арабыздан китеп баруы опера театры язмышын тагын да катлауландырды. Бүген сәхнәдә уйналган спектакльләрдә Бигичев башкарган рольләрен башкарырдай алмаш бер җырчы да юк.

Муса Жәлил исемендәге Татар Дәүләт Академия опера һәм балет театрына алтымыш яшь. Театрның төп солистлары милли операбыз тарихында туган сәхнә сәнгате традицияләрен яшь буынга тапшырырга, яшьләргә үстәргә бурычлы. Моның өчен яңа милли музыкаль өсәрләр иҗат ителү зарур. Киләчәккә өмет һәм ышаныч белән яшик.

«Иртән уянуга көнлек эшәмне күзаллыым. Илһамлы хезмәт көтә мине. Кешеләр белән очрашулар көтә. Мин халкыма кирәк. Бу үзә бер зур бәхет!»—дип сүзен йомгалый Зилә ханым.

Татар музыка сәнгатенә күренекле вәкиле, аның якты йолдызы Зилә Сөнгатуллина әнә шундый.

Алтынчәч операсы. Алтынчәч—Зилә Сөнгатуллина, хан—Мөһир Якупов. 1994 ел

Зәйнәп Хәйруллина,
Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе

КУАНЫЧЛАР ДА БАР, БОРЧУЛАР ДА ЖИТӘРЛЕК

Россиянен һәм Татарстанның халык артисты, җырчы Зилә ханым Сөнгатуллина өчен берьюлы ике бәйрәм быел: Муса Җәлил исемендәге Татар Дәүләт Академия опера һәм балет театры оештырылуга алтмыш ел тула, күренекле җырчының үзенә дә түгәрәк юбилее шул көннәргә туры килә.

Бәйрәмнәр бәйрәм белән... Күнелле тантаналар үтәр дә китәр. Шагыйрь әйтмешли, «алга барган чакта берәз тын алып», халкыбызның музыкаль мәдәнияте, аерым алганда милли опера сәнгатебезнең үсеш юллары, аның килчәгә турында уртага салып сөйләшү дә кирәктер, шәт.

Шул унайдан без журналыбыз сәхифәләрендә Россиянен һәм Татарстанның халык артисты, Казан Дәүләт консерваториясе профессоры, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, күренекле җырчы **Зилә ханым Сөнгатуллина** белән публицист-язучы **Марсель Зариповның** милли сәнгатебез мәсьәләләренә кагылышлы әңгәмәсен урнаштырабыз.

М. Зарипов. *Зилә ханым, мин чирек гасыр инде Сөз милли опера һәм балет театрыбызның примадоннасы—әйдәп баручы җырчысы, соңгы унбиш елда исә шуның өстенә кайчандыр үзегез «җырлау әлифбасына» өйрәнгән Казан Дәүләт консерваториясендә остаз-педагог, профессор, Россия Федерациясенең һәм Татарстанның халык артисты, җәмһуриятебезнең Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты. Халык Сезне ярата: концертларда, спектакльләрдә алкышларга, чәчәкләргә күмеләсез, тамашачыларның рәхмәтле сүзләрен ишетәсез. Сезне һәркайда таныйлар, хөрмәт итәләр. Әйтсезме, Сөз үзегезнең язмышыгыздан канәгатьме?*

З. Сөнгатуллина. «Канәгать» дисәм, ул сүз генә хис-тойгыларымны аңлатып бетерә алмас. Мин әйтеп бетергесез горурылык кичерәм. Үзем өчен «альма-матер» булган консерваториядә укуым белән, хәзер шунда педагог-профессор булуым белән горурланам! Шуны гына өйтү дә житәдер: безнең консерваториябез үзенә ишчәнлегә доверендә биш меңгә якын белгеч әзерләп чыгарган—музыкантлар, җырчылар, композиторлар, музыка белгечләре, фән эшлеклеләре. Алар арасынан сиксәннән артык кеше төрле конкурс-ярышларда халыкара призлар-бүләкләр алган. Мин үзем яраткан театрыбыз сәхнәсендә утыз өч опера партиясе җырладым, күп илләрен мөһһүр театрларында чыгышлар ясадым. Горуланмаслыкмыни?! Эшсез, буш бер генә көнемне дә хәтерләмим, һәрвакыт кая булса да юлга җыенам, һәрвакыт җырларга әзер торам. Әйтик, Төркиядә атаклы композиторыбыз Рөстәм Яхин романсларын җырладым, Рөстәм Яхин үз халкының башка беркем дә сурәтлән алмаган җыр-моңлы рухын музыкада искиткеч тирән итеп ачып бирә белде. Төрөк тамашачысы шуны аңлады. Шу ул Төркиядә без икенче баруда төркі халыкларының халыкара опера сәнгате фестивалендә катнаштык. Англиядә җырчы Руслан Дәминов, гармунчы Рәшит Мостафин белән бергәләп фольклор фестивалендә чыгышлар ясадык, анда без татар халык җырларын гына җырладык. Америкага исә Раштуа (Рождество) бәйрәме көннәрендә Гендельнең монументаль ораториясе «Мессия»-не оркестр белән башкарырга бардык. Германиядә без—татар опера театры артистлары... рус романслары кичәсе оештырдык. Сәхнәгә кат-кат чакырып, арытып бетерделәр! Әлбәттә, мин канәгатьмен. Театрыбызның опера һәм балет труппасын һәр елны Голландия, Бельгия, Германия шәһәрләренә гастрольләргә чакырып торуларына куанамын. Чакырлар икән—димәк, безнең милли сәнгатебезне аңлыйлар, тәкдир итәләр, яраталар дигән сүз!

Татар опера сәнгате яшә әле, милли операбызның беренче рәсми куелуы Бөек Ватан сугышы алдыннан була. Ул Солтан Габәшиның «Эшче» операсы. Үткән алты

дистә ел эчендә театрыбыз сәхнәсендә илебезнең һәм дөнья классикасының барлык житди әсәрләре дә уйналгандыр, мөгаен. Әлбәттә, театр һәрвакыт татар композиторлары ижат иткән әсәрләренә беренче булып кую хокукыннан файдаланып килә. Әмма, ни кызганыч, милли операларыбыз бик аз...

Чит илләргә гастрольләргә чыгасы булса, аерым бер тырышлык белән әзерләнәбез: сынатмаска кирәк бит, югары сәнгатьлелеккә ия булган бөек жырчыларны тыңларга күнеккән Көнбатыш тамашачылары алдында йөзәбез кызармаска тиеш. Гастроль афишаларыбызда классик әсәрләр—Бородинның «Князь Игорь», Чайковскийның «Йокыга талган гүзәл» һәм «Аккош күле», Кальманның «Сильва»сы, Вердинен «Травиата»сы...

Театрыбыз сәхнәсендә ел саен халыкара музыкаль ике бәйрәм —бөек жырчы Федор Шаляпинга багышланган опера фестивале һәм шулай ук бөек биоче Рудольф Нуриев исемдәге балет фестивале булып тора. Моңа да бик куанам мин! Ул фестивальләрдә танылган артистлар белән беррәттән дан вә шөһрәт казанырга атлыгып торган яшь талантлар да катнаша. Яшьләр зур сәхнәләргә шулай юл ала.

М. 3. *Үзегез башкарган партияләрнең барысын да хәтерлисезме? Кайсысы иң кадерлесе, иң яратканы, Зилә ханым?*

З. С. Һәрберсен дә исемдә тотам. Тәүте ариям Нәжип ага Жиһановның «Алтынчәч» операсында Алтынчәч ариясе булды. Аны ничек онытмак кирәк! Аннаны Розина, Виолетта, Джильда рольләре—болары Россини, Верди, Пуччиниларның классик әсәрләреннән... Утыз өч партия—ул бит йөзләргә спектакльләр дигән сүз. Һәм һәрвакыт, сәхнәгә чыккан саен дулкынланам, һаман да беренче жырлагандагы шикелле.

Профессиональ музыка дөньясында бер үзән генә якты йолдыз булып янып булмый. Опера сәнгате—суда йөзеп йөргән галәмәт зур боз тавы—айсберг шикелле ул. Тамашачы айсбергның су өстендәге башын гына күрә. Опера—милли музыкаль мәдәнияттән иң югары үсеш дәрәжәсе. Әмма үзлегеннән генә ул яши дә, үсә дә алмый. Опера сәнгатенен тиешле профессиональ базасы булу шарт. Татар операсынын беренче йолдызлары Мәскәүдә укыганнар. Әмма андагы бер студия генә милли мәдәниятебезнең ихтыяжларын канәгәтләндереп бетерә алмаган. Шуңа күрә дә, авыр сугыш еллары булуга да карамастан, башкалабыз Казанда үз консерваториябез ачылган. Аны оештыруга композитор Нәжип Жиһанов күп көч куйган. Баштарак бу уку йорты әллә ни зурдан кубып эшләр китә алмаса да, хәзер ул иң югары таләпләргә дә җавап бирерлек дәрәжәле югары музыкаль уку йорты. Россиядә алдыңгылардан берсе. Дирижерлык, вокаль жыр, фортепьяно, кыллы уен кораллары факультетларыбыз бар. Мөстәкыйль халык уен кораллары, тынлы музыка, халык музыкасы, музыкаль фольклор класслары эшли. Үз опера студиябез, симфоник оркестрыбыз, хорыбыз, халык уен кораллары ансамблебез турында да куанып сөйләргә була. Студентлар көче белән Чайковскийның «Пики дамасы»н, Россининың «Севилья чәчтарашы»н, Рахманиновның «Алеко»сын сәхнәләштердек. Болар—башкаручылардан сәләт-талант кына түгел, югары дәрәжәдә профессиональ әзерлек, ижади кыюлык сорый торган катлаулы спектакльләр. Яшьлеккә шулай тәвәккәл-кыю булырга кирәк тә!

Иң мөһиме шул: консерваториянең житди профессиональ база булырлык

*Ренат Ибраһимов һәм Зилә Сәнгәтүллина
«Евгений Онегин» премьерасыннан соң.
1990 ел*

резервы бар. Жәмһүриятебезнен авыл-шәһәрләрендә илләдән артык балалар музыка мәктәпләре эшләп килә, берничә музыка-сәнгать училищелары бар. Консерватория-нен үзенен махсус музыка мәктәбенә Идел һәм Урал буе милли республикаларынан, өлкәләрдән алты яшьлек балалар кабул ителә. Яшь талантларны эзләп шәһәр-авыл-ларга чыгабыз. Ходай биргән сәләте булган балаларның эти-әниләре белән сөйләшә-без, нәниләрен Казанга «жыр-музыкага» укытырга жиһәрүләрен үтенәбез. Бездә уку түләүсез, читтән килгән балалар мәктәптә үк яшиләр. Бу уникаль мәктәптә нинди генә милләт балалары юк: татарлар, урыслар, яһүдләр, башкортлар, чувашлар, марилар, удмуртлар, мордвалар һ. б. —алар өчен урта бер тел бар, ул—музыка теле! Ун ел уку дәвамында укучылар тулы урта белем дә алып чыгалар, шуның өстенә һәр көнне биш-алты сәгәт профессиональ музыка белән шөгыйльләнәләр. Мондый киеренке хезмәткә бары тик музыкага бер мавыгу итеп кенә карамаган, музыканы чиктән тыш яраткан, аны үз язмышы, гомерлек һөнәре итеп сайлаган шәхесләр генә түзә ала. Әнә шул мәктәп-училищеларда укып чыккан балалар арасынан ин сәләтләрән консерваториягә алабыз. Гадәттә бер урынны биш-алты кеше дөгъвалый.

Консерватория өчен дип Зур концерт залы төзелде. Дөньяның бик күп залла-рында чыгыш ясаганым бар, әмма мондый да күркәм-камил затны күргәнем булмады. Анын акустикасы искиткеч! Диварлары тавышны үзләре көчәйтә шикелле, рәхәтлән-неп микрофонсыз-нисез жырларга була. Музыка-жыр дөньясына рәхим итегез!

М. 3. *Сез чынлап та бәхетле язмышлы жырчы. Әйтегез әле, хыялыгызда булган, үзегез тормышка ашыра алмаган эш-гамәлләрегез калдымы? Нәрсә Сезгә көч-илһам бирә? Нәрсә өмет уята? Нәрсәләр борчый?*

З. С. Бәхет күп булмый. Ул мизгелләрдән генә тора. Мин үзем башкарган партияләрене куанып искә төшәрәм, театрның чит илләргә гастрольләрен көтөп алам. Әмма шул ук вакытта күнелне байтак кына нәрсәләр дә борчый. Ни өчендер чит илләрдәге гастрольләрдә үз театрыбыз жырчылары түгел, ә күбрәк башка театр «йолдызлары» балкый. Минем уйнаган-жырлаган рольләрем арасында милли татар операларынан бары тик жиде генә ролям бар. Театрыбызда татар опералары шулка-дәр сирәк күренеш ки, мин үз туган телемдә елга бер генә мәртәбә жырлый алам. Милли музыкабыздан бөтенләй бизеп бетмәмме, дип тә куркам. Алга таба да шулай дәвам итсә, милли опера театрыбызда тиздән татарча жырлауны гомумән ишетә алмавыбыз да бик мөмкин.

М. 3. *Спектакльләргә чит «йолдызларны» чакыру—дөнья опера сәнгатеңдә гадәти күренеш түгелме соң? Тамашачыларның яңа тавышларны ишетәсе-курәсе килә бит. Татар жырчылары Европаның музыкаль Мәккаләре булган шәһәрләрендә жырласалар, начар булма иде, әлбәттә. Әйтик, Сез Праганың Гранд-опера сәхнәсендә яки Миланда-фәләндә жырлайсыз, ә чит ил «йолдызлары» Казанга килсәләр... Шуңа рәвешле талантлар алмашу милли сәнгатьләр өчен бик тә файдалы булыр иде бит. Ә музыка сөючеләр өчен нинди куаныч-шатлык! Шулай түгелме?*

З. С. Сүз гастрольләргә чыгулар, читтән чакырылган «йолдызлар» турында гына бармый. Артистларның профессиональ әзерлек дәрәжәләре Европа һәм дөнья жыр сәнгате зәвыкларына тинләшерлекме? Казандагы спектакльләребездә дә, гастрольләрдә дә безнен башкару осталыгыбыз, жырыбыз-уеныбыз шундый мөһкәмәл булырга тиеш.

Мәсәләгә бит болай карарга да мөмкин:театрга суверен-бәйсез Татарстан флагы астында башка илләреннән мәдәни мөйданында урын язулап алырга кирәк. Бу очракта миллилек мәжбүри түгел, яхшы артистларны ялларлык акча табасын да, тагын бер жыелма труппа оештырасын. Шул гына.

М. 3. *Әйе шул. Спортта футбол, хоккей яки баскетбол осталарын сатып алалар ич. Читтән килгән «варяглар» жигү арты жигү жулмый, спорт сөючеләр канәгать—тагын нәрсә кирәк? Әлбәттә, милли спортның үсеш дәрәжәсен берничек тә чагылдыра алмый андый күренеш.*

З. С. Спортта «уен кагыйдәләре» бөтенләй башка. Анда барысы да «акча сүтүтә» корылган. Милли сәнгать андый юлдан бара алмый, барырга тиеш тә түгел. Татар театры труппасында үзәбезнен артистлар унышка ирешү—бер хәл, ә инде гастроль

спектакльләренә башка театрлардан «йолдызлар» жыеп чыгу—бөтенләй икенче нәрсә.

Ялган унышлар белән үзөбездә алдарга кирәкми. Гастрольләргә дөньяга танылган классик әсәрләр белән генә чакыралар. Менә шундый классик спектакльдә үзөбездә артистлар жырлый, үзөбездә дирижер, үзөбездә хор, үзөбездә оркестр икән—бу инде халкыбызның югары мәдәнилеген, аның музыкаль сәнгате үсешен дә күрсәтү дигән сүз. Ә инде төрле театрлардан жыелган труппа безнең театр исеменә «төрөнөп» гастрольләрдә йөри икән—монысы театرنың чит жырчыларны сатып алырлык акчасы барлыгын гына күрсәтә. Сүз унаеннан, чит артистларга чыгымнар күбрәк тотыла: аларга безгә түдгәләннән күпкә артык түлиләр, юл-кунакханә чыгымнарын да каплап баралар. Кимсендерә, валлаһи!

Үз заманында Италиянең данлыклы Ла Скала театрында бөек Шалаяпин жырлаган. Әйтик, ул үлемсез «Севилья чөчтәрәшын»да дон Базилио партиясен башкарган, әмма шулай да күпчелек артистлар Тото дель Монто, Тито Скипа, Бенвенуто Фраччи, Сальваторе Баккалоне кебек «итальян йолдызлары» булган. Безнең чит илләрдәге, гастроль спектакльләребездә исә юк кына эпизодик рольне дә ялланган чит артистлар жырлый. Гастрольләр үтә, чит «йолдызлар» үз труппаларына кайтып китә, театрын көндәлек тормышы башлана. Хәзер үзөбездә шул ук спектакльләрдә шул ук рольләргә кемнәр жырларга тиеш булып чыга инде? Гастрольләргә алып барырга ярамаган артистларыбызмы? Теге яки бу партияне башкарырдай тавышлы жырчылар калганмы?

М. 3. *Тавышлар мәсәләсе, чынлап та, бик җитди мәсәләдер. Ул бит сиңа куаклардан җиләк-җимеш җыю гына түгел. «Менә карлыганы, менә бөрлегәне, менә кура җиләге»—дип кенә бас, тенор, сопрано кебек тавышлы жырчыларны тиз генә җыеп ала алмыйсың. Аларны эзләп табарга, укытырга, тәрбияләп үстерергә дә кирәктер ич.*

3. С. Кайчан, кайдан һәм ничек эзләү дә бик мөһим. Шул ук атаклы Федор Шалаяпин басы да сәгәте-минутында гына килеп чыкмаган бит. Зур театр сәхнәсендә тантаналы уныш казанганчы, артист әле озак кына сукбай труппаларда нужда чигеп, бер сынык ипи һәм төн кунып чыгу хақына жырлап йөргән. Үзенен истәлекләрендә Шалаяпин болай яза: «Ундурт яшыләрәмдә минем нечкә дискант тавышым калын баска «сынып-сынып» киткәли башлады. Бервакыт, кыюлыгымны жыеп, шөһәрнен опера труппасына алуларын сорарга булдым. Миннән берничә нота жырлатып карадылар да, куып чыгардылар: «Бер өч елдан килеп карарсың, яшә әле син!»—диделәр. Өметем киселү шулкадәр коточкыч авыр тәэсир итте. Бервакытта да сәхнәгә аяк баса алмам, дип уйладым һәм өчә күз яшыләрәмне коеп еладым».

Куәтле Шалаяпин басынын язмышы ничек булып бетәр иде икән—өйтүе кыен. Әмма дан-шөһрәткә омтылучы яшүсмер жебеп, озак елап йөрми, яшь талантларны тәрбияләп үстерүче атаклы остаз Усатовның ишеген барып шакый. Бер музыкаль жан икенчесен шунда ук тоеп ала. Егетне тыңлап караганнан соң, ике арада мондый сөйләшү була: «Миннән ай сәен ун сум алып торырсың. Менә монысы ике айга алдан түлү булыр,» —дип, Усатов Шалаяпинга егерме сум акча суза. Шалаяпин аптырап кала: «Ә мин нәрсә эшләргә тиеш?»—дип сорый. «Бер нәрсә дә. Жырларга өйрөнәргә кирәк сина һәм шуның өчен миннән аена ун сум алып торырга.» —Җавап шул була. Ул заманнарда биш сумга сьер бирә торган булганнар.

М. 3. *Бер тавыш белән күпмә мәшәкать, дигән! Сезнең сопрано тавышыгызны да шулай Шалаяпин басы шикелле кырып-шомартып әзерләделәрме, Зилә ханым?*

3. С. Бөек Карузо, Робсон, Лемешев, Козловскийларның да тавышларын шулай «куйганнар». Хәзер дә шулай: консерваториядә бер педагог биш-алты укучы белән шөгыйләнә. Киләчәктә дә шулай булчак. Минем белән Шалаяпинга караганда озатрак «жәфаландылар»—тугыз ел! Күрәсең, талантмы шуның кадәр генә булгандыр. Казан консерваториясе ректоры Нәжип ага Жинанов минем өчен Усатов кебек иде. Беренче булып миндәге сәләт чаткыларын ул сизеп-тоеп алды, үсәндереп жиырде, ярдәм итте. Ә аерым рәвештә минем белән зур педагогик сәләтле, таләпчән һәм түзем табигатьле остазым Валентина Андреевна Лазко шөгыйләнә. Без аның белән бергәләп тулы бер партияләрен, аерым вокализларны, гаммаларны, колоратураларны, каленцияләрен, фиоритурларны һ. б. өйрәндек. Хәрәфәләрдән тәзеләп сүзләр язылган шикелле, менә шул исемләр генә дә «теш сындырырлык» музыкаль күнәгүләрдән

көй-моннар туа да инде. Опера жырчысы булып китүем очен мин тулысы белән шушы күркөм укыгучыма бурычлымын.

М. 3. *Сез берәү генә. Опера жырчысы булу серләренә башкалар ничек ирешергә тиеш? Әллә соң бу күпләр очен яулап ала алмаслык биеклекеме? Соңгы елларда опера жырчылары сирәк «туа» башламадымы? Хикмәт нәрсәдә соң?*

З. С. Эш жырчынын үзеннән генә тормый. Милли опера сәнгатенен ничек оештырылуы мөһим, Татар операсы яшь, дидек. Профессиональ сәнгать үрләрән яулау эше халык арасыннан сирәк һәм кирәк тавышлы талантларны эзләүдән башланган. Шундый яшьләрне жыеп Мәскәүгә укырга жибергәннәр. Дүрт елдан беренче опера жырчыларыбыз укып кайткан. Мәскәүдә алар белән дә Шаяпин белән шөгилләнгән Усатовка тиң остазлар шөгилләнгән. Һәр укучы белән аерым-аерым.

Бездә талантларны исиктеч тиз танып ала торган Нияз ага Даутов бар иде. Ул режиссерлык иткән елларда театрыбызның репертуары да бик бай, әле беркемгә билгеле булмаган яшь жырчыларыбыз да тиз арада танылып, милли опера сәнгатебезнең йолдызлары булып балкыйлар иде. Ул елларда татар композиторларының ин яхшы өсәрләре сәхнәдән төшмичә, кат-кат куела килде. Әлбәттә, Нәжип Жиһановның «Алтынчәч»е (мин Алтынчәч партиясен жырлаган идем), «Жәлил»е, «Түләк белән Сусылуны, Бату Мөлековның «Кара йөзләре» (икенче исеме «Кәһәрләнгән мәхәббәт»), Рәшит Гобәйдуллинның «Жиһангир»ы... Жәүдәт Фәйзинен «Башмагым» өсәре дә янадан куярга әзерләнгән иде. Нияз Даутов заманындагы труппа дөнья классикасыннан «Севилья чәчтарашы», «Травиата», «Аида», «Кармен», «Фауст», «Богема», «Сильва» кебек спектакльләрен сәхнәгә менгезде. Күрәсә, ни чаклы гүзәл өсәрләр! Кызганыч, алар сакланып кала алмады, онытылдылар...

Иң әһәмиятлесе шунда: Нияз Даутов әлгә кадәр билгесез булган тавышларны карурмандагы чытырманлыклардан да эзләп таба алу сәләтенә ия иде. Ул жырчыларның театрға килүен көтеп утырмады, консерваториягә үзе барып, дан-шөһрәткә омтылган студентлар арасынан (ә шундый омтылышы булмаса, артист кешегә сәхнәгә менеп торырга да кирәкми!) үзе тоеп-сизмәлп, кирәкле тавышларны сайлап алыр иде. Ул яшьләрдә опера сәхнәсенә менү теләген уята белә, опера сәнгатендә данга ирешү эстрадалагыдан күпкә авыррак икәнән дә яшәрми, әмма ул дан-шөһрәт эстрада жырчылары даныннан күпкә югарырак та бит!

Шул елларда сәхнәбездә балкыган жырчыларыбыз менә кемнәр: Россиянен һәм Татарстаннын халык артисты Венера Ганиева, Россиянен атказанган һәм Татарстанның халык артисты Хәйдәр Бигичев (мәрхүмнен урыны жәннәттә булсын!), жөмһүриятебезнең халык артистлары Галина Ластовка, Айдар Фөйзрахманов, Алла Фәлейчева, Рәхилә Мифтахова, атказанган артистлары Рафәзль Сөхәбиев, Клара Хәйретдинова, Мөһир Якупов, Руслан Дөминов, Галина Казанцева, Эдуард Трескин... Без барыбыз да консерватория «жимешләре», барыбыз да Нияз Даутов туплаган театр труппасы артистлары. Без аның труппасына «чебешләр» генә булып килеп, соңыннан аның фикердәшләре, ижатташларына өверелдек. Ул үз хыялында ижат иткән рольләрен башкаручылар булдык. Бөек маэстрога—остазыбызга гомергә рәхмәтлебез!

Нияз Даутов юк шул инде... Ул арабыздан шулкар вакытсыз китте... Труппабыз алдында яна мөмкинлекләр ачылып килә иде. Үлем һәрвакыт шөфкатьсез! Табигый ки, театр алдында катлаулы мәсьәләләр килеп туды, театр үзенен профессиональ бөхетен башка ижади юнаешлардан эзләргә кереште. Ин әүвәл сәнгать жигәкчесе вазифасына чигтән кешеләр чакыра башладылар. Ул килүчеләр урыс провинциясеннән аермалы булган милли телле опера сәнгатенен үсеш үзәнчәкләрен, әлбәттә, андый алмадылар. Мин бу очракта аларның милләтләре кем булуын күздә тотмыйм, ә сәнгатьчө фикерләү рөвеше, милли мәдәни ихтыяжларны андый белү дәрәжәләре турында өйтәм. Бар иде татар монгы-музыкасын үзән сәндертән композитор, урыс Александр Ключарев... Бар иде шулай ук башка милләт кешесе, бөтенләй башка музыкаль традицияләрдә тәрбияләнгән яһүд Натан Рахлин. Ул, Казанга бөтенләй күченеп килеп, профессиональ музыкаль мәдәниятебезнең милли ихтыяжларын тиз арада андый-тоя алды, берничә ел эчендә республикабызның менә дигән симфоник оркестрын оештырды.

Бик кызганыч, хәзер андый шәхесләр күренми шул.

Соңгы елларда опера театрыбызга яшь тавышлар килү дә тукталды. Алар

күбесенчә эстрадада. Анда—жинел уыш, анда—акча! Тик менә чын сәнгать дигәнәң генә сирәк кунак...

М. З. «Жиләкле» еллар беттемени?

З. С. Хикмәт «жиләкле» еллар булу-булмауда гына түгелдер. Театрның сәнгатьтәге стратегиясе һәм тактикасы үзгәрде хәзер. Татар операсы аякка баскан елларда милли сәнгать алдына шундый зур бурычлар куелган: милли репертуар булдыру, милли музыкантларны укыту-өйрәтү, үз йолдызларыбызны кабызу. Хәзер исә кыйбла башкачарак: дөнья классикасы әсәрләрен күбрәк кую, чит илләргә күбрәк гастрольләргә чыгу, читтән «йолдызлар» чакыру. Сәхнәгә менгән спектакль милли музыкаль мәдәниятебез традицияләрен дәвам итәме-юкмы—бу хакта борчылучы да, уйлап караучы да юк. Нияз Даутовтан соң килгән сәнгать житәкчеләрен дә профессиональ әзерлектә йомшак, дип гаепләп булмый. Берсүзсез талантлы режиссер Валерий Раку Нәжип Жигановның «Жәлил» операсын яңартып куйды, Вердиның «Отелло» һәм «Риголетто» сы, Римский-Корсаковның «Каркызы», Рубинштейнның «Демон» ны сәхнәгә менде. Ольга Мухортова исә Доницеттинның «Дон Паскуале», Моцартның «Театр директоры», Кальманнның «Баядера» опералары белән тамашачылар исендә калды. Әмма һәр милли коллектив алдында шундый мәсьәлә тора: труппаның аерым унышлары үзләре өчен генә маяк булып калганда, халкыбызның милли музыкаль мәдәниятендә үрләр яуланымы, дөнья опера сәнгәтен үстерүдә өлеш кертеләме?

Дж. Вердиның «Отелло» операсы.
Дездемона—Зилә Сәнгатуллина, Отелло—
Хәйдәр Бигичев. 1991 ел.

М. З. Сүзегезне булдерим әле.

Сез, Зилә ханым, театрның примадоннасы гына түгел бит, тавышларны «коючы» консерватория педагогы—профессор да. Бер театр труппасына кирәкле тавышларны тупларга да ярдәм итә алмагач, ул музыкаль югары уку йорты ни-нәрсә белән генә шөгылләнә соң? Соравым кискенрәк яңгыраган булса, гафу итеgez!

З. С. Кирәкле тавышлы җырчылар әзерләү—автомобиль яки компьютер ясау түгел, аларны конвейерга куеп булмый, һәр җырчы аерым-аерым әзерләнә. Бу хакта аңлашкан идек шикеллеле. Теге яки бу тавышлы солистларга «заказ» булырга, алар театрга соратып алынырга тиеш. Консерватория музыкаль югары белем бирә, ә җырчылар «йолдызлар» булып бары тик сәхнәдә генә кабына ала. Әмма опера спектакльләре бик аз, театр репертуарында нибары биш-ун әйбер бар. Нәтижәле эшләү өчен ике дистәләп спектакль кирәктер: тамашачыларның сайлау мөмкинлеге, артистларның рольләре, труппаның яхшы репертуары булыр иде. Милли операбызның йолдызлары булырлык сәләтле укучыларыбыз үз талантларына юлны башка юнәлешләрдән эзләргә мәжбүр. Опера сәхнәсеннән башка юнәлешләрдә...

Мин, мәсәлән, үз укучыларым арасыннан берничәсенә опера театры труппасында урын табылып дип исәп тоткан идем. Юк, булмады... Берсе—Елена Чурбанова Мәскәүгә китеп барды, икенчесе—Бөтенроссия вокалистлары конкурсы лауреаты Елена Сабитова үзешчән сәнгать түгәрәге белән эшләргә мәжбүр, өченчесе—Зөлфия Зарипова—республикабызның җыр һәм бию ансамблендә. Ә менә Екатеринбург опера театры вәкилләре консерваториягә үзләре килделәр һәм дүрт җырчыбызны сайлап алып киттеләр. Жырлатып кына карадылар да—әйдүк! Ул яшьләребез театр репетицияләрендә иреккә рәвештә алмаш рольләр өйрәнеп йөргән иделәр. Күрәсез, файдасы тиде: Раида Ермохина, Вадим Панфилов, Виктор Фәйзуллин, Нәжип Кайсаровлар үзләренән бөхет кошын тотарга Урал якларына «очтылар».

Консерватория студентлары көче белән Чайковскийның «Пики дамасы» операсы куелганын өйткән идем инде. Күрсәгез икән сез студентларның нинди жаваплылык тоеп, дөрт-илһам белән уйнаганлыкларын! Ә бит «Пики дамасы» дөнья опера сәнгатендә иң катлаулы әсәрләрдән санала. Мәсәлән, Лиза партиясен ике кыз җырлады, шундый зур рольне аерым-аерым ғына башкарып чыгарга аларның өле көчләре житеңкерәми иде. Әмма бит алар киләчәкләренә өметләнәләр. Шул спектакльдә катнашучылар хақында борчылып уйланам: театрларга аларның таланты кирәк булырмы, тавышларын тулысынча камиллеккә житеңкереп көч һәм вакыт таба алырлармы, әллә инде музыкаль тормышның көндәлек ыгы-зыгылы мәшәкәтләре аларны да йотып-югалтып бетерерме?

Суга кермичә йөзәргә өйрәнөп булмаган шикелле, башкалар җырлаганны сәхнә артынан тыңлап торып кына опера җырчысы булып булмый. Үз тавышыңны тамашачы белән күзгә-күз калып җырлаганда ғына чарларга, осталык серләренә төшенергә мөмкин. Тамашачы—ин таләпчән укучы, ул сине алкышларга да күмә ала, сызгырып сәхнәдән куып төшерергә дә күп сорамый. Сәхнә имтиханы никәдәр жигди булса, уныш казану мөмкинлегә дә шулкадәр зур. Инде ун елдан артык Казанда опера сәнгатенен Шалаяпин фестивалләре үткәрелеп килә. Әгәр дә без, хужалар буларак, шунда ел саен берәр генә җырчыбызны тамашачы хөкеменә куя алсак та, татар опера сәнгатенә кирәкле тавышлар жигү-житмәү мәсьәләсе чишелә төшөр иде.

Консерваториягә терәп үк мәһабәт яна концерт залы салынды. Чын мәгънәсендә сәнгать сарае ул! Әмма шунда дәресләр өйрәнергә, музыка белән шөгыйльләнәргә студентларыбызны кертмиләр. Зал бары тик концертлар кую өчен генә файдаланыла. Булачак спортчыларны күнегүләр үткәрергә кертмичә, бары тик ыршылар ғына үткәрә торган берәр стадионны күз алдыгызга китерә аласызмы?

М. 3. *Зилә ханым, утыз өч партия җырладың, дисез. Бу, әлбәттә, аз сан түгел. Әмма профессиональ җырчы өчен иң югары күрсәткеч тә түгелдер. Федор Шалаяпин Зур театрга бер сезонда ғына да сизгә партия башкарган, диләр. Димәк, чирек гасырлык иҗат доверендә зур артист... ике йөзләп партия җырлый ала булып чыгамы? Гажәп күп бит. Җырчы—комьютер түгел. Аның хәтерә шул кадәрле партияләргә, бихисап октава, гамма, вокализ һәм башкаларны ничек сыйдырып бетерә ала икән? Тавышын ничек саклай ала икән? Сезнең утыз өч партиягезне ике дистә ярым еллык иҗатыгыгызга бүлеп карасаң, бик аз килеп чыга шикелле. Шулаймы?*

З. С. Җырчыны кибернетик машина белән тинләштерү дөрес үк булмастыр. Шулай да өйтә алам: опера җырчыларының таланты бер ун процент чамасы ғына файдаланыладыр хәзер, шуннан артык түгел. Әлбәттә, бер сезонга бер-ике партия роль әзерләү бик аз, моның өчен артык көч түгәсе юк. Әмма опера—эстрада да түгел. Эстрадада җырчы, баянга яки «япон тактасына»—синтезаторга кушылып, бер үзе дистәләгән җырны бер концертта җырлап бетерә ала. Аны мин дә булдыра алыр идем. Опера йолдызларының уңышы исә бөтен труппаның иҗат өшчәнлегенә бәйле. Театр елына биш-ун спектакль генә куя икән—җырчы да артык көчәнми. Опера сәнгате тарихында кайсыдыр җырчының: «Артык күпкә китте,»—дип, берәр рольдән баш тарткан очрагы юктыр да.

М. 3. *Зинһар, үпкәләмәгез! Шулай да елына ике—өч спектакльдә генә җырлау җырчыны йлкаулыкка да өйрәтсә мөмкин бит. Дәреслекләргә керерлек бер вакыйганы искә төшерик әле. «Севиля чәчтараиш» операсының тәүге куелу тарихын. Менә ничә дистә еллар инде, шук-шаян чәчтараиш төрле кыйтгаларның опера театры сәхнәләрендә очынып җырлап йори: «Фигаро—монда, Фигаро—анда...» Бу операның иң тәүге премьерасы Римдә була. Спектакль куелырга ике атна калган артистлар-музыкантлар җыелып беткән, ә музыка әле юк икән! Россини, берни булмагандай, әле туып житмәгән геройлары Фигаро, Розина, граф Алмавива, дон Базилли арияләрен сызгырынып кына йори, мөш. Барысы да куркуда: «Афишалар эләнгән! Спектакль өзәләчәк!»—дип аһ оралар. Әмма Россини операсын вакытына язып өлгертә һәм ике атна дигәндә спектакль сәхнәгә менә! Ә хәзер? Инде ничәмә-ничә театрларда уйналган әсәрнен «яңача» вариантын куярга ярты ел кирәкме?*

З. С. Сез чагыштырмастай нәрсәләргә чагыштырасыз. Кайда Рим дә, кайда социалистик реализм традицияләрендәгә совет театрлары!

М. 3. Италия артистлары башкалардан талантлыракмы?

3. С. Хикмәт анда түгел. Төп аерма—опера сәнгатен оештыру принциптарында. Италиядә ул заманнарда хәтта иң кечкенә шәһәрләрнең дә үз опера театрлары булган. Тамашалар ел әйләнәсендә барган. Пасха бәйрәменнән июльгә кадәр—язгы сезон, август-октябрь айларында—көзгә сезон, ә инде ноябрьдә карнаваллар башланып, кыш бие жыр-музыка гөрләгән һәм ул март аена кадәр дәвам иткән. Һәр сезонны яңа спектакль премьерасы белән ачып жиберә торган булганнар.

Опера спектакльләрен әзерләүнең классик үрнәген алыык. Алда—сезон башы. Тамашачы яңа премьералар көтә. Нәрсә эшләргә? Театр композиторга либретто тоттыра, музыкага заказ бирә. Бөтен шартлары алдан сөйләшенеп-киләшенеп куелган: вакыты, түләве, дигәндәй. Спектакль премьерасының көне-сәгәте күрсәтелгән афиша-игъланнар да алдан эленеп куела. Менә шулай! Шул көннән башлап музыка, оркестр, жырчылар—кыскасы, тамаша тамашачы хөкеменә калдырыла.

М. 3. Ленин әйткәнчә була түгелме соң? Ул да бит: «Сәнгать—халыкныкы!»—дигән. Димәк, спектакльнең уңышын яки уңышсызлыгын халык бәяли: сәхнәдә дөнья шаулатырлык шедевр туама, әллә төссез-соры бер күңелсез нәрсәме?

3. С. Шулай булырга тиеш тә бит... Әмма безнең чынбарлыкта спектакльгә бәяне тамашачыларга кадәр сәяси цензорлар бирә иде. Һәр авазының, һәр сүзенне, һәр хәрәкәтенне бихисап ревизорлар күзәтеп тора, алар социалистик реализм сәнгатенен идеологик яктан әхлаклы булуын таләп италәр. Сәхнәгә сәяси хаталы берәр ярамаган күренеш менә күрмәсен, янәсә. Башта куелырга тиешле әсәрнең либреттосына кат-кат бәяләмә яздыралар, аны укып тикшерәләр, аннары музыкасын кискәкләп-тураклап тыңлау-тикшерү була: «монысы кирәкми» дип, сызып ташлаулар, «монысы житми» дип, өстәмәләр кертүләр... Ниһаять, әсәр театрга алына. Янадан тинтерәп, бер түрә ишегеннән икенчесенә йөрүләр башлана. Спектакльне кую өчен акча теләнергә кирәк, репертуарны төрле инстанцияләрдә раслатырга кирәк—райкомда, горкомда, обкомда... Иа Хода, бу киртәләр үтелгәч, репетицияләр газабы башлана. Сәхнә бизәләше—декорацияләр, киёмнәр, тавыш-яктылык ишеләрә әзерләнә. Инде жырчылар, хор үз өлешләрен «пешереп» өлгерткән, оркестр дирижер таякчыгының һәр хәрәкәтен өйрәнгән. Ниһаять, барысы да әзер—пәрденә күтәр!

Әмма ашыкма! Тагын киртә, ин авыры булмаса да, иң четерекле—күңелсезе. Әзер спектакльне тикшерүчеләргә уйнап күрсәтәсе бар, бу гамәл «операны тапшыру» дип атала. Музыка белгечләре, композиторлар—үз һөнәрдәшләрен тыңласа-караса, ачу да килмәс, рәнжемәс тә иделәлар ниндидер файдалы киңәшләрә белән ярдәм итә алалар. Әмма музыканы тамаша залындагы утыргычлар хәтле дә анлый алмаган «тикшерүче түрәләр» алдында жырлап: «Нинди хөкем чыгарырлар?»—дип, кан калтырап тору бик кимсәтә, хурландыра. Болар йөзәндә елмау күрмәссәң, карангы чырай, чытык-кырыс йөз... Әйтерсең, урта гасыр инквизиторлары инде менә! Хәзер сине кылган «гөнаһларың» өчен янган утка ыргытырлар шикелле. Менә шулар «кыйммәтле күрсәтмәләр, файдалы киңәшләр» бирә—әзер спектакльне «төзәтү», ә чынында ботарлау башлана иде...

Шундый шартларда эшләп килгән совет театрларының елга берничә генә яңа спектакль куюы гажәпмени?!

М. 3. Хәзер демократия, ул күңелсез хикмәтләр юк бит, цензура да бетерелде, нишләсәң дә—тулы ирек, хөррият! Артистлар да контракт-киләшү нигезендә генә жырлый: риза булса, килешүгә кул куя, булдаса—сау бул, театр!

3. С. «Сау бул!» Ә кая барасың? Әфлисун төсендәге киём киеп, асфальт ямап йөрергәме, трамвай юллары алыштырырга? Ә бит яшәргә кирәк!

М. 3. Журналист өчен иң авыры—түрәләрнең өстенлекләрен, эшмәкәрләрнең керем-табышларын, артист халкының эш хагың чамалау. Артистларны күбесенчә үзләре сәхнәдә уйнаган геройларына тиңлиләр, бер кайгы-хәсрәтсез, мул-житеш тормышта, чәчәкләр арасында гына яшиләр, дип уйыйлар бит. Элек артистларга хөкүмәт билгеләгән тариф буенча түлиләр иде, ә хәзер контракт-киләшү буенча күлмә түлиләр? Соравым бик үк тыйнак түгел-түгелен, шулай да?..

3. С. Син сорама, мин әйтмим, диләрме әле? Түрәләр, эшмәкәрләрнекен

белмим, артистларның эшләп тапканы хакында сөйләргә дә оят хәтта. Талантлы жырыч сәхнәдә, князь Галицкий яки хан Кончак булып, сый-нигъмәт тулы мәжлестә жырлап күнел ача да, өенә айлык хезмәт хакын алып кайткач, башын кашып утыра: моны сохари белән су алырга тотасымы, әллә су белән сохари алыргамы? Контракт артист өчен «ожмах рәхәте» түгел, ул артистның хокукларын якламый, кулаагын бәйләп куя, театр администрациясе өчен генә әйбәт ул. Артистның юк кына «кыек-мыек эше-гаебе» табылса, контракт озаيتылмый, ана бер закон да ярдәм итә алмый. Артистларның «ожмах тормышы» турындагы фаразлар буш нәрсә ул. Сәнгать кешеләре хәзер башкалар кебек үк авыр тормышта яши. Очын-очка ялгап...

М. 3. *Зилә ханым, чит ил сәхнәләрендә труппа әсәрнең үз телендә жырларга тиеш, дидегез. Итальянча, урысча... «Татарча» дип тә әйтсез дип көткән идем. Милли татар театры артистлары үз халкының сәнгатен үз телендә уйнап-жырлап күрсәтсә, табигый булыр иде бит, килешсезме?! Үз музыкантларыбыз һәм жырчыларыбыз, үз дирижерыбыз белән үз оркестрыбыз, диюем. Нәрсә әйтсезгә теләгәннеңең аңлата алдымы?*

З. С. Ин авырткан жиргә тидегез. Дөнья музыка сәнгате дигән төшенчә бар. Әмма аны кем ничек аңлый бит әле. Милли сәнгатьнең абруен югары тоту өчен дөнья классикасы жәүһәрләрен тиешле профессиональ югарылыкта жырлау-уйнау жигә, дигән караш яши. Әмма шул үк вакытта һәр халыкның дөнья музыка сәнгате алдында милли бурычы да бар ич. Ул бөекләрнең әсәрләрен йөзенчә-мененчә мәртәбә сәхнәдә күтәру дигән сүз генә түгел. Барыннан да бигрәк дөнья опера сәнгатенә куәтләр «күңсәсенә» яна үрентеләр, яна ботакчылар булып «ялгана алу» мөһим. Опера сәнгатенә дөньяви данына моннан бер зыян да килмәячәк, киресенчә, ул яна милли төсмерләр белән балкыячак кына. Без классикларның иң югары музыкаль ижатлары йогынтысында тәрбияләнган Көнбатыш тамашачылары алдында милли спектакльләребез белән чыгыш ясарга әзер булырга тиешбез. Европа шәһәрләрендәгә сәхнәләрдә тантаналы уныш та, күнелсез унышсызлыктар да булу мөмкинлеген истә тотып, милли, ижади теләк-омтылышларыбызны югары профессиональ осталыгыбыз белән ныгытырга тиешбез. Дөнья сәхнәсенә күтәрелүен башка юлы юк. Әйе, татар опералары күп түгел. Бөек Россини берүзе күбрәк язган. Димәк, язарга, ижат итәргә кирәк, хәзер югарыда утырган түрәләрдән куркып-өркеп тормыйча эшләргә була бит. Безнең композиторларыбыз ижат та итәр иделәр, әмма... аларны театрға якын жибәрмиләр. Көнбатыш тамашачысының вәкиле сыйфатында бер импрессарио—гастрольләр оештыручы килә дәрәжәдә спектакльләргә карый һәм үз хөкемән чыгара: классика белән—рәхим итегез! Ә милли тамашаларыгыз... гафу! андыйлар труппагызын абруен төшерергә мөмкин.

М.3. *Чылап та, музыка сәнгатендә энә нинди бөек исемнәр! Алфавит тәртибендә санып башласаң да—Бах, Бетховен, Берлиоз, Беллини, Бизе... Вагнер, Верди, Гуно, Доницетти, Кальман, Лист, Моцарт, Штраус. Урыс классикасы даһилары Бородин, Даргомыжский, Рахманинов, Римский-Корсаков, Чайковский... Болар янына юл арасына татар композиторларын—Сәйдәш, Жиганов, Фәйзи, Яруллин, Яхин, Мөлеков, Бакиров, Монасыйпов, Еникеев, Кәлимуллин, Хәйретдинова һәм әле тагын исемнәре билгесез башкаларны ничек кыстырып кертәп жибәрмәк кирәк?!*

З. С. Опера, музыка, гомумән, һәр сәхнә әсәре—ул һәрвакыт төвәккәллек, спектакль өчен борчылу сорый, уныш көтеп өметләнсәң, унышсызлыкка да әзәр торасын. Римның көйсез тамашачылары «Севиля чөчтәрәш»ның беренче тамашасында сызгырып-кычкырынып, аяк тибеп-дөбердәтеп утырганнар. Арадан берүе генә, сокланып кул чаба-чаба: «Ура! Брависсимо! Бис!»—дип, котырынган халыкны үз тавышы белән кычкырып басмакчы булган. Беләсезме, ул кем булган?

М. 3. *Россини үземе?*

З. С. Нәкъ шулай. Спектакльне бары тик автор үзе генә алкышлап каршы алган андый мисалларны шактый китерергә булыр иде.

Ә бездә һәммәсә дә нәрсәдәндер курка, төвәккәллек-батырчылык итү юк. Әле гастрольләр башланганчы ук унышсызлык юрый башлыйлар. Һәм, нәтижәдә, без—татар жырчылары—татар телендә түгел, ә телсәз нинди телдә жырлыйбыз. Сон, иске

спектакльларне яңартып әзерли алмыйбыз икән,—дөнья сәнгатендә үлемсез әсәрләрне яңартып кую—гадәти күренеш,—алайса, чит илләр өчен яна опера язып, шуны уйнарга да була ич!

Сез әйткән музыка жәүһәрләре арасында Фәрит Яруллинның «Шүрәле» балеты да барын онытмыйк әле. Яшь татар театры өчен махсус ижат ителгән бу гүзәл әсәрен сәхнәдә күрә дә алмый калган ул композиторыбыз. 1941 елда сутыш кырына китеп барган, шунда һәлак булган. Балетны кырык бишенче елда Казанда куйганнар, Мәскәүнен Зур театрында, аннары Ленинградта. Ленинградлылар «Шүрәле»не Франциядә—Парижда күрсәткәннәр, Италиядә, Канадада. Аннары бу беренче татар балеты Германиядә, Монголиядә, Чехословакиядә, Албаниядә, Болгариядә куела. Нәжип Жигановның «Жәлил» операсы Прага милли опера театры сәхнәсенә күтәрелә. Ә бит Прага Европаның музыкаль Мәккәсе санала, заманында үз әсәрләрен Бетховен, Вагнер, Лист, Берлиоз кебек бөекләр шунда алып килә торган булганнар. «Безне Европа белми-танымый»,—дип, һаман да «Казан ытимнәре» булып кыланмыйк инде! Европа житәрлек белә. Үз милли сәнгатенне лаеклы күрсәтә алу кирәк!

Тоталитар совет режимы елларында композиторларыбызны опера язарга бик кыстап та тормыйлар, төрлө тыюларга сылтау табалар, милләтчелектә гаепләүдән куркалар иде. Инде жөмһүриятебез күгүндә сизгезенче елын суверинитет—бәйсезлек байрагы жилферди, Казансу буендагы биек яр өстендә монументаль һәйкәл—«Хөррият» кошы канат кага. Бу вакыт эчендә театр өчен әллә ничә яна либреттолар язарга булыр иде, яна милли операларның музыкаль партитуралары яңгырар иде—әмма юк шул, юк... Татар композиторлары опера музыкасының ноталары ничек язылганы да онытканнар, күрсен. Татарстан Мәдәният министрлыгы берничә ел элек, махсус конкурс игълан итеп, ижат әһелләрен театрыбыз өчен милли опералар язарга өндәп караган иде. Конкурскә 1995 елның октябрь аенда йомгак ясалырга тиеш булса да, ул эшләнмәде. Конкурскә ниндидер әсәрләр килгән, дигән хәбәрләр йөрдә, әмма рәсми рәвештә йомгак ясалмагач, нәтижә дә булмады. Әлбәттә, труппага һаман да иске классик спектакльләрдә уйнап юанырга гына кала.

Болай кул кушырып утырсак, без милли опера сәнгатебезне бөтенләй бетерәчәкбез. Шул гына!

М. 3. *Заманча яңа спектакльләр булмау—бер татар опера театрының гына бәләсә түгел, минемчә. Башка театрларның афиша-игъланнарын карасак та, шул хәлне күрбөз. Һаман да узган гасырда ижат ителгән опералар, балетлар... Дөрөс, аларны яңача куяубыз, дигән булалар булуын.*

Зилә ханым, Сәзгәң труппаның чит ил сәхнәләрендәге уңышы, сәнгатьтән битәр, сәясәткә бәйлә түгелме? Тоталитар режим елларында чит илләргә чыга алмаган күчәгә автономияле республиканың артистлары бүген Европа сәхнәләрендә чыгыш ясай! Германиядә урыс романсларын жырласа, Англиядә татар халык жырларын башкара, Голландиядә дөнья классикасы жәүһәрләрен уйный. Тамашачының күрәсе-беләсе, дөньядә нәрсәләр эшләнгән аңлысы килә: ул сәнгатьнең яңа утравларын ачарга омтыла, Сәзгәң спектакльләргә йөри.

3. С. Жыр-музыка сәнгатен сөючеләрне сәяси интригалар белән генә алдап, тамашаларга чакырып булмыйдыр. Чит илләргә чыгып йөрүләребезнең сәяси ягы да бар, билгеле: Татарстан бөтендөнья майданына ыктысалады белән генә түгел, рухи-мәдәни казынышлары белән дә аяк басарга омтыла. Ә безнен эшебез-гамәлебез—жыр-музыка сәнгате. Мин сәясәтне яратмыйм. Сәясәт—ул хакимлек өчен көрәш, астыртын-яшертен гамәлләр, сутыш афәтләр, ул канлы күз яшьләре. Мин бер генә нәрсәгә теләм: жыр, жыр, жыр... Елына өч йөз алтмыш биш көн, иртән дә, кичен дә жырлар идем, валлаһи!

М. 3. *Моның өчен тормыш нинди булырга тиеш соң? Күз алдына китереп карыйк: яңадан-яңа опералар ижат ителеп тора, театр аларны сәхнәгә күтәрә, тамашачылар спектакльләргә ябырылып йөреләр, билет алырга акчалары ташып тора... Шундый шартлар булмаса, принц Гамлет әйткәнчә, «датчаннар корольлегендә нәрсәдер бозылган» булып чыга түгелме соң?*

Аннары шунысы да бар; сәясәтсез мәдәният юк ул. Хәтта такмакларның да ниндидер сәяси эчтәлегә була. Ә опера—музыканың барлык катлаулы төрләре

синтезы. Операда тарих һәм бүгенге чынбарлык, комедия һәм трагедия, хыянәт һәм тугрылык, мәхәббәт һәм нәфрәт—һәммәсә дә бар. Әйтик, «Борис Годунов» операсында хакимнәр-патшалар белән халык арасындагы каршылык—мәңгә чишелмәслек төен сурәтләнә. «Князь Игорь»дә баш герой үзенең акылсыз эш-гамәлләре белән халыкны котычкыч фажигага салганы өчен үкенә: «Бирегез, бирегез миңа ирек, хурлыгымны юып төшерим...»—дип ачыргалана. «Алтынчәч»тә Тугзак ана үз кавемен-ыруын тугзырган ханга: «Үтер, кол булмамын, аяк үрә үләрмен!»—дип нәгърә ора. Ә Сөз «сәясәтне яратмыйм» дисез. Бәлки, чит ил тамашачылары «Борис Годунов»ны Россиядә бүгенге Борис Ельцин һәм аның иярченнәре китереп чыгарган болгавыр-болганчык хәлләргә аңлар өчен карыйлардыр да.

Сөз уйнаган-жырлаган рольлар барысы да үткән чорлардан: Алтынчәч, Розина, Виолетта, Джильда... Бүгенге хатын-кыз образларын иҗат итү теләге юкмы? Тоталитар совет империясенең җимерелүе, әле ГКЧП, әле Дәүләт Думасын туплардан аттыру, Чечнядәге каны сугыш, яңа бонопартларның тәхет өчен аяусыз көрәше, халык кичерә торган кайгы-хәсрәт, ачылык-хәерчелек, эшсезлек-җинаятьчелек... Дәүләт буларак таркалып баручы ил... Бу хәлләр, бу вәзгыять сәхнә сорамыймы?

З. С. Шул кадәр күп нәрсәләргә тезеп куйдыгыз, хәтта башым әйләнеп китте!

Жырың үзе спектакльләргә, рольләргә сайлап ала аламы соң? Андый спектакльләр сәхнәгә менсен өчен ин элек аларны иҗат итәрлек кыю авторлар булу да шарт бит әле. Бездә андый кыюлар әлегә күрәнми шикелле. Композиторларыбызның байтагы жинел акча артыннан куа, «япон такталары»нда суккалау, эстрадада жырлау өчен генә нәрсәләрдәр әвәлиләр.

Мәскәүнең Зур театрында, әнә, халык чуалышларын, халык фетнәсен күрсәтергә теләп, ерак уналтынчы гасыр вакыйгаларын сурәтләгән «Хованщина» операсын куйдылар. Мин—татар хатын-кызы. Мина Казан ханбикәсә Сөембикә образы якынрак. Халыкта шундый риваять бар: Явыз Иван патша кулына төшмәс өчен Сөембикә манарадан ташланган, имеш. Чынлыкта алай булмаса да, халык үзенең каһарман кызын әнә нинди итеп күрергә тели! Сөембикәнен фажигалә язмышы, шул чордагы тарихи тетрәнүләр татар халкының бөтен язмышын тулаем чагылдыра шикелле. Ә кем шундый әсәр яза? Кем мина шундый роль бүлөк итә ала?

Мин театрга килгәндә, мин жырлаячак рольлар инде күптән һәм күп театр сәхнәләрендә уйналган-жырланган иде. Татар композиторлары опера жырычыларын бөтенләй оныттылар шикелле. Аларга: «Языгыз әле!»—дип юньләп өйтүче дә юк. Үзләре дә кыючылык итмиләр, күрәсен. Опера—жинел жыр-шлягер түгел, андый жырдларның өч куплетында тугыз ярым сүз, ике-өч нота була, аны кишеткә-базарга чыкканда да шыңшып барасың. Ә инде зур сәхнәдә куелырына өмет-ышанычы булмаган әсәр итәргә кем генә алыныр икән?

Сөембикә роле турында мин әле консерваториядә укыганда ук, үземнен опера жырычысы булырымны анык белмәгән чагымда ук хыяллана идем. Ул заманнарда бу, әлбәттә, буш хыял гына булгандыр. Кем сина милли каһарман кыз образын иҗат итәргә рөхсәт бирсен?! Тукай өйтмешли: «Тотса Мәскәүләр якан...» Хәзер вәзгыять үзгәрдә. Татарстан—суверен дәүләт. Ә минем Сөембикәне жырлау хыялым һаман да буш хыял гына... Еллар кошлар кебек оча да китә төра, минем ханбикәм картайганнан-картая бара...

М. З. Өметсез—шайтан, диләрме әле? Бәлки, ул бәхет тә елмаер, кем белә?

З. С. Шулай булсын иде дә бит! Ә бәлки, укучыларымнан кем дә булса жырлар минем хыялымдагы Сөембикә партиясен...

М. З. Анысы да начар булмас иде. Үз укучысының уңышларын күрәп шатланган-куанган остаз бәхетле остаз инде ул. Шулай бит?

З. С. Әлбәттә, шулай!

Редакциядән: Бу сан басмага әзерләнгән көннәрдә опера һәм балет театрында Б. Мөлековның «Сөембикә» операсының концерт вариантына репетицияләр башланды. Сөембикә партиясен Разия Үзбөкова башкара.

Фән

БОРЫНГЫ РИВАЯТЬЛӘРЕБЕЗГӘ БЕР КАРАШ

Риваятьләр—үткәннән халык күнелендә уелып калган гыйбрәтле вакыйгалары һәм олут тарихи шәхесләре турында гавәм арасында телдән-телгә күчеп килә торган хикәяләр ул. Алар, асылда, тарихи фактларга нигезләнеп ижат ителәләр һәм мөмкин кадәр реаль тормышка якынрак итеп сөйләнеләләр. Шулай да, риваятьләрнең башлангыч формалары күбрәк халыкның борынгы фикерләвен чагылдырса да, аларда инде беркадәр тарихлаштыру, конкретлаштыру да төсмерләнә. Гадәттән тыш зур гәүдәле пәһлеваннар—алыплар турындагы хикәяләр татар халкы арасында аеруча киң таралган. Ул хикәяләрнең популярлыгы турында К. Насыири болай дип язган: «Безнең Болгар йортында кайсы гына авылга барсан да, Алып турында бер хикәят бар, күп авылларда мәшһүрләр. Кырларында бер мәхәсрәк (күркәмрәк) тау булса, Алып чабатасын каккан дип хикәя кыйлалар». Алып хакындагы риваятьләр әле хәзер дә конкрет бер жирлектә бөйлә рәвештә сөйләнеләләр һәм, гадәттә, ул таулар йә «Алып тавы», йә «Алып чабатасын каккан тау» дип аталалар. Күп кенә риваятьләрдә Алыпның яисә аның улының кечкенә кеше—игенче белән очрашуы тасвирлана. Алыпның улы, жир сукалап йөрүче кешене күрү, бер кесәсенә аты белән сукачыны, икенче кесәсенә арбаларын, сукаларын салып өенә алып кайта да: «Менә әти, бер корт таптым, жир ertyп йөри иде»,—дип әтилеренә күрсәтә. Моңа каршы әтисе: «Улым, кайдан алдың, шуна илтеп куй, бу корт түгел, хәзер шундый вак кавемнәр чыккан, без, әрә нәселләр, бәтәбез хәзер үлөп»,—дип җавап бирә имеш.

Чувашстанның Батыр районында язып алынган вариантларда зур гәүдәле кеше үзе жир сукалаучы ролендә сурәтләнә: «Элтәре булган бер сукалаучы кеше. Чабатасында туфрак булган да, ул аны кагып калдырган. Шуннан «Чабата тавы» барлыкка килгән. Мондый таулар Шигали, Урмай сырты, Чылкан һ. б. авыллар тирәсендә бар». Ф. Урманчиев исәпләвенчә, сука сукалаучы Алып образы крестьян психологиясә тәэсирендә сонгырак чорларда туган булырга тиеш (Ф. Урманчиев. *Эпические сказания татарского народа. Казан, 1980*).

«Зур гәүдәле кешеләр» турындагы риваятьләрдә Алып батыр яисә аның улларыннан тыш пәһлеван хатын-кыз образлары да бар. Шундый риваятьләрнең берсе Кама елгасының уң як ярында урнашкан Пьяный Бор авылы һәм елганың сул як ярындагы «Кыз тау» дип аталган тау исеме белән бөйләнгән. Пьяный Бор авылы урнашкан тау өстендә һәм каршы яктагы «Кыз тау»да ике баһадир кыз яшәгәннәр, имеш. Аларның икесенә бер генә тарак булганга, ул таракны елга аша бер-берсенә бирәләр икән.

Үзеннән-үзе шундыйрак бер фикер туа: Алыплар һәм гомумән зур гәүдәле кешеләр турындагы риваятьләр татар халкы арасында кайчан һәм нинди жирлектә туганнар соң? Ин элек пәһлеванның исеме—Алыпка тукталып китик. Алып—борынгы төрки сүз—ул төзәтүче мәргән; каһарман, пәһлеван; кыю, батыр; батырлык мәгънәләрен аңлата. Батыр, кыю кеше мәгънәсендә Алып борынгы Орхон-Енисей язмаларында ук очрый: «Билге калган ирмеш, алып каган ирмеш»—ягъни акылы каганнар иделәр, кыю каганнар иделәр». Мөхмүд Кашгариниң XI гасырда төзелгән «Диване лөгатит-төрк» мәжмүтасында «Алып» сүзе каһарман, пәһлеван мәгънәсендә бирелә: «Алыплар берлә орышма, бикләр белән тырышма» диелә сүзлектәге бер мәкальдә. Урта гасырларда «Алып» сүзе төрек ханнары исемнәре белән бөйләнештә дә очрый. Мәсәлән, XI—XII йөзләрдә Иранда хөкөм сөргән Салжук төрекләре династиясендә Алып Арыслан, Алып-Тегин исемле дәүләт җитәкчеләре булганы мәгълүм.

Мәшһүр Кол Гали XIII гасыр башларында Идел буенда ижат иткән «Кыйссаи Йосыф» поэмасында Йосыфның сыйфатларын тасвирлаганда аны «алып йөрәкле һәм һәйбәтле» дип мактый.

Алып исеме борынгы Болгар кабер ташларында да теркәлеп калган. Мәсәлән, Болгар авылы янында 1309 ел белән даталанган кабер ташында «Оураз улы Урул Алып бәлүкә» дигән сүзләр бар. Алып, Алып Хужа дигән исемнәр Болгар чорына караган башка эпиграфия материалларында да очрый.

Инде зур гәүдәле кешеләрнең үзләренә килик. Гарәп сәяхәтчеләре Ибн-Фазлан

(Х йөз) һәм Әбү Хәмид әл-Гарнати (XII йөз) Идел бue Болгарында зур гәүдале кешеләрне күрүләре турында язып калдырганнар. Ибн-Фазлан ул пәһлеванның скелетын ғына күргән хәбәр итә һәм аның хақында Болгар патшасы Әлмүшнән риваятен китерә: Әлмүш сөйләвенчә, зур гәүдале кеше билгесез бер яктан, судан йөзеп килгән икән. Аның озынлыгы 12 терсәк (6 метр чамасы—С. Г.), башы зур казаннарның зурысы кадәрле, борыны—бер чиректән артык, күзләре гаять зур, ә бармакларының һәркайсы чиректән артык, имеш. Билгесез пәһлеван бик куркыныч кеше булып чыга, ана бала карый икән, ул бала үлә, йөклә хатын караса, ул хатын йөген төшерә. Ә инде кайчакларда ул бөтенләй зур тәһәһлар эшләп ташлый—«берәр кешене тотып ала да аны үтергәнчә кыса» икән. Шуна күрә Болгар патшасы аны тимер чылбырлар белән агачка бәйләп куярга мәжбүр була, һәм үлгәнчә тота (*Борынгы татар әдәбияты. Казан, 1963, 27—28 б.*).

Болгарда Ибн-Фазланнан ике гасыр соңрак булган Әбү Хәмид әл-Гарнати тасвирлавында зур гәүдале кеше күз алдына икенче төрләрәк килеп баса. Ибн-Фазлан пәһлеванның скелетын ғына күргән булса, Гарнати аны «үзәм күрдәм» дип яза, хәтта зур гәүдале кешенен исеме дә атый: ул Дәфгый исемле икән. Аның бue да 7 терсәк икән. «Үзе күркәм сыйфатлы, холкы вә фиғыле яхшы», ә инде ул Гарнати бue мөһәңнә очрашканда аны хөрмәт итеп исәнләшә торган булган. Ул Болгар патшасына хезмәт иткән һәм аның өчен махсус сугыш киёмнәре дә ясатылган. Төрөкләр аны күргәч куркалар, сугышта һәрвакыт җиңеләләр, имеш. Дәфгыйның үзе кебек үк баһадир сөнлесе дә булган, ул шундый зур гәүдале һәм көчле була ки, хәтта Болгарлар арасында ин көчлеләрдән саналган ирен дә кысып үтергән икән, дип яза Гарнати (*Путешествия Абу Хамида ал-Гарната в восточную и Центральную Европу. М., 1971*).

К. Насыйри «зур гәүдале кешеләр Болгарда чынлап та яшәгәннәр» дип исәпли һәм үзенен фикерен борынгы язмалар, шулай ук каберлекләрдә шактый зур адәм сөякләре табылу фактлары белән дәлилли.

Урыс галиме О. Г. Большаковның фикере дә К. Насыйринькы белән якын. Гарнати пәһлеванның буен шактый арттыра. Балкәм аның турында сөйләгәндә ул Болгарда ишеткән жирле легендаларны да өстәгәндер, әмма «бу кешенен реаль булуы шик тудырмый»,—ди ул.

Г. Дәүләтшин бу хәбәрләре «борынгы заманда ук туган һәм Идел бue Болгарының хәрби демократия жирлегендә шактый популярлык казанган риваятьләр» дип исәпли.

Ф. Урманчеев исә, гарәп сөяхәтчеләре, әсуча Ибн-Фазлан тасвирлаган эпизодларны төрки халыкларның эпос үрнәкләре белән чагыштырып, аларны «безгә хәтле килеп җитмәгән героик эпосның бер фрагменты булуы мөмкин» дип яза.

Бу гипотезаларның кайсы дөрөслеккә күбрәк туры килгәннән өздәреп өйту кыен. Безенчә, Г. Дәүләтшин фикере хакыйкаткә якынрак тора кебек, тик бер өйберне генә искәртеп үтәргә кирәк. Мондый риваятьләр Болгар жирлегендә генә туган дип өйту дөрөс булмас иде. Хәзерге кешеләргә хәтле яшәгән пәһлеваннарға ышану барлык халыкларга да хас күренеш, тик һәрбер халыкның торган жиренә, географик табигать үзенчәлекләренә карап ул пәһлеваннар үзенчә күзаллана. Борынгы грек, көнчыгыш халыкларында ул бер күзле гигант—циклоп. Гарәпләрдә—зур кыя ташларны кисеп үзләренә йортлар салган «Гад» халкы, славяннарда исә «буйлары ин озын нарат ағачларыннан да биек булган великаннар».

Борынгы ышануларга нигезләнгән риваятьләрдә тагын слан белән көрәш мотивы да шактый еш очрый. Татар халкы бу риваятьләре, гадәттә, Казан шәһәрнен яна урынга күчәреп салу унае белән сойли. Мондый риваять беренче тапкыр XVI гасырда яшәгән билгесез рус ельязмачысының «Казан тарихы» дигән әсәрендә урын алган. Хәзерге вакытта Г. Ибраһимов исемеңдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фольклор фондында бу риваятьнен төрле чорларда язып алынган уңбишкә якын варианты саклана. Риваятьтә күрсәтелгәнчә, яңа шәһәр өчен сайлап алынган урын еланнар белән тулы була. Еланнарны юк итүне бер сихерчә үз өстенә ала (кайбер вариантларда Казан ханының батыры), ул кыш көне еланнар яткан урынга күп итеп салам өя дә, яз җиткәч, еланнар җыелган урынга үт төртеп яндыра. Моннан аермалы буларак, күп вариантларда көрәшнен ахыры еланга каршы чыгучы батыр өчен фажигале бәтә: «Елан койрыгын тешләп, алка кебек төгөрөп, ул егетнен артынан җитә һәм аты-ние белән сугып һалак итә». Яисә «Ике башлы аждаһа батырны аты белән иллә чакрымлап куып бара. Шунда бер чокырда егетне алты кисәккә өзә, бу чокыр Чүриледән читтөрөк икән, исеме хәзер дә Алты Кутар. Аждаһа да шунда үлә».

А. Х. Халиков исә, Р. Фрей фикеренә һәм археологик материалларга таянып, елан, бигрәк тә ике башлы аждаһа белән көрәш мотивы Болгарларга фарсы телдә халыклардан борынгы төрки чорда ук кергән дип исәпли. Ә инде геройның елан белән көрәше тасвирланган Казан төзәлү турындагы риваятьләренә «шәһәр белән бергә, монгол яуларына хәтле барлыкка килгән дип» яза (О времени, месте возникновения г. Казани. «Из истории культуры и быта татарского народа» дигән жыйнагында. К. 1976).

Чылап та, борынгы Болгар чорына караган археологик материаллар арасында елан белән көрәш мотивы сурәтләнгән савытлар очрый. Бу, һичшиксез, әлеге мотивның Идел буе Болгарында борынгыдан ук билгеле булуына дәлил булып хезмәт итә. Әмма шуны да искәртеп китәсе килә, татарларда, гомумән төрки халыкларының ышануларында тискәре елан образы сирәк очрый. Мәсәлән, татар әкиятләрендә ул күп вакытта әкият героена ярдәмче сыйфатында тасвирлана (гадәттә ак елан). Ә башка халыкларның, бигрәк тә көнчыгыш славяннарның әкиятләрендәге явыз елан ролен татар әкиятләрендә дию яки сирәк очракларда аждаһа үти. Борынгы төркиләрдә елан культы таралган булуын язма чыганаclar да исбатлый. Ибн-Фазлан, мәсәлән, болгарларның күршәләре булган башкортларның бер кабиләсе еланга табынганын күрсәтә. "Без күрдөк ки, аларның бер төркеме еланнарга, икенче төркеме балыкларга, өченче төркеме торналарга... табына", ди ул. Икенче бер жирдә: «Болгарларда еланнар күп, алар еланнарны үтермиләр һәм еланнар да кешеләргә зарар итмиләр»,—дип яза (*Борынгы татар әдәбияты. Казан, 1963*).

Еланнар темасына караган тагын бер әсәргә тукталып китик. XVII йөз татар тарихи ядкаре «Дәфтәре Чынгыз хан»да аждаһа Бараж турында кызыклы һәм гаять үзенчәлекле бер риваять бар. Күләме зур булмаганга аның текстын тулысынча китерәбез: «Бараж халкының әүвәл замандагы борынгы төп йорты ошбу Зәй тамагында улыр ирде. Алыплар заманы ирде. Бер Бараж дигән аждаһа елан килде. Ул шәһәрнен халкыга көч зыян кыйла башлады. Чыгып аждаһа белән сыгыштылар, йинә алмадылар. Ахыры үзләре шәһәрнен салып качтылар. Болгар шәһәре якыныга барып, Бүләр суының өстенә йорт салдылар. Ул шәһәрләрен һәм Бүләр дип атадылар. Ул сәбәптән халыкны Бараж халкы дип иделәр. Ораннары Бараж иде».

Әкиятләрдә аждаһа-елан белән көрәш һәрвакыт геройның жинчә белән төмәмләнә: ул исән-сау өскә әйләнеп кайта. Ә менә риваятьләр бу эпизодны чынбарлыкка якынарак, тормышчанрак итеп сурәтлиләр: көрәшнен күп очракта батыр өчен фажигалә бетүе дә мөмкин. Әмма ни генә булмасын, аждаһа барыбер юк ителә һәм елан белән көрәшүче, үз тормышы бәрәбәрә булса да, халыкны явыз дошманнан азат итә. Югарыда китерелгән риваятьтә исә халык җагаты әсәрләре өчен бик сирәк күренеш тасвирлана; халык никадәр көрәшсә дә аждаһаны жинчә алмый, туған ягын ташлап качарга мәжбүр була. Ул гына да түгел, дошманның исемен үз атамасы итеп кабул итә, хәтта сугышчан девизы да (оран—борынгы төрки телдә «яуга чакыру авазы» мәгънәсен аңлата) Бараж була.

Шуна күрә М. Гайнетдинов бу риваятьне XVII гасырда яшәгән билгесез бер автор ижат иткән аллегорик формадагы һәм тирән эчке мәгънәгә ия булган әсәр дип исәпли (*Дастаннар китабы. «Казан утары», 1979, №10*).

Инде янадан Казанны төзү турындагы риваятькә әйләнеп кайтыйк. Шәһәр өчен сайланган урын еланнардан азат ителгәч, хан ныгытма корырга әмер бирә. Аның фәрманы буенча осталар ныгытма нигезенә беренче очраган кешене салырга тиеш булалар. Ул кеше ханның үз улы булып чыга. Шуна күрә төзүчеләр, әллә ханнан куркып, әллә малайны кызганып нигез астына эт салалар. Риваять Казан шәһәрнен дошман кулына элгүен борынгы йоланың үтәлмәве белән аңлата. Хан, нигез астына эт салынуын белгәч, шәһәр этләр кулына төшчәк дип белдерә.

Риваятьтә китерелгән төзәлчәк корылма нигезенә кеше корбаны салу мотивы күп халыкларга билгеле булган борынгы йолага нигезләнгән. Мәсәлән, Англия этнографы Тейлер XIX йөздә Индонезиядәге жирле халыкларның зур йорт нигезенә әсир ителгән бер кызын салулары турында яза. Шундый ук йоланың һинд, итальян, серб һ.б. халыкларда үтәлгәне билгеле. Әлбәттә, Казан турындагы риваятькә бу борынгы мотив Казан ханлыгы жимерелгәч кенә кергән булырга тиеш. Монь Әстерхан Хәмит хәзрәт мәчете белән бәйлә рәвештә сөйләнә торган риваять мисалында да күрәргә була. Әстерхан ханлыгы жимерелгәч, ул мәчет 1602 елда чиркәүгә әйләндерелгән. Риваять хәбәр иткәнчә, мәчетне салганда аның нигезе астына осталарга беренче очраган Хәмит хәзрәт улы түгел, ә аның артыннан килгән урыс маласе салынган. Шуна күрә дә ул мәчет

чиркәүтә әйләндерелгән. Нижний Новгородтагы Коромысла манарасы хакында да шуна охшаш риваятьләр бар.

Борынгы ышануларга корылган риваять геройлары арасында билгеле бер урынны «Кисекбаш» образы алып тора. Хәзерге вакытта Кисекбаш турындагы риваятьнең ике варианты билгеле. Алар икесе дә Татарстанның Баттач районындагы Карадуган авылы янындагы каберлек белән бәйләнгән. Әле XIX гасырда ук Шпилевский белән Износков хезмәтләрендә китерелгәннәр. Беренче вариантта вакыйга Казан алыну вакытында, икенчесендә исә сүз Бохардан килгән ислам таратучы өч изге турында бара. Иван Грозныйның кушуы белән башы киселгән татар морзасы да, юлбасарлар тарафыннан жәберләнгән Бохара изгесе дә башлары киселгән төрлеләр, ә берничә чакрым башларын култык астына кыстырып барганнан соң гына Карадуган янында жан тәслим кылалар.

Кисекбаш турындагы риваятьләр башка төрки халыкларда да кин таралыш тапкан. Мәсәлән, күренекле тюрколог Гордлевский XX гасыр башларында Төркиядә кисекбаш образы кәргән биш риваять язып ала. Кагыйда буларак, бу риваятьләр изгеләр каберлегенә белән бәйләп рәвештә сөйләнәләр. Кайберләре эчтәлекләре белән дә татар риваятьләренә тәңгәл килә: «Сугышта башы киселгән изге үз башын култык астына кыстыра да көрәшкән дәвам иттерә».

Көнчыгышта Кисекбаш образы урта гасырларда ук инде әдәби әсәрләр персонажы булып киткән. Шундый әсәрләрдән Идел буенда Хисам Кятибнән «Жомжөмә Солтан» исемле әсәре кин таралган була. Тикшеренүчеләреннән гомум фикерен буенча, бу поэма мәшһүр Иран шагырь Фәридеддин Гаттарның (1120–1229) «Жомжөмә намә» әсәре тәсирендә язылган. (Шунысы игътибарга лаек, 1229 елда монгол баскынчылары тарафыннан үтерелгән Гаттар турында да анын биографлары «башы киселгән Гаттар, кисекбашын култык астына кыстырып яуда һәлак булды» дип язгалар.) Революциягә хәтле Казан татарлары арасында XIII–XIV йөзләрдә яшәгән билгесез авторның «Кисекбаш китабы» аеруча популяр булган. Г. Тукайның «Печән базары, яхүд яна Кисекбаш» сатирик әсәре «Кисекбаш» китабына нәзирә формасында язылган.

Татар риваятьләрендә очрый торган сихерче образы белән без еланнар темасын күзәткәндә танышып үткән идея инде. Ләкин риваятьләрдә сихерче, бигрәк тә сихерче карчык кылган «батырлыклы» еланнар үтерү белән генә чикләнми икән. Аларның, ачулары килсә, елгаларның агымнарын үзгәртүе, күлләрдән сазламык ясауы да мөмкин икән. Билгеле булганча, еллар, гасырлар үзү белән, төрле табигый сәбәпләр аркасында, кайбер елгалар үзләреннән агым юлларын үзгәртәләр. Мәсәлән, Идел урта гасырларда Болгар шәһәре яныннан ук аккан дигән хәбәрләр бар. Кама тамагының да элекке урыны икенче жирдәлек булганы билгеле. Халык риваятьләре табигатын бу күренешен болай аңлаталар: «Кайчандыр бик зур шәһәрдә хан һәм анын сихерче хатыны Фатыйма яшәгәннәр, аларның Акбикә исемле бик матур бердәнбер кызлары да булган. Акбикәне күп егетләр яратканнар, тик әнисеннән куркып сарайга якын килә алмаганнар. Баһадир Идел генә курыкмыйча Акбикәне урлап киткән. Ачудан Фатыйма Иделне каһарланып сихер көче белән куып жибергән. Идел киткән, әмма кызы кире кайтармаган». Ә инде Кама елгасы икенче бер сихерче хатынның маласи батырган өчен каргалган. Бу хатын ачуыннан елгага кызган таба ташлаган да, Каманы агымын үзгәрткән мәжбүр иткән, имеш.

Халык авыз ижатының әкият жанрына кермәгән әсәрләре арасында хәзинәләр темасына багышланган хикәятләр үзгәчлекләре белән аерылып торалар. Бу хикәятләр жир астына күмелгән һәм кайчан да булса табылчак байлыктар турындагы ышануларга нигезләнгәннәр. Башка халыклардагы кебек үк, хәзинәләр темасына багышланган хикәятләр татарлар арасында да кин таралыш тапкан. Алар, гадәттә, курганнар, тау куышлары, каберлекләр, күлләр һ. б. топонимнар белән бәйләп рәвештә сөйләнә. Хикәяттә сурәтләнгән хәзинәнен яшерелү мотивлары төрлечә булуы мөмкин. Бер очракта хәзинә дошман кулына төшмәсәң өчен яшерелгән дип аңлатыла. Мәсәлән, халык арасында Иван Грозный Казанны алганда Казан байлары үз малларын Кабан күленә ташлаганнар дигән ышану яши. (Бу риваятьне революция белән бәйләп рәвештә дә сөйләләр.)

М. Гафуриның халык риваятьләренә нигезләнеп язылган «Хан кызы Алтынчәч» хикәясендә Алтынчәчнән өтисе дошман яулары килгәч, «эшен ахыры начар булгачын белеп, үзен хәзинәсендә булган алтын-көмешләрен, жәүһәр-якутларын» тау куышына яшерә. Хәзинәне явыз ният белән, комсыз, саран ханнар, байлар якын кешеләренә эләкмәсәң өчен яшерүләре дә мөмкин: М. Д. Чулковның XVIII гасырда чыккан «Абевега

русских суевир» исемле китабында татарлардан язып алынган бер риваятьтә: «Биләр патшасы бик бай булган. Аның сугышып алган хәзинәсе чиксез икән. Ул байлыкны үзеннән калган балаларының саклап тота алуларына ышанмаган. Шуннан соң ул бер биек багана куйдырган. Шул багана астына бер бүлмә ясатып, бөтен байлыгын шунда төшереп, әфсен укып, бикләп куйган» диелә. Кайбер очракларда хәзинәнен күмелү сәбәбен юлбасарлар белән бәйләп рәвештә дә аңлаталар. Гадәттә мондый хәзинәләргә «женнәр ияләшәләр» һәм байлык янына кешеләрне жибәрмиләр. «Менә инде, озак вакытлар үткәч, шул хәзинәләргә женнәр ияләшкәннәр. Аларны алырга барып, әллә никадәр кешеләр һәлак булганнар». Күмелгән байлыкны мылтыклы солдатлар яисә куркыныч жанварлар саклавы да мөмкин: «Анда кулына мылтык тоткан солдатлар каравылдап торалар икән. Алырга теләгән кешеләрне якын да жибәрмиләр ди», яки: «Кайбер кешеләр ул хәзинәне алырга ниәтләп, жир астына төшкәләгәннәр. Алар хәзинәгә якынаю белән, хәзинә янында бер кара эт күренә икән, ди. Ул эт хәзинәне урларга килүчеләргә ташлана икән, ди. Этнең коточкыч тавышы караclarны борылып китәргә мәжбүр итә икән, ди. Шулай итеп, хәзинәне алырга баручылар, эт тавышыннан куркып, кире кайталар икән дә, кайткан гакылдан яззалар икән, ди».

Күп очракларда хәзинә үзе дә жанлы персонаж итеп тасвирлана. Ул яшерелгән урыныннан (курган, каберлек, тау куышы һ. б.) төрлө рәвештә, гадәттә, йорт хайваннары (этәч, сарык, ат һ. б.) кайбер очракларда кеше рәвешендә чыга. Нинди генә кыяфәттә булмасын, хәзинәне алып өчен башта ана сугарга кирәк: «Күп заманнар үткәннән соң, бу алтын шунда калып жанланган да, теләсә нинди сурәتكә кереп жир өстенә чыгып йөргән, имеш», яисә: «Ул йә этәч, йә кеше формасында чыга икән. Шуны тибеп жибәрсән, ул чәчелеп китә икән».

Татар халкының борынгы ышануларга нигезләнгән риваятьләрдәге сюжетлар һәм мотивлар күп төрлө һәм, әлбәттә, аларның барысына да бер мөхәллә кысасында гына тулы анализ биреп булмый, без бары тик аеруча таралган һәм типик булганнарына гына тукталып үттек. Әмма алар аша борынгы риваятьләреннән кайбер жанр үзенчәлекләре, бу төр әсәрләрдәге образлар, сюжетлар һәм мотивлар турында билгеле бер фикер йөртәргә була.

Күргәнчә, тикшерелгән хикәяләреннән төп геройлары (Алып, Кисекбаш, Хәзинә, Сихерче карчык һ. б.)—ярым мифик персонажлар һәм бу яктан борынгы ышануларга нигезләнгән риваятьләр әкиятләргә, легендаларга, асырым очракларда, ияләр турындагы хикәяләргә охшаганнар. Шул ук вакытта аларда риваять жанрына гына хас үзенчәлекләр дә бар.

Әкиятләрдә вакыйга «борын-борын заманда, ниндидер бер патшалыкта барса, риваятьләрдә исә конкрет бер тарихи чор (мәсәлән Казан ханлыгы), яки вакыт (Иван Грозный Казанны алганда) тасвирлана. Риваятьләр, гадәттә, конкрет бер урынга, объектка бәйләп рәвештә сөйләнәләр. Легендаларда сүз гомумән елгалар, таулар, агачлар турында барса, риваятьләр «Идел елгасының Ширбәтле авылы янында аккан жире», «Мөчкәрә авылы буендагы тау», «Көек авылы янындагы урман» һ. б. белән бәйләнгән.

Әкиятләрдән аермалы буларак, риваятьләрдә тасвирланган вакыйгалар булган эш, булган хәл дип исәпләнелә. Дөрөс, ияләр турындагы хикәяләр дә шулай кабул ителәләр. Әмма ияләр турындагы хикәяләр, гадәттә, сүз сөйләүче үзе күргән вакыйгалар һәм образлар турында бара (Су анасы, Шүрәле, Абзар иясе, Бичура һ. б.). Риваятьләр исә элек, күп очракта бик борынгы заманнарда булган хәлләр турында сөйлиләр. Шуна күрә риваять сөйләүче тынлаучыны ышандыру өчен күп очракта ниндидер «дәлил» дә китерә. Гадәттә ул борынгы бабалар авторитетына таяна һәм сүзен «Әти шулай дип сөйли иде», «Картлар әйтәләр иде» дип башлый. Мондый дәлиллеләүләр риваять жанрының бер билгесе булып исәпләнә.

Йомгак ясап шуны әйтәргә була, борынгы ышануларга нигезләнгән риваятьләр татар халкының борынгы фикерләү формаларын, дөньяны, тирә-як табигатыне һәм тарихи үткәнне ничек күзаллавын чагылдырган кыйммәтле мәгълүматлар тулган чыганаclar булып торалар һәм шул жәһәттән үзләренә өһәмәтиәтләрән югалтмыйлар.

Сәгыйт ГЫЙЛӘЖЕТДИНОВ,

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

ШӘФКАТЬ ҺӘМ ВӘХШӘТ

«Сүзләр... Сүзләр!.. Яши-яши мин сезне чын-чынлап аңтый башладым, ахрысы... Чын күнелдән аңлый һәм ярата. Элегрәк мин сезне ишетә, әйтә, уйлый һәм яза ғына белә идем. Ә хәзер мин сезне бөтен күзәнәкләрем белән тоям, күрәм, хәтта ки төсләрегез вә исләрегезне аера башладым шикелле...»—дип яза Л. Шагыйрьжан «Казан утлары» журналының 1999 елның 3 санында чыккан мәкаләсендә. Кем ничектер, үзем дә, шигырь булсынмы ул, чәчмә әсәрме—ин беренче, әсәрнең теленә, тасвирлау алымына игътибар итәм. Язучы сүзне аңлап, анын эчке аһәңен тоеп эш итә икән, сурәтләрләр дә, вакыйгалар корылышы да, табигыйрак килеп чыга. Сер түгел, исемнәре укучыларыбызга яхшы таныш булып, «классик» исеме алган язучыларыбыз арасындамы, сонгы елларда көлтә-көлтә булып Язучылар берлегенә кабул ителгән авторларыбыз арасындамы, бер тын белән укып чыгарлык, үзенә матур теле, геройларының характерын, аларның нәкъ менә сөйләүләре аша ачып бирә алырлык, авыл кешесен авылча, шәһәр кешесен шәһәрчә табигый сөйләттереп, сүзләрен урынлы ғына кулланып яза белә торган язучыларыбыз бик аз шул. Әсәрләр теге яки бу вакыйганы коры сөйләп чыгуга ғына кайтып кала. Язучыларыбыз нигәдер күп сүзләр, озын әсәрләр язарга омтылалар. Сүзләр бер-берсе өстенә менеп, төртөшөп, хәтта кайбер очракларда «бүселеп» торалар. Әсәрне сузар өчен геройларыннан нинди генә сүзләр әйттермиләр дә, аларны нинди генә ясалма хәлләргә куймыйлар. Ахырына житә алмыйча интегеп бетәсен.

Һәм инде без балачактан ук яратып, үз итеп күнелдәргә сөнгән Ф. Хөсни, Ә. Еники, М. Мөһдиев, Х. Сарьян әсәрләрен хәтерләткән берәр хикәя яки повестька юлыксаң, Икхластан сөенеп куясын. Менә шундыйларның берсе, минемчә, Факил Сафинның «Гөлжиһан» һәм «Биек тауның башларында» исемле китаплары.

«Гөлжиһан» повесте моннан берничә ел элек «Казан утлары» журналында басылып чыкты. Повестне укыгач бу авторның калган әсәрләре белән танышасың килү хисе туды.

Татарстан китап нәшрияты һәм газет-журнал нәшрияты бастырып чыгарган бу китаплар, икесе дә, 1998 елда дөнья күргән.

Башта әйткәнәмчә, Ф. Сафин әсәрләрен укый башлагач та тел стихиясе үз эченә бөтереп алып кереп китә. Жөмләрләр кыска, аңлаешлы, вакыйгалар тормыштан алып сурәтләнгәннәр. Һәм шуна да алар югары ышандыру көченә ия.

Әйтик, «Биек тауның башларында» романындагы хәлләр, минем белән булмаса, синен яки башка кеше белән булмаган дип кем әйтә ала? Барыбыз да адәм балалары бит, яшибез, сөябез, сөеләбез...

Романда сүз туксанынчы елларда күпләребезнен багырларен телгәләгән фажига—мәгһнәсез Чечен сугышы, әле үсмерлекләреннән дә чыкмаган сәгетләребезнең һалак булулары, армия хәлләре, экстремаль ситуацияләрдә адәм балаларының бер-берсенә мөнәсәбәтләре, беренче мәхәббәт өзгәләнүләре тасвирлана...

Яшәү рәвешбез кушканча: башта пионерда, аннан комсомолда тәрбияләнеп, Совет иленә, анын армиясенә «Дан сина дан, Совет солдаты» дигән жырлар тыңлап, гадел хезмәт белән көн итүче авыл кешеләре гаиләсендә туып-үскән, үз томерендә әле авылыннан бүтән жир күрмәгән сабий-солдат Шәфкать, гаскәри хезмәткә алынган кырыс чынбарлык белән йөзгә-йөз очраша. Юк, ул авылын, әнисен, әле унсигез яше дә тулмаган, кичтән генә өйләнеп киткән (мудла никахы белән генә) хатынын сагынып елап утырмый. Күнеленә үксә бүтәннән, кешеләрнең бер-берсенә булган каты багырылелегеннән, миһербансызлыгынан чарасыз ул. Анын авылы кешеләре мондый түгел бит! Туры сүзләр, каты куллы, гадел—тик миһербансыз түгелләр.

... Улының янып кара күмергә өйләнгән, танымаслык халгә килгән гүдәсен кайтарган, Хәкимә апанын шашар дәрәжәгә житеп өзгәләнүе кемгә генә тәәсир итмәс икән!

—Түгел, Гасыймкаем, (иренә дәшүе—Г. Б.) минем улым түгел бу... Бөтенләй башка кеше ята бит. Ник дәшмисен?—дип бәргәләнә ул. Ана күнеле ялгышмый. Табутта—аның улы урынында, частык килгәннен беренче көннөрәннән үк Шәфкаткә күп кыерсыту-жәбер күрсәткән капитан Хасистов гәүдәсе...

Шәфкатне үлемнән Мәхәббәт коткара. Иренен Чечен илендә әсирлектә икәннән телевизордан күрәп белгәннән соң Раушания юлга чыга. Сөләйман исемле чечен егете әти-әнисен, туганнарын дошман һөжүмнән якларга, Раушания исә «дошман булып басып кәргән», әсирлектә төшкән ирен коткарырга ашыга. Хәтергә уелырлык күренеш. Кешене хәсрәт якынайта диләр, алар да бер-берсенә ярдәм итеп, терәк булып сугыш барган жиргә ашыгалар. Алар бер-берсенә дошман итеп карамыйлар, чөнки икесе дә бу очракта корбаннар. Мәгънәсез Чечен сугышының, «бүленмәс» империянең корбаннары. Нәкъ шушы урында чечен егете Сөләйман образын әсәргә кертүе—авторын унышлы алымы.

Мең газәпләр белән килеп житеп, ирен таба алмый тилмереп йөргәндә, яралыларга ярдәм итү йөзеннән, пулялар янгыры астында чиләк тотып суга барырга чыккан жиреннән ул Шәфкат танкыннан корбан булырга тиеш була. Чөнки капитан Хасистовның боерыгы шундый: юлда очраган бер генә жан иясен дә аямаска.

Күнел, жан һәм тән берлеге үзен сиздергәндер күрсен, Шәфкат төтен арасындагы шәүленән Раушания икәнлеген таныганнан соң танкын ташлап ана ташлана, капитан Хасистов кулына күчкән танк—Шәфкат белән Раушанияне юкка чыгарырга өлгергәнче, миная элгә...

Үлем яхшы кешеләрне генә сагалап йөри дисәк тө, яхшы кешеләрне читләтеп тө үтә икән. Чөнки алар—Шәфкат белән Раушания яшәргә хөкәм ителгәннәр, алар бит бу дөньяга бәхетле булырга килгәннәр һәм шуның өчен кушылдылар да!

Романны укып чыккач та әле озак вакыт андагы геройлар кичерешләре белән яшисен. Әйтсәң дә алар һаман синен янәшәдә. Ф. Сафин әсәрләренен көче дә—сюжетны хикмәтле итеп кора белүдә, укучыларны әсир итеп, алар белән яшәтә белүдә.

Икенче китабы «Гөлжиһан» һәм «Сонгы көз» повестлары да унай фикерләргә уята. Ф. Сафин, әсәрләренен геройлары итеп, нигездә, авыл кешеләрен ала. «Гөлжиһан» повестенда да сүз гап-гади авыл кешеләре, ләкин аларның катлаулы язмышлары, олы мәхәббәтләре турында бара.

Ата һәм үти ана хакына яратмаган кешесенә кияүгә чыгып, аны ир итеп зурлап, хөрмәтләп, тормышын аякка бастыру, кешеләр рәтендә яшәү өчен алны-ялны белмичә хезмәт итүче, көн күрүче Гөлжиһан исемле хатынның тормышы сурәтләнгән бу әсәрдә. Ул укытучы да, врач та түгел. Гап-гади бозаулар караучы хатын. Аның да яратырга һәм яратылырга хакы бар. Язмыш ана авырлыкларны мулдан бирә. Ятимлек тө, иренен кыянәтә дә, баласының гарипләнүе дә читләтеп үтми аны... Кемдер, андагы хәлләр инде күптән мәгълүм дияр. Ләкин мәхәббәт, тугрылык, кешелеклелек төшенчәләре бервакытта да искерми, мәгънәсен югалтмый.

Гомер уртасына житеп килә торган бу язучы әдәбиятта артык чәчрәмичә, кабаланмыйча, ижаты тирәсендә шау-шу тудырмайча, булсын шигърияттә, булсын чәчмә әсәрләрдә, үз авазын, стилин табып ижат итеп килә. Аның геройларына сабырлык, ихласлык, олпатлык хас. Димәк, язучы үзе дә ир-егет, шәхес. Өстәвенә, Чаллыда чыга торган «Фән һәм мәктәп» журналының баш мөхәррире дә ул.

Алай да, Чаллыда яшәп ижат итүче бу язучы укучыларыбызга тиешле дәрәжәдә танышмы соң? Әдәби жәмәгатьчелектә аның ижаты ничегрәк бәһаләнә? Шушы сорауларыма җавап табу йөзеннән «Казан утлары» журналы алып бара торган «Туксанынчы еллар әдәбияты» дип аталган сөйләшүне карап чыктым. Сөйләшүдә (1—4 саннар) уңлап язучы инде үз сүзен әйтәргә өлгергән. Тик шулар арасында Р. Сибат кына Факил Сафин исемен атап китә. Бу хәл, минемчә, язучылар бер-берсенен ижатлары белән даими танышып бармаудан киләдер. Югыйсә сүз һаман да шул бер «төргәк» язучылар тирәсендә бармас иде. Шулай да, 1998 елгы Г. Исхакый премиясенен ана бирелүе—күнелле күренеш.

Без сүз алып барган «Биек тауның башларында» романы өлкән сыйныф укучыларына адресланган. Бу әсәрдән (һәм тагын башка шундый әсәрләрдән) үсмерләр өчен тәрбияви әһәмияте булган теләтлешүрләр, фильмнар да эшләп булыр иде. Компьютер заманы булган хәзерге буын матур әдәбият белән бик үк кызыксымный дигез икән, яшә буынны тәрбияләүнең мондый төрән тормышка ныграк ашыра башласак та начар булмас иде.

Фаил Шәфигуллинның тууына 60 ел

САФ ЙӨРӘККӘ ПАКЪ ДӨНЬЯ КИРӘК

Фаил Шәфигуллин әдәбият дөньясына алтмышынчы еллар ахырында килә. Шактый катлаулы еллар... Еллары кебек үк аның ижаты да үтә катлаулы, күпкырлы.

Бер мәкаләсендә ул үз ижатының ике полюс, ягъни проза һәм лира арасында тибрәлгәннен әйтә. Юморист, прозаик булып танылуына карамастан, ул шигырь язудан беркайчан да туктамый. Хәтта аның проза әсәрләренен нигезендә дә шигырь хиссият, нечкә мон ята. Соңгы елларда шигырь җыентыклары чыгармаса да, вакытлы матбугатта аның «лирик чигенешләр»е әледән-әле урын ала, алар арасында көйгә салынып, җыр булып киткәннәре дә байтак. Язучының өч шигырь җыентыгы: «Яна ел бусагасында» (1967), «Гашыйк» (1969), «Дулкынга дулкын» (1977) басылган.

«Шәһәр белән авыл арасында безнең яшылек эзе», дип яза Фаил Шәфигуллин. Авылдан чыгып киткән, ләкин шәһәр жирендә тамыр жибәрә алмаган буын кешеләре турында бу сүзләр, жир сагышы сөнгән аларга. Әлегә тема аларның эчкә халәтен билгели. С. Хафизов үзенен «Хәзерге татар әдәбиятының актуаль мәсәләләре» (Уфа, 1986) дигән китабында әдәбиятыбызда житмешенче елларда барлыкка килгән бу юнәлешкә (сүз—табигый яшәшсәннән асылган геройларның эчкә трагедиясен тасвирлаган әсәрләр турында) аерым игътибар бирә. Әлегә юнәлешнең эчтәлеген билгеләгәндә ул В. Шукшин сүзләрен искә ала: «Кырык яшьлөргә таба шулай булдым: бөтенләй шәһәриеккә дә түгел, авылныкы да... бер аягым ярда, икенчесе көймәдә. Унайсыз, билдәһи...» (Советский экран. 1971, 1 нче сан). Бу эчтәлекне белдергән чәчмә әсәрләрен С. Хафизов «Кала алучы яшьләр прозасы» исеме белән берләштерә. Рус әдәбиятында исә бу юнәлешкә караган чәчмә әсәрләрен—«деревенская проза», шигырь әсәрләрен—«поэзия тишины», дип атадылар. Исемнәр төрле булса да, барысы да бер мәгънәне аңлаталар: «яшылек эзе авыл белән шәһәр арасында» калучылар трагедиясе бу. Әлегә юнәлеш бөтен Рәсәй әдәбиятына хас, чөнки ил буенча алып барылган сәясәтнең нәтижәсе. Россиядә бөек максатлар хакына гади кеше ихтияҗлары һәрдаим корбан ителде. Әдәбият та гигант төзелешлөргә дан җырлады.

Житмешенче елларда исә башка тенденция күзәтелә—әдәби әсәр үзгәндә шул гигантлар күлгәсәндә калган «кечкенә» кеше, бигрәк тә аның күнел моны үзәккә алына. Жир ананам тамырлары белән куптарып алынган кешеләр... Алай гына да түгел, шул зур төзелешләр хакына юк ителгән авыллар кемендәр кечкенә ватаны, табигатының гүзәл почмагы иде бит! Әнә шуларның өрнүле тавышларын, трагик язмышларын яктыртырга омтыла әлегә заман әдәбияты. Фаил Шәфигуллин ижаты нәкъ шушы агымга көчле дулкын булып бәрәп керә. Замандашының эчкә халәтен, кичерешләрен, уй-моннарын төгәл һәм дөрәс итеп тасвирларга омтыла язучы.

Шул ук вакытта шагыйрьнен хезмәт темасына алынуы да гажәп түгел. Ул «Завод җыры», «Кою цехында», «Яшылек», «Коммунистлар», «Төнге смена» һ. б. шигырьләрдән торган тулы бер цикл ижат итә. Аларда социалистик хәятнен каршылыклы сыйфатлары бик ачык чагылган.

Каршылыклы халәт билгесен без Фаил Шәфигуллинның проза әсәрләрендә дә очратабыз. Ләкин моннанса—үзәккә үтәрлек жылы хисләр белән яза ул, көлә—желегенә үтәрлек итеп көлә белә. Фаил Шәфигуллин таланты—кеше хиссиятендә чагылыш тапкан эстетик категориянен ике чик ноктасын—трагик хис белән бергә комик хисне дә үз эченә ала. Һәрбер әсәрдә—шигырьме ул, хикәя, яки повестымы—шайан елмаю артында күз яше елтырый, елау артында көлү ята. Әдәби тәнкийтә Фаил Шәфигуллинның юмористик әсәрләрен А. Чехов, В. Шукшин, Ф. Искәндәр белән бер ясылыкка куеп

карады. Әмма анын ижаты, эчке моны буенча, А. Грин, О. Генри, Х. Кыркмәзгиль, Х. Улаш, Жәләл Али Әхмәд әсәрләренә якынак тора кебек.

Юмор—Фаил Шәфигуллин ижатында ин югары нокта. Мондый әсәрләр нигездә өч китапта тупланган: «Күзгә карап»—1979, «Кешелек тавы»—1988, «Ак мангайлы бүреләр»—1985. Биредә юмор үзен табигыйлеге, тематик кинлеге белән бер яктан гажәпләндерсә, икенче яктан комизм алымнарының күплеген һәм төрлеген белән игътибарны җәлеп итә. Әдипнән юмористик әсәрләрне укыганда, аларның жинел укылышына, форма камиллегенә игътибар итмичә булмый. «Көтелмәгәндлек»—Фаил Шәфигуллин юмористикасының тажы. Укыганда син сюжет буенча анга бер төрле мәгънә салып киләсәң, автор исә аны бөтенләй икенче ягы белән китереп бастыра. «Балык тотканда», «Бер мәхәббәт тарихы», «Аерылышу», «Казанга Пеле килгәч», «Бер генә бал», «Көмеш лампа», «Хатын күнеле», «Портка килергә куштылар», «Шайтан алгыры», «Велосипед», «Кышкы борчулар», «Төнге әңгәмә» кебек әсәрләрне мисал итеп китерергә булыр иде. Менә «Ерак якларда» әсәрәндә барган вакыйгаларны карап узыйк.

«Туфан Миннуллин вагон тәрәзәсеннән күз иярмәс тизлек белән артка шуышып торган карлы кырга карады да, үзалдына сөйләгәндәй, итеп куйды:

— Семьялар ни хәлләрдә икән инде безнең? (...)

— Шулай,—дип сузды Аяз Гыйләжев, күзлек пыялаларын сөртә-сөртә.—Ни күрмәгәнне ат башы белән язучы хатыны башы күрә».

Сөйләшү шул тема янында жанлана. Ләкин планетар, космик үлчәм белән яши торган шагыйрь кешегә—Зөлфәткә тормыш прозасы кызык түгел. Берара уйланып йөргәннән соң ул, «нәрсәдер исенә төшкәндәй, кинәт туктады, кулына соски белән себерке күтәрәп вагон буенча узып барган проводник агайның аркасына сукты:

—Простите, ресторан кайсы вагонда монда?!

Проводник агай Зөлфәткә сонгы һөҗүм алдыннан матодорга баккан үз сыман акаеп карады, әмма бер сүз дә өйтмәде.

Пассажирлар ниндидер тамаша көтеп тынып калдылар.

Казан—Арча поезды Биектауга якынлашып килә иде».

Көлүнә ин югары ноктасы сонгы жөмләдә. Әсәр барышындагы тапкыр репликалар, чагыштырулар—барысы да көлкә, тик финал янгырашы янында алар—әле прелюдия генә. Көлүнә мәгънәсә, әсәрнен асылы сонгы моментта ачыла. Көлү хиссият сферасыннан тирән качырылган, әмма ул шушы моментта үзен таныткан фикер белән бергә акыл хозурына күчә.

Әлеге әсәр ин башта язучылар берлеге каршында чыгып баручы «Тынгысыз каләм» дигән стена газетасында дөнья күргән. Соныннан алар «Әпкәли журналы» (Әпкәли—Фаил Шәфигуллинның бер псевдонимы) циклында «Кешелек тавы» дигән җыентыгында туплана. Биредә басылган юморескалар, бер яктан, әдәби кыйммәткә ия булса, икенче яктан тарихи сәхифә булуы белән кыйммәт. Язучы яшәгән еллардагы татар әдипләре үзәккә алынган аларда.

Аның әсәрләрендәге татар әдибе Мәскәү үзәгендә дә, Европаның затлы салоннарында да үзенә милли йөзән югалтмый, үзен күкрәк киереп, горур итеп тотат. Әнә, бер көнгә Барлас Камалов булып эшләргә ризалашкан Әпкәли—Мәскәүдә. «Шолохов белән Гамзатовны төн уртасында уятып, лимузинга төялешеп, аэропортка киттек. Сергей Михалков бер кочак чәчәк күтәрәп килгән. Шолохов махсус самолет чакыртты. Бик зурлап озатып жиберделәр.» Лондонда йөргәндә дә шундый ул: «Джеймс Олдридж вилласында чөйләр эчеп, мунчалар кереп, хикәяләр язып жиде-сигез сәгать

Фаил Шәфигуллин кызы Раушания белән. 1973 ел.

яшәдем дә, король сараенда әдәби жомга үткәреп, китап сату оештырып, су юлы белән Казанга кайтып киттем».

Язучы тирә-юньне генә түгел, эчке халәтне, психик нечкәлекләрен дә тирәнтен аңларга омтыла. Әсәрләрдә тормыш, вакыйга битараф хикәяләү төсәндә түгел, ә герой күнеле аша үткәреп, аның сиземләве аша гәүдәләндерелә. Автор күзгә күренмәс идеяне жисми хәрәкәттә тотып алырга, шул нюанс ярдәмендә герой характерын тасвирларга омтыла. Шуна күрә Фаил Шәфигуллин әсәрләрендә гади генә сюжетта да зур мәгънәгә тап буласын.

Язучының байтак әсәрләрендә автобиографик элементлар да табасын. Дәвамлы рәвештә язылган өч повесте моңа мисал. Аларның берсе—«Бер малай, өч аргамак»—язучының сугыштан соңгы елларга туры килгән балачагы, ягъни шул заман татар авылы турында.

Әлеге әсәр хакында авторның үзе язып калдырган сүзләре дә бар. «Бер малай, өч аргамак» турында сүз чыккач, күпләр миннән: «Сина атлы ургычлар белән урак урдырырга туры килдемени?»—дип сорыйлар. Әлбәттә. Атлы ургычларны үз күзән белән күрмәсәң, урак атларына үзән атланып йөрмәсәң, кул чарларын үзән әйләндермәсәң, Рәсим кичерешләрен ничек аңлар иден дә, аны башкаларга ничек сөйләп бирә алыр иден!»

Унбер яшьлек Рәсим хисләре белән язылган бу әсәр. Аның керсез саф күнеле аша. Ләкин, язучы ул дәверне гадиләштереп, яки бизәп күрсәтми. Киресенчә, Рәсим гаиләсе мисалында язучы ул заманның ачысын, авырлыгын ачып сала.

Рәсим үзенә индивидуаль йөзә белән генә түгел, сугыштан соңгы балаларның балачагын гәүдәләндергән типик образ булуы белән дә кызыкты. Аның ипи турындагы уйлары шул елларда туып үскән барлык балаларга таныштыр, мөгаен.

«Татлы исе борыныма килеп тә керде, күзләремнән яшь атылып чыгып, янакларым буенча агып та китте.

—Ипи,—дип шатланып типте йөрөгем.

Бу кадәрле аваз төрәзә артындагы тубылгы куаклары аша, әти төшләреннән минем хыялларым күчкән ак яллы аргамаклар эзе буйлап, тын басулар өстендә жемелдәшкән көмеш йолдызларга кадәр менде дә кичке жыр булып жиргә әйләнеп кайтты, кайтаваз булып янадан йөрөгемә килеп керде:

—Ипи!»

Әсәр торгынлык елларында язылган, әмма автор оста итеп ул елларның гадәлсезлеген күрсәтә белгән. Монда халык түгел, колхоздан урлап ташыган кеше күпкә рәхәт яши. Әнә Борһан Кукамай—авылның бер усалы. Аның үз законнары. «—Син дә ташы хәленнән килсә...»,—ди ул, Рәсимне мыскыллап. «—Әнә, атаң намуслы председатель булып йөрде, әллә сөзгә алтын сарайлар салып калдырды?» Чыннан да, Рәсимнәрнең өйләре ярым жимерек хәлдә. Дөрестән дә, ныклап уйласаң Борһан фәлсәфәсендә мәгънә бар. Беренче карашка Борһан Кукамай начар гына түгел, явыз кеше. Әмма төптөрәк уйласаң, язучының махсус алымы бу. Язучы Эзоп тәҗрибәсен файдалана. Әмма аерма да бар: ул вакытта ачыктан-ачык әйтергә ярамаган фикерләрен тискәре персонаж аша укучыга житкәрә. Нәкъ шул Борһан авызыннан без дәрәс сүзләр ишетәбез ләбаса. Нәкъ шул Борһан, заманның гадәлсезлеген күрәп ачыктан-ачык каршылык белдерә. Түбәндәге өзекне айлыйк.

«Өстәнә яшеле уна башлаган хәрби киём кигән бер агай арба өстәнә менеп баскан. Шаулашкан хатын-кызларны тынычландырырга тырышып фуражжасын селки.

Колхоз председателе Галим абый да арба янында тора икән.

—Туктагыз әле, жәмәгәт. Бака туге ясамагыз. Район вәкиленә әйбәтләп аңлатырга ирек бирегез. Я, кайсыгыз нәрсә сорый анда тагын. Берәм-берәм генә түлкә.

Амбар ишеге төбәндә төмәке пыскытып утырган ике-өч бөртөк ир-ат арасыннан Борһан тавышы ишетелде.

—Безнән шул бер сорау инде һаман да. Кайчан туйганчы ипи ашый башлайбыз? Өченчә ел хезмәт көнәнә ике йөз грамм да тимәде. Узган ел өч йөз грамм белән калдык».

Фаил Шәфигуллин тасвирлаган татар авылы—безнең өчен гажәп кыйммәтле бер тарих, сугыштан соңгы типик авылларның берсе. Өмет һәм хыял яшәтә аларны. «Бер малай, өч аргамак» повестенда да, «Солдатлар кайта», «Исламай», «Сафура, Бәкер һәм трактор» хикәяләрендә, новеллаларында да халкыбызның риясыз, көчле рухлы булуы нәтижәсендә барлык кыенлыкларны, авырлыкларны жинәп чыгуын күрәбез.

Фаил Шәфигуллин башка кайбер каләмдәшләре кебек социалистик реализм

кысасын атлап чыга алды, чын тормышны, халык тормышын нигез итеп карады. Замандашын борчыган сорауларга жавап бирергә омтылып, ул төрлө юллар, төрлө алымнар тапты.

Югарыда карап үткән повесть—трилогиянен беренче өлеше, аның давамы буларак «Бәхет йолдызы астында», «Өй салуның ние бар?» язылган.

Фаил Шәфигуллин Тын океан балык тоту флотында. 1960 ел.

Повестының 1982 елда язылганын искә алсак, үз вақыты өчен бик мөһим проблемалар күтәрелә анда. Крестьянның матди хәле, авыл баласының мохтажлыктан төмам гажиз булып күпләп читкә чыгып китүе, дингезләрдә, шахталарда һәм башка кара эштә тир түгеп тамак туйдырып йөрүе, инде авылда калып, хужалык эшен тартып баручыларны да читтән китерелгән житәкчеләрнен кысыклап чыгаруы. Жир эшен бары китаптан гына өйрәнгән кичәге студентларның гомер буге шушы жирдә эшләп килгән кешеләргә эш тәртибен өйрәтеп йөрүләре дә—әсәрдә үзәк проблемаларның берсе.

Өченче повесть төмамланмаган килеш, каралама хәлендә калган. Бәлки әле язучының ана ниндидер өстәмәләр, үзгөртүләр дә кертәсе булгандыр. Рәсимнен нинди язмышка дучар буласын, нинди юл сайлаячагын да без белмибез. Ахыргы өзектә герой уйчан, боек хәлдә күренә. «Рәсим аны-моны дөшмәдә, ишек капкаларын тавышсыз гына ачырга тырышып, урамга чыкты. Хәбирләр йорты тагын да биегрәк булып, коймалары исә адәм үтеп керә алмаслык стена булып, каралты-куралары ныгытма почмакларындагы манараларга охшап күренә иде салкын декабрь төнендә. Тәслимәннен шул караңгы йортта, шул биек койма артында яшәвенә күнеле ышанырга теләми, ышанасы килми иде Рәсимнен...» Аның күнеле төшенкә, хыялы барып ирешмәслек еракта калган. Ләкин ул әле сынмаган, үзенә күрә нииятләре дә, өметләре дә бар егетезбен.

... Фаил Шәфигуллин ижатының киләчәк язмышы да—язучының үз язмышынан, Рәсим язмышынан күпкә бәхетләрәк булыр дип ышанасы килә. Озын гомер юралган ижат бу!

Раушания ШӘФИГУЛЛИНА,
Казан Дәүләт университеты аспиранты

Равил Рахманига 50 яшь

ГАСЫРЛАР ЯРЫНДА...

Безнен Казаныбызга мәнгелеккә дип Ходай тарафыннан бүләк ителгән олы көмеш көзгебез—Кабан күлебез бар... Әнә шул Кабан күленең борылмалы һәм шактый ук текә ярлары буйлап сузылып киткән Мәржани урамыннан барганда минем күнелдә ни өчендер романтик тойгылар уяна. «Ни өчен икән?»—дим...

Юк, эш монда урамның яшьлөгем белән бәйлә булуында гына түгелдер... «Армия» дип аталган сөргеннән соң Казанга кайткач яшәгән беренче «фатирым»ның—артылаш жиргә сеңгән кечерәк кенә бер бүлмәнән—шушы тирәдә булуында түгелдер хикмәт.

Биредә, Кабан күленең текә ярлары буйлап йөргәндә, һәрбер уйлы татар шуны сизмичә, тоймыйча калмый: монда сина үзеннән-үзе диярлек ерак дөвәрләр жиле килеп кагыла, Кабан күле үзе дә сина тарих күзе булып, борынгылар күзе булып карыйдыр кебек тоела... Манарасы күккә ашкан якындагы күркәм мәчет тә, борынгы стильдә салынган матур-матур агач йортлар да көчәйтә сиздәге әнә шул тойгыны, әнә шул рухны.

Менә шушы Мәржани урамының Сафиян тыкрыгы белән кисешкән жирдә, нәкъ Кабан күленең үзенә каратып салынган ике катлы бик матур бер агач өй бар. Борынгы байларча затлы-зиннәтләр итеп, бизәп-нәкышләр салынган йорт ул.

Әнә шул йортның борылмалы агач баскычларынан икенче катка күтөрелсәң һәм унга борылып берәз гына барсаң, күренекле әдәбият белгече, галим һәм тәнкыйтьче Равил Рахманиның жыйнак кына фатирына килеп керәсең.

Әйе, шәхеснең чынлыкта кем икәннән, нинди икәннән белү өчен язганның уку гына житми—ә аның торган, яшәгән жирен дә күрү кирәк шул.

Әнә дивар буйлап тезелеп киткән рәт-рәт китап киштәләре. Аларда калын-калын томнар, ерак чорлар авазы һәм бүгенге көн сулышы... Әнә түр почмактагы калакка монды мандолина эленгән. Ул инде хужасының бармаклары кагылуы гына көтеп тора кебек—шундук бер милли көйне көйли башлаячак сыман... Әнә икенче бер почмакта, идәндә—авыр-авыр герләр, гантельләр. Болары инде хужа кешенең физик көче һәм «күз генә тия күрмәсен» диярлек сәләмәтлөгә турында бәян итәдер... Ә язү өстәлендә исә калын-калын кулъязмалар—булачак китаплар.

Әйе, бу бүлмә хужасы Равил Рахманиның бүгенге татар әдәбиятында кабатланмас урыны, мактаулы миссиясе бар. Мәдәниятебезнең «балалар әдәбияты» дигән гаять кадерле тармагын үзенә күз карасы кебек якин күрәп, аны жентекләп өйрәнәп, кызыклы закончалыклар ача-ача—кыскасы шушы дөнья белән чын-чыннан мавыгып, рухланып, канатланып яшәүче тынгысыз жанлы галим һәм әдәби тәнкыйтьче ул.

Равил Рахманиның 1981 елда чыккан «Шигъри бишек» дигән китабын ачасыңмы, яисә 1984 елда басылган «Канатлы дөнья»ны укыйсыңмы, бүтәннәрәңә күз саласыңмы—барысында да ижади мохитны, шигъри сүзгә тирәннән тоючы, әдәби күренешләрнең катлаулы бәйләнешләрен чын галимнәрчә тулы итеп күзаллаучы, аларны укучы күнеленә аңлашлы итеп китереп житкерүче каләм иясе—акыллы, төплә шәхес—заманча үткен зинһәл тикшеренүче белән очрашасың.

«Шигъри бишек»тә автор татар балалар поэзиясенә чын мәгънәсендә профессиональ үсеш алуы халкыбызның сөекле шагыйре Габдулла Тукай исеме белән бәйлә икәннән ышандырырлык итеп дәлилли. «Тукайның балалар әдәбиятына килүендә, чор тудырган объектив шартлар белән берлектә, субъектив үз табигате: күнеле белән сабый жанлы булуы, балачак тәэсирләрнен хәтерендә тирән уелып саклануы, сәнгатьчә фикерләвенәң бала рухына җавап бирүе һәм, әлбәттә, аның боек шагыйрлек таланты төп роль уйный»,—дип яза Р. Рахмани. Гасыр башында яшәп ижат иткән Г. Рахманколы, Дәрәмәнд, С. Рәмиев, М. Гафури. Н. Думави, М. Укмәси һ. б. күпләгән кызыклы авторлар ижатына да тирән анализ ясала биредә.

Октябрь революциясеннән соңгы чорда да татар балалар әдәбияты һәм аның шигърияте күпләгән кызыклы талантлар белән баеда. «Канатлы дөнья»дә әнә шул чорда

мул ижат ителгән шигъри мәржәннәр хакында тәфсиллә сүз бара, яна чорнын яна төрлә закончалыклары барлана. Игътибар үзегенә куелган еллар панорамасы шактый тулы күз алдына китереп бастырыла.

1980 елда бөтен татар әдәбияты өчен зур вакыйга булып «Балалар поэзиясе антологиясе» басылып чыкты. Гасырларны инләгән, йөзләгән ижади шәхеснең үзенчәлекле дөньясын колачлаган гаять тә житди хезмәт иде бу. Әлеге антологияне аерым бер фәнни хезмәт дәрәжәсендәгә саллы кереш мәкалә ачып жибәрә. Менә шушы төпле мәкаләнен авторы да һәм бу антологиянен редакторы да—Равил Рахмани. Әлеге фактлар үзләре генә дә Равилнен тәҗрибәлә һәм үтә жаваплы эшләренә уңышлы башкарып чыга алырдай ышанычлы белгеч булуын яхшы раслый. Хәзер бу антология безнең балалар шигъриятенә, аны төзүчеләргә һәм, беренче чиратта, әлбәттә, редакторы Равил Рахманига үзенчә бер һәйкәл кебек яши.

Күп гасырлык тарихы һәм бихисап ижатчылары булган татар балалар әдәбиятында үзеннән төпле сүзеннә әйтә алу өчен, әлбәттә, зур хәзерлек таләп ителә иде. Шуна күрә Равил башта Казан дәүләт университетынын татар теле һәм әдәбияты бүлеген, аннары шунда ук аспирантура тәмамлап, бу өлкәдә зур гыйлем туплады. Укыган елларында ук үзе сайлаган тема буенча матбугатта кызыклы мәкаләләр бастырды, фәнни һәм әдәби жәмәгәтчелекнең игътибарын жәлеп итте. Ә инде 1985 елда ул «Татар балалар поэзиясе» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклап (аның фәнни житәкчесе мәрхүм галимебез һәм төнкыйтычбез Нил Юзиев иде) үзенә хезмәт юлын гыйльми дәрәжә белән дә бизәде.

Равил Рахмани инде менә 25 елдан артык Татарстан китап нәшриятында эшли! Чирек гасырга тиң шушы гомер эчендә бу тәҗрибәлә мөхәррир кулыннан (юк, кулыннан гына түгел, ә йөрәгә, бәгыре аша да!) кайсы гына әдипләреннән нинди генә кызыклы китаплары үтмәгәндер! 1979 елда безнең әдәбиятыбызның тере классигы Әмирхан ага Еникәй 70 яшь тулган иде. Әнә шул бәйрәмгә Татарстан китап нәшрияты әдибнән хикәяләр жыентыгын бастырып чыгарырга булды. Билгеле, безнең Әмирхан агабыз инде ул жөмлөләренә коеп кына куя торган, һәр сүзенә, һәр тыныш билгесенә гаять тә жаваплы карый торган әдибебез. Әмма бу очракта да мөхәррир белән авторнын сүзләре, киңәшүләре байтак булды. Ялгышмасам, китапка «Юлчы» дигән бик әйбәт исемне дә, автор белән кинәшәп, Равил Рахмани куйды. Нәтижәдә, әдиб белән мөхәррир генә түгел, ә бөтен әдәбият өчен куаныч булырдай китап туды.

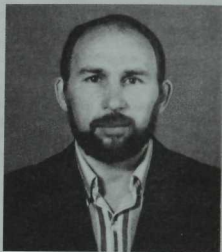
Менә шушындай соенеч тойгысы кичергән бик күп каләм ияләрен беләм мин. Аларның һәрберсе Р. Рахманиның нечкә, тирән тоемлау сәләтен, әдиб дөньясына карата бик тә игътибарлы булуын, кайгыртучан карашын билгеләп үтәләр. Үз китаплары редакцияләну өчен Р. Рахманига бирелсә шатлык хисе кичерүләрен әйтәләр. Менә болар барысы да мөхәррир кеше өчен бәхет, куаныч түгелмени?!

Әйе, Татарстан китап нәшриятында жаваплы вазифа башкару жинел түгел. Ләкин, шуна да карамастан, Равил Рахмани бүлмәсенен ишеге йомышы булган һәркем өчен ачык. Ул сине елмаеп каршы алып, игътибар белән тыңлар, акыллы кинәшен бирер, фикерен әйтер. Аның белән сөйләшәп, әңгәмә кылып алганнан сон синең үзенә дә көч кереп киткәндәй тоелыр, фикерләрен тагын да ачыклана төшәр, үз-үзенә ышанычын арттыр.

... Ә шулай да, менә бу айда үзенә 50 яшен тутыручы Равил Рахмани турында уйланганда, минем күз алдына янадан да Кабан күле буендагы әлеге йорт килә. Гасырлар ярына басып үзенә якты тәрәзәләре—күзләре белән—бүгенгә дөньяны, безнең бүгенгә хәлләренә күзли кебек ул йорт.

Ә анә шул йортта яшәүче Равил Рахмани исә үзенә якты күнелә, үткен зинһенә, жылы карашы белән безнең бүгенгебезне генә түгел, ә балалар әдәбиятыбыз аша милләтебезнең киләчәген дә күзли, күзәтә, күрә кебек.

Мансур ВӘЛИ.

Равил Рахмани

Uquç syze

. . .

Qəderle redaksiä!

Sezdä näşer itelä torğan «Qazan utları»—Başqortstan tatarlarıñnıñ da jaratqan zurnalı. Beznen respublikada tuır-ıskän distälägän ädiplärnen in äjbät əsərlərə şunda basılıp, bəten tatar dənjasında ruxi jañğırış taptı. «Qazan utları»na şuna kırä dä bik rəxmətle bez.

Tatarstan belən Başqortstan arasındagı ədəbi-mədəni bağlanışlarını nıgıtu bujınca zurnal iskitkeç igelekle eş başqara. Kiləcäktä dä şulaj yzara añlaşıp, aralaşıp jəşik, möxtəräm qələmdəşlər, qan qərdəşlər!

Rədif TIMERSİN,

jazuçı,

Ufa şähäre.

. . .

Inde bajtaq yıllar Ukrainada jəşəsək tə, kınəlebez belən hərwaqıt Tatarstanda bez. «Qazan utları» zurnalı bezgə tuğan jaqnıñ ruxi sulışın alıp kilə, jərəklərebezgə şıfalı bəlzəmdəj unaj joğıntı jasıj. Yzebeznen Q. Tuqaj isemendəge tatar çəmçiatə eşcənlegendä dä bez «Qazan utları» zurnalın bik teləp fajdalanabız. Ni genə əjtsən dä, ul beznen barıj julıbızñı dərəsləyçə yzencəlekle kompasıbız, telebez, tarixıbız, imanıbız sağında toruçı binihaja qəderle basmabız! Tuası əcencə men jıllıqqa da Sinen belən bergələp kersək ide, Qəliçənəp «Qazan utları!»

Foat MORTAZIN,

sugış həm xezmət veteranı,
pedagogiä fənnərə kandidatı.

Jalta şähäre.

УДМУРТИЯДӘ—«КАЗАН УТЛАРЫ» КӨННӘРЕ

Ут күрешбез Удмуртиядә 24—27 мартта «Казан утлары» көннәре узды. Очрашулар Удмуртия Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгы һәм Татар иҗтимагый үзәге инициативасы белән оештырылды.

Очрашуларда журналның баш редакторы Р. Фәйзуллин, баш редактор урынбасары Ф. Латыйфи, бүлек мөхәррире Ш. Мостафин, шагыйрь М. Әгъләм, балалар язучысы Ж. Дәрзаман, сатира-юмор остасы К. Кәримов, яшь жырчы Л. Сөләйманова катнашты.

Кунакларны Удмуртия Республикасы Дәүләт Советында милли сәясәт, дәүләт төзелеше һәм жирле үзидарә буенча даими комиссия рәисе Ю. Семенов кабул итте. Очрашуда Удмуртия Язучылар оешмасы вәкиле З. Богомолова да катнашты һәм чыгыш ясады.

«Казан утлары» көннәре менән артык кеше сыйдырышлы «Ижмаш» мәдәният сараенда башланып китте. Бу көнне бирегә Сарапул, Воткинск, Можга, Глазов, Әгерҗе шәһәрләреннән дә әдәбият-сәнгать союче күпләгән кешеләр, жирле авторлар килгән иде.

Шәһәрнен Тимерьолчылар мәдәният сараенда, 6 нчы татар классик гимназиясендә, филармониядә, Удмуртия университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегә, педучилишен татар бүлегә студентлары һәм укытучылары катнашында узган очрашулар, шулай ук Базезино районында, 1557 елда нигез салынган борынгы Кистем авылында, Глазов шәһәрнен булу да онытылмаслык тәэсирләр калдырды.

БТИҮНЕҢ VI КОРЫЛТАЕ

3 апрельдә «Казан» милли мәдәният үзәгендә Бөтентатар иҗтимагый үзәгенң VI корылтае булып узды. Аның эшендә Татарстанның һәм Россиянен төрле төбәкләреннән, БДБ илләреннән килгән 130 делегат катнашты.

БТИҮнен уңьеллык эшчәнлегә турында доклад белән иҗтимагый үзәк

ветераны И. Садыков чыкты. Юрист Г. Мортазин оешманың яңа уставы һәм программасы проектлары белән таныштырды—күпчелек тавыш белән, нигездә, алар кабул ителде. Аннары БТИҮ рәисе—язучы З. Зәйнуллин оешманың бүгенгә хәленә жентекле анализ ясады, алда торган мөһим бурычларга тукталды.

Корылтайның көн тәртибендәгә мәсьәләләр буенча фикер алышуларда Татарстанның халык язучысы Ә. Еники, Татарстан халык депутаты Ф. Сафиуллин, дин әһеле И. Лотфуллин (Казан), З. Хәкимов (Уфа), Р. Габдуллин (Ижау), Н. Яруллин (Магнитогорск), Р. Низамиев (Киев), А. Зыятдинов (Түбән Кама), Р. Кашапов (Чаллы), Ш. Жәләев (Азнакай) һ. б. катнашты.

Сониннан БТИҮнен яңа пленумы, президиум составы һәм рәисе сайланды. Рәислек вазифасын башкару яңадан З. Зәйнуллинга йөкләнде, анын 6 урынбасары сайланды.

ИНГУШЛАРНЫҢ РУХИ КҮЧТӘНӘЧЕ

Ингушетия Республикасының Татарстандагы даими вәкиле Р. Орханов жөмһүриятебезнен милли китапханәсенә үз халкының тарихына, этнографиясенә, тел белеменә һәм әдәбиятына багышланган китаплар тапшырды. Милли китапханә директоры Р. Вәлиев аңа ихластан рәхмәт әйтте һәм киләчәктә дә үзәргә хезмәттәшлеккән давам итәчегенә ышаныч белдерде.

КИТАП БӘЙРӘМЕ

9 апрельдә «Казан» милли мәдәният үзәгендә, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәгә Дәүләт премиясе лауреаты Равил Фәйзуллинның дүрт томлык сайланма әсәрләре чыгу унаеннан КИТАП бәйрәме үткәрелде.

Кичә хужасын Татарстанның Мәгълүмат һәм матбугат министры И. Әхмәтжанов, Татарстан китап нәшрияты директоры Д. Сабиржанов, ТР Язучылар оешмасы житәкчесе Р. Мөхәмәдиев, академик М.

Госманов, дүрттомлыкларның мөхәррирләрә Р. Даутов, Н. Гамбәр, язучылардан Р. Гаташ, М. Галиев, Р. Зәйдулла, Н. Акмал һәм якташлары котлады. Нәфис сүз осталары Х. Исмагыйлова, И. Кыямов, мәктәп укучысы Д. Родионов, артистлардан И. Әхмәтжанов, Аманулла һ. б. шагыйрьнен шигырьләрен, башка әсәрләреннән өзеңкләр укыдылар, жырчылардан З. Сөгәтуллина, Р. Сәхәбиев һ. б. аның сүзләренә язылган жырларны башкардылар.

Кичәдә милли мәдәният үзегенә кызлар бию ансамбле һәм халык уен кораллары оркестры чыгышлары нур өстенә нур будды.

Китап бәйрәмен шагыйрьнен дустанә—өдип Гәрәй Рәхим алып барды.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕНДӘ

2 апрельдә ТР Язучылар берлеге идарәсенен чираттагы утырышы будды. Анда берләшмә рәисе Р. Мөхәмәдиев язучыларның 28 майда булгач корылгаена әзерлекнен барышы турында сөйләде.

Утырышта күренекле шагыйрьләрдән Равил Фәйзуллин белән Ренат Харис «Татарстанның халык шагыйре» дигән мактаулы исемгә төкым ителде.

Шул ук көнне Әгерҗедән Габдулла Галиев, Чынгыз Мусин, Зәйдән Вадим Мишин, Казаннан Рәшит Гарипов, Марат Закир, Шәүкәт Гәделша Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителделәр.

ӨДИПНЕН ИКЕ ШАТЛЫГЫ

Татарстанның халык язучысы Гариф Ахуновның 51 нче китабы—«Тимерханның күргөн-кичегәннәре» дигән трилогиясе «Татар китабы» нәшриятында басылып чыкты. Шуш унайдан Татарстан Язучылар берлегендә китапны укучыга төкым итү тантанасы будды.

Өдипнен икенче зур шатлыгы—күренекле рәссам-график, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Эрот Зарипов, «Багышлаулар» сериясен давам итеп, башкалабызның Тукай музеенда «Гариф Ахун һәм аның данлыклы якташлары» дигән күргөзмә оештырды.

«АГЫМСУ» ТАНАНАСЫ

Мамадыш районында күренекле өдип Ш. Маннур нигез салган «Агымсу» ижат берләшмәсенен эшләп килүенә 25 ел туды. Шуш унайдан бирегә Татарстан Язучылар оешмасы житәкчесе Р. Мөхәмәдиев житәкчелегендә бер төркем өдипләр, шагыйрьләр кунакка килде. Татарстанның халык язучысы Г. Ахун, халык шагыйрьләре

Ш. Галиев, И. Юзеев, Язучылар берлеге идарәсе рәисе урынбасары Ә. Гәдел, «Идел» журналының баш мөхәррире Р. Низамиев, «Казан утлары» журналының бүлек мөхәррире Ш. Мостафин һ. б. район мәдәният йортында берләшмә әгъзалары, өметле яшь каләмнәр һәм аларның укытучылары, мәдәният хезмәткәрләре белән очрашып сөйләштеләр.

Соңынан «Балалар әдәбияты», «Шигърият», «Проза, драматургия, публицистика» остаханаләренен берләштерелгән күчмә утырышы үткәрелде. «Агымсу» ижат берләшмәсе ветераны—шагыйрь Вахит Галиев Татарстан Язучылар берлегенә әгъзалыкка төкым ителде.

ШАГЫЙРЬ УРАНЫ

Кайбыч район үзегендәге урамнарның берсенә Татарстанның халык шагыйре Шәүкәт Галиев исем бирелде. Аны ачу тантанасында өдип үзе һәм аның каләмдәшләре—академик Т. Галиуллин, шагыйрьләрдән И. Юзеев, Р. Миннуллин һ. б. катнашты.

БЕР ОЕШМАДАН—ӨЧ ЛАУРЕАТ

Татарстан Язучылар берлегенен Чаллы бүлегеннән монарчы ике өдип—Рахмай Хисмәтуллин белән Вахит Имам—Г. Исхакый исемендәге мәртәбәле премиягә лаек булганнар иде. Быел алар сафына шуш ук оешмада әгъза булып торучы Фәхил Сафин өстәлде. Ана өлегә премия «Биек тауның башларында» һәм «Гөлҗиһан» исемле китаплары өчен бирелде.

ИСКӘ АЛУ КИЧӘЛӘРЕ

Татарстан язучыларының Г. Тукай исемендәге клубында, күренекле шагыйрь-фронтовик Әнвәр Давыдовның тууына 80 ел тулу унаеннан, искә алу кичәсе үткәрелде. Анда танылган язучылар, сәнгать осталары, өдипнен Самара өлкәсе, Камышлы районнан килгән якташлары, туганнары катнашты һәм чыгыш ясады.

Шундый ук кичә башкалабызның Г. Тукай музеенда да уздырылды. Әдәбият-сәнгать сөекчеләр «Казан утлары» журналының элекке хезмәткәре—трибун шагыйрь, Г. Исхакый премиясе лауреаты Рәшит Әхмәтжанов турында истәлекләре белән уртаклаштылар, шигырьләрен укыдылар. Шагыйрьнен 60 еллык юбилеи унаеннан, аның турында истәлекләр китабы чыгару зарурлыгы әйтелде, монның өчен жаваплы кешеләр билгеләнде.

Тышлыктагы сурәтләр

КҮҢЕЛГӘ НУР ИНДЕРҮЧЕ

Санкт-Петербургта яшәп ижат итүче рәссам Рәшит Гыйләжевның туган жире матур табигатьле Яшел Үзән шәһәре. Кечкенәдән үк әнисенән сандыкларга, шкафларга төрле бизәкләр ясавын, сөлгеләр, тәрәзә пәрделәре, ашъяулыклар чигүен күрүп үскән Рәшиттә рәссам булу теләге уяну гажәп түгел. Шул теләген тормышка ашыру уе белән ул Лениногорскидагы сәнгать училищесына укырга керә һәм аны унышлы тәмамлый. Һөнәри белем алуын Ленинградның И. Репин исемендәге һөкыш, скульптура һәм архитектура институтында дәвам иттерә, халык рәссамы Е. Е. Моисеенко остаханәсендә белем ала.

Рәшит Гыйләжев бик үзенчәлекле рәссам. Аның ижатына декоративлык хас; композициядәге әйбер-предметлар бер яктан картинаның гомуми эчтәлеген ачарга ярдәм итсәләр, шул ук вакытта алар образ-сурәтнең үзәге дә булып торалар. Шунлыктан, рәссамның ачык-жете буяулар белән язылган картиналары (ул төсләр сайлау остасы!) бәйрәмчәлек рухын тудыра, ә сурәтләнүгән әйберләр, табигый эчтәлеккә барабәр рәвештә, төсләр балкышын тагын да ныграк яктыртып жиберәләр. Әйе, аның картиналары, нинди жанрда ижат ителүгә карамастан, сурәт һәм төсләр архитекτονикасының тәгаенләнүгән ачыклығы, гажәеп дәрәжәдә тасвирлыгы белән аерылып торалар. Рәссам, яссылыкны бозмаган хәлдә, пространствоны үзенчә—осталарча кора белә, төрле планнарны үзенчәлекле берләштереп, эчке хәрәкәтне тудыруга ирешә.

Рәшит Гыйләжев үз ижатында күптөрле пластик алымнар куллана. Аның язгы һәм аеруча кышкы пейзажлары: «Гурзуфта Шалапин кыясы», «Кышкы көн», «Беренче кар», «Ладога» әнә шундыйлардан.

Р. Гыйләжев кеше күнеленән тирәнлеген, яшәү мәгънәсен ачып бирә алуы белән дә сокландыра. «Габдулла Тукай», «Автопортрет», «Балыкчы» һәм башка күпсанлы портретлар монын ачык мисалы. Ә инде рәссам ижат иткән натюрмортлардагы төсләр балкышы һәркемне таң калдырырлык. Рәшит Гыйләжев күң колачлы рәссам. Пейзаж, портрет, натюрмортлар остасы булу белән генә цикләnmичә монументаль бизәү сәнгате белән дә шөгыйльләнә. Республикабыз авылларындагы Мәдәният йортларының, Баулыдагы һәм Әтнәдәге мәчетләреннән интерьерларын да ул бизәде.

Тамашачыны ышандырырлык, аның күнеленә хуш килерлек, уйланырга жим бирерлек сәнгать әсәре ижат иткән рәссам олы максатына ирешкән дигән сүз. Рәшит Гыйләжев ижатын хәзер Италиядә, Алманиядә, Франциядә дә яхшы беләләр.

Тәслимә СИБГАТУЛЛИНА

Тышлыкның беренче битендә: «Казан Кремле». Рәссам Рәшит Гыйләжев картинасыннан фоторепродукция.

Тышлыкның дүртенче битендә: язучы, публицист Фаяз Дунай.

ЯҢА КИТАПЛАР

Сүз эчендә хикмәт бар («Татар халык ижаты» сериясеннән). Төзүчеләре: З. Гыйниятова, Х. Фәйзрахманова, Т. Шакирова, И. Кадыйрова. Казан: «Мәгариф» нәшрияты, 1999.—287 бит. Тиражы—5000 данә.

«Мәгариф» нәшрияты «Хәзинә» дигән гомуми исем белән татар әдәбиятының иң яхшы әсәрләрен туплап, унбиш китаптан торган күп томлы серия нәшер итәргә ниятләп. Бу китап—шул башлангычның карлыгачы, ягъни беренчесе. Бу томга татар халык ижаты жәүһәрләре—әкиятләр, мифлар, жырлар, мәкаль-табышмаклар тупланган. Кереш сүзгә әдип Әмирхан Еники язган. Анда мондый юллар бар:

«Бу 15 томлык әдәбиятыбызның иң борынгыдан алып хәзергә көнгә кадәр чыккан иң гүзәл үрнәкләрен үз эченә жыйчак. Димәк, аның һәр томы үзенә аерым бер әдәби хрестоматия рәвешендә булачак. Һәм барысы бергә әдәбиятыбызның иң бай хәзинәсен тәшкил итәчәк. Билгеле инде, мондый «хәзинә», мәктәп укучыларынан һәм әдәбиятны сөючеләрдән алып әдәбият белән махсус шөгыйльләнүчеләргә кадәр, аларның кул очындагы иң кадерле китапларынан саналачак...»

Китапның редакторы—Л. Гыйззәтуллина, рәссы—Р. Сәйфуллина. Томлык заманча полиграфик ысул белән нәшер ителгән.

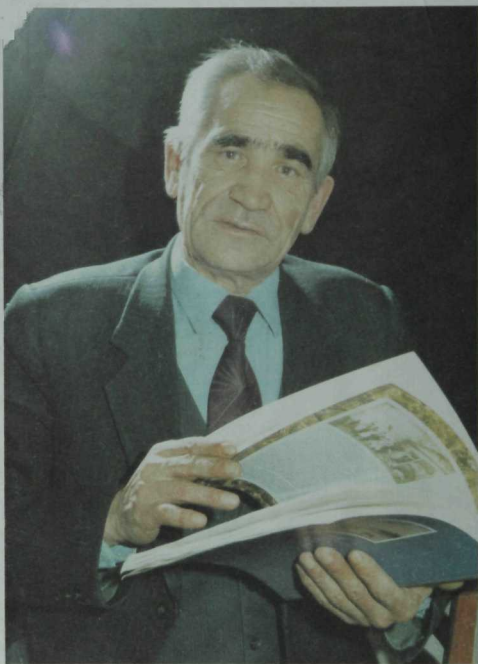

Рәфкәт КӘРАМИ. **Очар кошлар белән яңашә.**—Казан: Татар. китап. нәшр., 1999.—376 бит. Тиражы—3000 данә.

Танылган язучының бу романы төзүче яшьләр тормышын чагылдыра. Мәгълүм ки, кеше яшәеше, бигрәк тә яшьләр тормышы—сөю-сәгадәт, ялгышуборчулар, үкенү-күз яшьләре, шатлык-куанычлар белән тулы. Яшьләрнен яши-яши, тормыш тәҗрибәсе туплый-туплый, хольк-фигыйләрнен, тормышка карашларының үзгәрүен автор тирәнтен белеп яза. Чөнки Р. Кәрами үзе шул эшче яшьләр мохитеннән үсеп чыккан язучы. Роман яшьләргә хас романтик рух белән сугарылган.

Китапның мөхәррире—Р. Заһидуллина, рәссы—А. Вәлиева.

Индекс 73210

Ф а я з Д у н а и

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARЬ
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)